

Інститут психології
імені Г.С. Костюка
Національної академії
педагогічних наук України

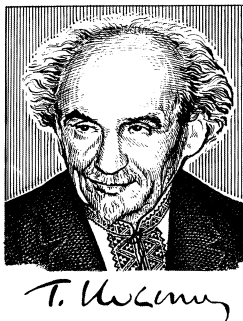
Інтегративно- особистісний підхід

у психологічній
науці та практиці

За редакцією Г.О. Балла

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка

ІНТЕГРАТИВНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ПРАКТИЦІ

Монографія

За редакцією Г.О. Балла

Київ
2012

УДК 159.9.07

ББК 88

I-73

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України (протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.)*

Рецензенти:

М.Й. Боришевський, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор;

Н.Ю. Максимова, доктор психологічних наук, професор.

Авторський колектив:

Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня, В.Л. Злишков, Ю.М. Крилова-Грек, В.О. Медінцев, Т.Д. Морозовська, С.О. Мусатов, О.О. Нікуленко, І.С. Розділенко, Т.А. Російчук

I-73

Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня та ін.] ; за ред. Г.О. Балла. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. — 206 с.

300 пр.

ISBN 978-966-189-140-0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У колективній монографії, написаній науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, аналізується у її різних вимірах категорія особистості, одна з центральних у людинознавстві й, зокрема, у психології — академічний і практичний. Дотримуючись раціоналістичної світоглядної й методологічної орієнтації та спираючись на здобутки різних напрямів психологічної науки і суміжних із нею дисциплін, автори намагаються досягти більш цілісного, інтегративного тлумачення вказаної категорії, що має сприяти її ефективнішому використанню у наукових дослідженнях та у різних сферах соціальної практики.

Книга адресується фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін й усім, хто цікавиться методологією людинознавства.

ББК 88

ISBN 978-966-189-140-0

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2012

© Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня, В.Л. Злишков, Ю.М. Крилова-Грек, В.О. Медінцев, Т.Д. Морозовська, С.О. Мусатов, О.О. Нікуленко, І.С. Розділенко, Т.А. Російчук, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Частина 1. ІСТОРИЧНЕ Й МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ІНТЕГРАТИВНО-ОСОБИСТІСНОГО ПІДХОДУ У ПСИХОЛОГІЇ	7
1.1. ІНТЕГРАТИВНО ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ Й СЬОГОДЕННА АКТУАЛЬНІСТЬ	7
1.1.1. Варіанти особистісного підходу в сучасній психології та потреба в розбудові його інтегративної версії.	7
1.1.2. Категорія особистості у психології у контексті її тлумачень у суміжних галузях знання.	17
1.1.3. До аналізу становлення поняттєво-термінологічного поля категорії «особистість»	23
1.1.4. Висновки.	25
Література	26
1.2. ІНТЕГРАТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У КОНЦЕПЦІЯХ ОСОБИСТОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ПСИХОЛОГІВ	30
1.2.1. Вітчизняні ідейні та методологічні джерела інтегративно-особистісного підходу.	30
1.2.2. Інтегративність у працях західних психологів з проблем особистості	38
Література	45
Частина 2. СУТНІСНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ОСОБИСТОСТІ	46
2.1. КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР У ПЕРСОНОЛОГІЇ	46
Література	58
2.2. МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ ЯК ОСЕРЕДОК ЇЇ ОСОБИСТІСНОЇ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ	61
2.2.1. Культурні основи самодетермінації особистості.	61
2.2.2. Методологія мовленнєвих досліджень у психології.	67
2.2.3. Розуміння Іншого і внутрішнє мовлення.	74
2.2.4. Культурна самодетермінація у «спілкуванні через твори».	78
2.2.5. Висновки	81
Література	81
2.3. ЄДНІСТЬ СТАТИЧНОГО ТА ДИНАМІЧНОГО АСПЕКТІВ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИ	83
2.3.1. Статичні та динамічні складові у творчому мисленні	83

2.3.2. Логіко-семантичні особливості творчого мислення і деякі шляхи стимулювання його розвитку.	92
Висновки.	104
Додаток 1.	105
Література	106
2.4. ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИ: КРИТЕРІЙ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ	107
2.4.1. «Пізнання прекрасного» в наукових дискурсах минулого ...	107
2.4.2. Проблематика естетичного розвитку у сучасному культурному контексті	113
Література	122
2.5. ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	124
Література.	135
Частина 3. ПОБУДОВА ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ІНТЕГРАТИВНО- ОСОБИСТІСНОГО ПІДХОДУ В ПСИХОЛОГІЇ	137
3.1. ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР ОСОБИСТОСТІ	137
3.1.1. Провідні характеристики особистості	138
3.1.2. Сфери функціонування особистості	143
3.1.3. Психологічне здоров'я особистості	147
3.1.4. Розвиток особистості та його деформації	149
3.1.5. Традиції розуміння особистості, можливості та обмеження емпіричного дослідження	164
3.1.6. Висновки	167
Література	169
3.2. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ІНДИВІДУАЛЬНИЙ МОДУС КУЛЬТУРИ І ЯК ІНТЕГРАТИВНА ЯКІСТЬ ОСОБИ	172
3.2.1. Культура та її модули	172
3.2.2. Особистість як якість особи	175
3.2.3. Модельне трактування культури і особистості	178
3.2.4. Категорії та поняття у дослідженні особистості	182
3.2.5. Деякі перспективи	184
Література	184
3.3. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ЯКІСТЬ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИ	188
3.3.1. Простір особи як культура	188
3.3.2. Твори	192
3.3.3. Сфери культурного простору особи	194
3.3.4. Особа, її культурний простір, особистість	201
3.3.5. Підсумок	203
Література	204

ПЕРЕДМОВА

Ця колективна монографія відображає результати досліджень, проведених авторами у лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України.

У центрі уваги авторів — категорія особистості, одна з центральних у людинознавстві й, зокрема, у психології — академічній і практичній. Без неї не обійтися ні у філософських розмірковуваннях щодо людської сутності, ні у спробах психологічно допомогти людині у надскладній життєвій ситуації, ні у зусиллях з виховання дітей і молоді. Безсумнівна значущість категорії особистості, її необхідність для науки і для практики дещо дивним чином поєднуються із, можна сказати, невловимістю її змісту. Мабуть, є підстави у найзагальнішому плані констатувати, що вона характеризує людського індивіда у його взаємодії із соціумом. Проте як саме характеризує? З цього приводу висловлюються найрізноманітніші думки.

Пропоновані авторитетними вченими визначення особистості раз у раз суперечать і одне одному, і практиці застосування обговорюваної категорії. Складність і суперечливість тієї сторони буття, на відображення якої вона претендує, виявляються, так би мовити, помноженими на розбіжності, зумовлені орієнтаціями на несумісні світоглядні настанови, принципово різні професійні пріоритети, специфічні традиції наукових шкіл.

Усвідомлюючи таку ситуацію, автори книжки поставили перед собою дещо амбіційну мету — все ж таки зорієнтуватися в окресленому хаосі і навіть якоюсь мірою його подолати. У досягненні цієї мети ми дотримувались раціогуманістичної світоглядної й методологічної орієнтації. Остання становить актуальну нині форму гуманізму, яка передбачає визнання інтелектуальної культури (що знайшла найповніше втілення у науках — точних і гуманітарних — і у філософії) одним із найважливіших здобутків людства та потребує максимального використання цього багатства у його гармонійній взаємодії з іншими складниками культури, з пізнавальною і практичною метою.

Відповідно, у цій монографії ми намагалися максимально скористатися конструктивними здобутками різноманітних трактувань особистості, торуючи — наскільки це видається можливим — шлях

до їх інтеграції, до формування інтегративно-особистісного підходу у психології.

Монографія складається з трьох частин.

Перша частина висвітлює історичне й методологічне підґрунтя заявленого підходу. З'ясовується доробок різних напрямів психологічної науки і суміжних з нею галузей знань, який має бути врахований у його розбудові.

У другій частині книжки особистість розглядається у ряді окремих, але при цьому істотних для неї вимірів. Вони пов'язані відповідно: з категорією і феноменами комунікації (розділ 2.1), із творчим мисленням особи (розділ 2.3), із її мовленнєвим (розділ 2.2) і естетичним (розділ 2.4) розвитком, зі становленням її ідентичності (розділ 2.5).

З урахуванням положень, обґрунтованих у перших двох частинах, у третій частині провадиться власне побудова теоретичних основ інтегративно-особистісного підходу. У розділі 3.1 реалізується стратегія такої побудови, базована на трактуванні особистості як виявлення в людському індивіді екзистенції, а у розділах 3.2 і 3.3 — варіанти стратегії, базованої на тлумаченні особистості як індивідуального модусу культури. У передбачуваному синтезі цих стратегій ми вбачаємо шлях до утвердження інтегративно-особистісного підходу у психології.

Книга адресується фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін та всім, хто цікавиться методологією людинознавства.

Частина 1.

ІСТОРИЧНЕ Й МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ІНТЕГРАТИВНО- ОСОБИСТІСНОГО ПІДХОДУ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. ІНТЕГРАТИВНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ Й СЬОГОДЕННА АКТУАЛЬНІСТЬ

Г.О. Балл, Ю.М. Крилова-Грек, І.Є. Розділенко

1.1.1. Варіанти особистісного підходу в сучасній психології та потреба в розбудові його інтегративної версії

Сутнісний зміст поняття особистості розуміють дуже по-різному (це зайвий раз підтверджують видані останніми роками в Україні праці з оглядом багатьох вітчизняних і зарубіжних теорій особистості [8; 41; 43]). Природним чином така ситуація спонукає й до різних трактувань особистісного підходу. Власне, наявність подібних розходжень є закономірним явищем — тож воно не становило б небезпеки, якби так чи інакше здійснювалась координація зазначених трактувань у межах якоїсь метасистеми. На жаль, зусиль у даному напрямку бракує, що гальмує поступ і науково-психологічних досліджень, і різних галузей практичної психології. Тож спробуємо окреслити найпоширеніші варіанти трактування поняття «особистість» і, відповідно, особистісного підходу в сучасній психології.

Один із них, характерний для прихильників природничо-наукової традиції у психології, схильний зводити зміст поняття «особистість» до сукупності притаманних індивідові досить сталих, великою мірою природжених рис; тож головний сенс особистісного підходу вбачають у їх ретельному визначенні в кожного індивіда за допомогою апробованих тестових методик або клінічних процедур і наступному якнайповнішому врахуванні у навчально-виховному процесі, професійній орієнтації, менеджменті персоналу, психотерапії тощо.

Другий варіант, різновиди якого сформувались як у рамках західних рольових та інтеракціоністських концепцій, так і в радянській філософії та психології, вбачає в особистості якість індивіда,

що формується у суспільно детермінованих процесах соціальної взаємодії, спілкування, діяльності. Трактований з цих позицій особистісний підхід (як і його модифікація — «особистісно-рольовий підхід» [10]) наполягає, передусім, на такій побудові цих процесів, за якої вказана якість якнайбільше відповідатиме певній апробованій у соціумі системі цінностей.

Нарешті, третій варіант, базований на солідній філософській традиції (від класичної німецької філософії до екзистенціалізму XX століття), наголошує як на визначальному атрибуті особистості на її суверенності, сторонами якої є її внутрішня свобода, відповідальність, притаманні їй здатності до здійснення вчинків, до творчості, до побудови й реалізації сенсу свого життя. Тож у поважанні цих якостей та всебічній підтримці їх становлення полягає, за даного варіанта, головний зміст особистісного підходу.

Чи можна оголосити якийсь із цих варіантів правильним, а решту — помилковими? Авжеж ні! Кожний із них має досить серйозне підґрунтя — і водночас жоден сам по собі не може претендувати на достатньо повне відображення сутності особистості та пріоритетів особистісного підходу. Натомість потрібне системне узгодження придатних для цього складників зазначених варіантів. Тут варто згадати характеристику особистості Г.С. Костюком як «складної цілісної системи систем» [20, с. 113].

Проілюструємо сказане простими прикладами.

Є безсумнівною наголошувана у вищезгаданому першому варіанті особистісного підходу істотна значущість природжених особливостей психофізіологічних механізмів поведінки. Мабуть, саме такими особливостями великою мірою зумовлена, наприклад, агресивність особи — її схильність досягати перемоги в конфлікті шляхом рішучого й жорсткого застосування сили, зокрема фізичної. Але ця схильність набуває зовсім різного етичного й соціального змісту в боксера і у винуватця насильницьких злочинів, а, отже (як, мабуть, погодиться більшість психологів) вона по-різному виступатиме у структурі їхніх особистостей.

Щодо другого варіанта можна згадати приклад, який наводив О.М. Леонтьєв [24, с. 197а 198]: природжений вивих тазостегнового суглоба, прирікаючи дитину на кульгавість, істотно утруднює її повноцінне спілкування з однолітками, і саме це (а не рухові обмеження самі по собі) загрожує особистісними деформаціями. Ілюстрований цим прикладом механізм є вельми важливим, тож на нього треба зважати

і у пізнанні особистості, і у впливах на неї. Але даний механізм слід розглядати не ізольовано, а у системних зв'язках з іншими, до яких привертають увагу інші варіанти особистісного підходу.

Переходячи до третього варіанта варто згадати максиму Жана Поля Сартра «Ми є наші вибори» та її критику Абрагамом Маслоу як психологічно необґрунтованої [32, с. 181]. Поза сумнівом, здатність до шляхетного вибору за складних обставин є дуже значимою чеснотою особистості. Але втілити цей вибір у життя навряд чи вдасться поза потрібними для цього психофізіологічними механізмами та опрацьованими в попередній діяльності психологічними засобами — когнітивними й вольовими.

Тож, віддаючи належне згаданим варіантам особистісного підходу, слід разом із тим визнати, що набагато перспективнішим за будь-який з однобічних варіантів була б його синтетична (інтегративна) версія, або, інакше кажучи, *інтегративно-особистісний* підхід, який би згадану однобічність долав. Інтегративність трактується при цьому одночасно у двох аспектах.

По-перше, йдеться про аспект *методологічний*, або, можна сказати, *гносеологічний*, — тобто про інтеграцію (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним (не лише тим, про які було щойно сказано) варіантам розуміння та пізнання особистості. Слушну думку висловлює з цього приводу П.П. Горностай: «Усі теорії дуже різні, проте заслуговують на увагу не лише відмінності між ними (хоч при поверховому аналізі вони найпомітніші), але й можливості їхньої взаємодії, коли положення однієї теорії постають доповненням або продовженням іншої. Йдеться про *інтегративний підхід*, у рамках якого можуть бути розроблені складові частини загальної *метатеорії особистості*»¹ [15, с. 100].

По-друге, мається на увазі *онтологічний* аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісний розгляд людського індивіда (особи) у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей.

Поза сумнівом, вказані аспекти взаємопов'язані. Адже, як констатує С.Д. Максименко, «неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена... тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого» [29, с. 133]. Важливим є те, що об'єктивне існування цілісного людського індивіда утворює онтологічну підставу для системного об'єднання адекватної інформації про нього, отриманої різними методами, які зосереджують увагу на

¹ Усі виділення в цитатах належать (коли не зазначено іншого) цитованим авторам.

різних властивостях цього індивіда; інакше кажучи — для реалізації гносеологічного аспекту інтегративності.

При всьому цьому розбудову інтегративно-особистісного підходу у психології немає потреби розпочинати, так би мовити, з чисто-го аркуша: адже є цілковита можливість опертися на плідні традиції. Одним із головних джерел тут здатна бути концепція особистості, побудована видатним вітчизняним психологом Олександром Федоровичем Лазурським (1874–1917).

Як відзначив у завершальних рядках своєї книги «Історія психології» М.Г. Ярошевський, «чим довший період ми беремо, тим виразніше виступає найбільш фундаментальне і життєздатне у неповторному потоці подій. За їхнім мінливим покриттям починають висвічуватись чинні протягом століть механізми наукового прогресу» [58, с. 555]. Тож О.Ф. Лазурський належить, на нашу думку, до когорти психологів, чий фундаментальний і життєздатний внесок у наукове пізнання особистості розкривається із плином часу дедалі ясніше.

На таку оцінку налаштовує порівняння трактування особистості Лазурським із поглядами на неї, характерними для різних психологічних течій ХХ століття. Щиро шануючи їхні досягнення у даній царині, важко водночас втриматись від враження, що їх представникам раз у раз бракувало того ступеня наукової об'єктивності, цілісності, системності у пізнанні людини, який — раніше за них — був притаманний О.Ф. Лазурському. У спробі пояснити цей феномен видається доречним навести думки Д.О. Леонтьєва: «...Природничі науки багато століть тому минули той етап, коли різні мислителі не могли домовитись не лише щодо спільних поглядів на закони світобудови, ба, навіть щодо спільної мови, якою можна про цю світобудову міркувати. Суперечні теорії цілком включали одна одну, виступаючи не так у пізнавальній, як в ідеологічній ролі міфів, віра у які слугує критерієм розрізнення «своїх» і «чужих». Саме це ми спостерігаємо сьогодні у психології особистості» [25, с. 6]. Далі Д.О. Леонтьєв пише, що протягом останніх двох-трьох десятиріч дана дисципліна прямує в напрямку «перетворення з міфології у науку», проте завершення цього процесу — «справа не найближчого майбутнього» [там само]. З огляду на сказане є вельми актуальним звернення до наукової спадщини тих теоретиків особистості, на чиєму доробку ідеологічні впливи позначились якнайменше. Одним із них був О.Ф. Лазурський.

Центральне місце у загальнопсихологічних уявленнях Лазурського й побудованій ним концепції особистості посідають, як відомо, поняття про *ендопсихіку* й *екзопсихіку*; тож цікаво зіставити розкриття Лазурським змісту й співвідношення цих понять із низкою пізніших концепцій, які набули у XX столітті широкого визнання.

Передусім, нагадаймо зміст згаданих понять. Ендопсихіка, вказував Лазурський, виражає «внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, ніби внутрішній механізм людської особистості» [23, с. 49]. Цей бік психіки «звичайно позначається термінами «темперамент», «характер» і «розумова обдарованість» [там само] і пов'язаний «більш чи менш тісно з індивідуальними особливостями центральної нервової системи даного індивіда» [там само, с. 51]. Що ж до екзопсихіки, то її зміст «визначається ставленням особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища, причому поняття «середовища» або «об'єктів» береться у найширшому сенсі, у якому воно охоплює усю сферу того, що протистоїть особистості й до чого особистість може так чи інакше ставитися; сюди входять і природа, і матеріальні речі, і інші люди, і соціальні групи, і духовні блага — наука, мистецтво, — і навіть душевне життя самої людини, оскільки останнє також може бути об'єктом певного ставлення з боку особистості» [там само, с. 50].

Лазурський не лише констатував наявність ендо- і екзопсихіки, а й детально досліджував їх взаємозв'язок і взаємодію. У невідповідності між ендо- і екзопсихічними складниками особистості (зокрема, «між основними задатками й здібностями даної людини, з одного боку, й засвоєними нею професійними навичками, поглядами й способами діяльності — з іншого» [там само, с. 61]; взагалі — між «нервово-психічною організацією» людей, про яких ідеться, і відбитком на їхньому житті й діяльності «обставин, що діють іззовні» [там само, с. 116] Лазурський вбачав суттєвий чинник гальмування, а то й збучування особистісного розвитку. Варто додати, що ймовірними наслідками окресленої невідповідності стають і психосоматичні розлади, як це показано в новітніх працях українських психологів [42].

Методологічно вельми значущою (та, на жаль, часто нехтуваною) є теза Лазурського, за якою «питання про поділ особистості на ендо- і екзопсихіку не слід плутати з питанням про різне походження окремих елементів особистості» [23, с. 51]. Відзначаючи переважну роль біологічних чинників у становленні ендопсихіки і таку ж роль соціальних чинників щодо екзопсихіки, вчений, однак, не абсолю-

тизував цього співвідношення, застерігаючи, що «було б зовсім неправильно думати, ніби всі цілком ендориси є природженими..., тоді як екзопрояви цілком зводяться до відбитку, що його накладають на людину виховання і зовнішнє середовище» [там само]. Лазурський звертав увагу, зокрема, на часті випадки, коли «виховання і зовнішні умови могутнім чином сприяють посиленню й дальшому розвитку такої ендориси, яка без них би заглухла й залишилася зовсім нерозвинutoю» [там само, с. 52]. Вчений застерігав також проти думки, ніби «екзопсихічний бік особистості — це щось зовнішнє, поверхове, минуше, яке має значення лише для даного моменту... Навпаки, деякі характерні екзопрояви (наприклад, звичка, або незвичка до праці...), коли вже вироблені й засвоєні людиною, відрізняються згодом нерідко такою самою міцністю, як і її ендопсихіка, залишаючись іноді незмінними до кінця життя, попри неодноразову зміну зовнішніх умов і навколишньої обстановки» [там само].² До речі, наведені цитати засвідчують упередженість наявних в історико-психологічних працях радянської доби тверджень щодо «біологізаторських тенденцій у вченні Лазурського про особистість» [9, с. 275].

Друга основоположна ідея Лазурського полягає у виокремленні трьох якісно специфічних рівнів особистісного розвитку («психічних рівнів», в авторській термінології), які розрізняються за характером адаптації у соціальному середовищі. Особистості *нижчого рівня* не здатні загалом успішно пристосуватися до середовища; особистості *середнього рівня* (а це переважна більшість людей) володіють такою здатністю; особистості *ж вищого рівня*, не обмежуючись цим, пристосовують середовище до себе. Останнє трактується не в егоїстичному сенсі (адекватному хіба що для збочених варіантів особистісного розвитку, теж проаналізованих Лазурським), а в сенсі творчого збагачення тієї чи іншої сфер суспільного життя й культури. Критерієм моральної й соціальної оцінки особистості є, за Лазурським, не «психічний рівень» як такий, а більша чи менша тенденція до його підвищення, більше чи менше прагнення до самовдосконалення.

О.Ф. Лазурський не був самотній у своїх поглядах. Вплив його ідей відчувається, зокрема, у висловлюваннях філософа, психолога і

² Окреслені ідеї О.Ф. Лазурського знаходять підтвердження в новітніх дослідженнях. Останні засвідчують, наприклад, що нездатність багатьох колишніх спортсменів «знайти собі місце» після залишення великого спорту пояснюється не тим, що вони начебто «більше нічого не вміють», а тим, що не будь-яка професія дозволяє задовольнити набуті властивості «спортивного характеру» [54, с. 44].

педагога Мойсея Матвійовича Рубінштейна (1878–1953). Педагогічна діяльність, вважав останній, має сприяти тому, «щоб індивід зростає не лише в напрямку пристосування до дійсності, але щоб він був здатний пристосовувати її до себе у різних відношеннях і поглиблювати й творити її по-новому шляхом комбінування і перетворення її у її частинах»; такий підхід стосується «техніки, мистецтва, науки, суспільних форм тощо» [45, с. 14]. Взагалі, М.М. Рубінштейну (його спадщині спеціально присвячено статтю [4]) належить чимало вельми продуктивних ідей з проблеми особистості.

Проте повертаємось до концепції О.Ф. Лазурського. Порівнюючи її з окресленими вище варіантами особистісного підходу, констатуємо, що перший (*природничо-науковий* за своєю орієнтацією) варіант зосереджує увагу на ендопсихічних властивостях особи; другий (його можна визначити як *соціогенетичний*) — на екзопсихічних. Що ж до третього варіанта (його можна назвати *суб'єктивним*), то він набуває тим більшої ваги, чим яскравіше реалізується щойно згадана тенденція, яку відмічав Лазурський, до підвищення «психічного рівня» особи.

Розуміння особистості О.Ф. Лазурським є, на нашу думку, повнішим і глибшим порівняно з багатьма пізніше розвинутими концепціями. За висновком Д.В. Ольшанського, «думка про те, що особистість є результат навічання людини правилам життя й поведінки в суспільстві..., найпослідовніше була виражена в необиєктивізмі, який трактував особистість як просту сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів. Припускалося, що особистість може бути пов'язана з деякими проміжними змінними несоціологічного характеру, проте вони не визнавалися предметом суто наукового аналізу» [37]. Маємо констатувати, що прихильники таких позицій вбачають в особистості самий лише екзопсихічний, за Лазурським, бік; до того ж, і його тлумачать надто спрощено. Позиція, яка виправдовує таку спрощеність у застосуванні хоча б до соціологічного аналізу (на відміну від психологічного), навряд чи є слушною. Видається бажаним, аби категорія особистості об'єднувала, а не роз'єднувала різні галузі людинознавства; кожна з них, зосереджуючись на певних аспектах вивчення «феномену людини», має враховувати здобутки суміжних дисциплін. Вдумливі соціологи поділяють такий підхід. Як зазначав В.О. Ядов, «для психолога особистість є неповторна індивідуальність, а соціолог розглядає її як соціальний тип: проекцію соціальної системи або, якщо хочете, культури, тобто як соціалізоване щось.

Ентоні Гідденс назвав такий підхід представленням індивіда у ролі «соціального бовдура» (цит. за [6, с. 119]).

Наголошування (у світлі ідей Лазурського — однобічне) на екзопсихічній стороні особистості було зазвичай характерне для концепцій марксистської орієнтації. Щоправда, компетентні автори при цьому звертали увагу на активність людини, яка залучається до суспільних відносин і взаємодіє із соціальним оточенням. Так, К.В. Шорохова, посилаючись на К. Маркса, відзначала, що «особистість є і об'єктом, і суб'єктом соціального розвитку» [55, с. 8].

Окреслений підхід до трактування феномену й поняття особистості залишається впливовим на пострадянському просторі. В одному з найавторитетніших психологічних словників дано таку дефініцію: «*Особистість* — 1) людина як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності; 2) визначувана залученістю до соціальних зв'язків системна якість людини, котра формується у спільній діяльності та спілкуванні» [21, с. 187]. Коментуючи цю дефініцію з позицій концепції О.Ф. Лазурського, маємо: а) констатувати, що наведена дефініція обмежується розглядом екзопсихічного боку особистості; б) висловити сумнів з приводу того, чи дійсно лише залученістю до соціальних зв'язків (попри їх незаперечну значущість і, можна погодитись, системотвірну роль) визначається зміст обговорюваної системної якості людини.

Отже, бачимо, що численні психологи (і представники суміжних із психологією галузей людинознавства), вживаючи термін «особистість», мають на увазі зміст, близький до того, який О.Ф. Лазурський пов'язував із екзопсихічною стороною психіки. За такого підходу увага до ендопсихічної сторони особистості та до взаємозв'язку вказаних сторін неминуче виявляється послабленою.

Водночас поширеним є й інший однобічний підхід до трактування особистості, протилежний щойно окресленому в тому сенсі, що в останній фіксують лише ендопсихічні, за Лазурським, складники. Зокрема, за Г. Оллпортом, особистість — це «динамічна організація психофізичних систем всередині індивіда, яка визначає характерні для нього поведінку й мислення» (цит. за [52, с. 819]). Подібність до наведеного вище визначення ендопсихіки Лазурським кидається у вічі.

Критикуючи авторів, які наполягають на тому, що особистість «існує *лише* у своїй соціальній взаємодії з іншими людьми» [36, с. 458] (тобто у термінах Лазурського, зводять особистість до її екзопсихічних складових), Оллпорт писав: «Об'єктом нашого вивчення

є також нейропсихічна система «під шкірою». Це і є власне система особистості. Ми можемо дотримуватись цього положення, не заперечуючи принаймні, що важливою рисою цієї системи є її неперервна взаємодія з більшими системами й залежність від них...» [там само]. Схарактеризовану в такий спосіб «систему особистості» Оллпорт вважав «специфічним предметом психології», тоді як «соціальні й культурні системи, всередині яких перебуває індивід» — «специфічними предметами соціології й антропології» [там само, с. 459].

Йдучи за О.Ф. Лазурським, можна прокоментувати останню тезу таким чином: поза сумнівом, зазначені системи як такі — це предмети соціології й культурної антропології; проте взаємодія індивіда з цими системами перебуває на перетині цих дисциплін і психологічної науки, входячи, у своєрідних аспектах, до предметів кожної із згаданих галузей знання. Тож так само, як дослідження особистості у соціологічному аспекті не може бути повноцінним у разі ігнорування психологічного аспекту, так і, навпаки, її дослідження у психологічному аспекті потребує певного врахування аспекту соціологічного. Не випадково позиція Оллпорта зазнала критики за недостатнє зважання на «взаємозв'язок поведінки і ситуації, у якій вона здійснюється» [53, с. 442]. Треба віддати належне Оллпорту: на відміну від багатьох, він поставився до цієї критики конструктивно, визнавши припущені ним «недогляди» і вказавши на необхідність розбудови «адекватної теорії, яка точніше пов'яже внутрішні й зовнішні системи» (див. там само). Утім, дозволимо собі висловити дещо зухвале припущення: може, західні психологи, включно з найвидатнішими, припускали б менше «недоглядів», якби були знайомі з творами Лазурського, зокрема із розрізненням ним енд- і екзопсихіки й аналізом взаємодії цих сфер?

Разом із тим, стосовно низки плідних концепцій, висунутих у ХХ столітті в галузі психології особистості, можна твердити: не залежно від того, чи були обізнані їх автори із працями Лазурського, — об'єктивно згадані концепції містили розвиток його ідей. Мабуть, найочевиднішим є цей висновок щодо доробку видатного німецького психолога Філіпа Лерша (1898–1972). Створена ним концепція «побудови особи» (*Aufbau der Person*) «розглядає душевне життя у подвійному розумінні цілісності: з одного боку, в його перебігу у світі — в «горизонтальному» комунікативному переплетенні особи з її світом; з іншого — як «вертикальну» єдність, що існує *всередині особи* і має власну шарову будову» [26, с. 94]. При очевидній відпо-

відності «горизонтального» аспекту особи, за Лершем, екзопсихіці, за Лазурським, а «вертикального» аспекту — ендопсихіці, досягнутий Лершем прогрес, передусім, варто вбачати, по-перше, у наголошуванні на статусі виокремлюваних складників психіки саме як аспектів цілісного процесу (адже «буття людини здійснюється лише в зустрічах зі світом» [там само]) і, по-друге, в оригінальному розкритті згаданої «шарової будови» (не відтворюємо тут викладений у [26] зміст цього розкриття).

На ретельний аналіз заслуговує співвідношення ідей О.Ф. Лазурського і Л.С. Виготського. Не занурюючись тут у такий аналіз, відзначимо те, що видається найголовнішим:

а) високу оцінку Виготським «загалом цілком здорового наукового ґрунту», на якому стояв Лазурський у своїй педагогічній і теоретичній праці [11, с. 64];

б) фактичну спрямованість експериментальних досліджень Виготського і створених ним теоретичних моделей (зокрема, щодо «натуральних» і «культурних» психічних функцій) на конкретне розкриття механізмів взаємозв'язку екзо- і ендопсихіки — і у плані функціонування, і у плані розвитку цих механізмів. До того ж, Виготський, при всій його увазі до соціокультурних детермінант психічного розвитку, вказував і на те, що сама «культура людства творилася за умови певної усталеності та постійності біологічного людського типу» [13, с. 22].

Л.С. Виготський та його послідовники наголошували на тому, що згаданий взаємозв'язок — у повній відповідності з вищенаведеними застереженнями О.Ф. Лазурського — не зводиться до взаємодії біологічних передумов і соціальних впливів. Як зазначала Л.І. Божович, «чинники біологічного й соціального порядку не визначають розвиток прямо; вони включаються у сам процес розвитку, стаючи внутрішніми компонентами психологічних новоутворень, що виникають при цьому... Новоутворення, які виникли, самі починають виступати внутрішніми чинниками розвитку» [7, с. 131]. Дедалі вагомішу роль відіграє при цьому власна активність особи. «Сутність культурного розвитку, — підкреслював Виготський, — полягає в тому, що людина оволодіває процесами власної поведінки...» [12, с. 316].

Враховуючи здобутки різних наукових шкіл (див. також розділ 1.2), ми маємо продовжувати розбудову інтегративно-особистісного підходу у психологічній науці та практиці.

1.1.2. Категорія особистості у психології у контексті її тлумачень у суміжних галузях знання

Розбудова інтегративно-особистісного підходу у психології має враховувати і досвід опрацювання категорії особистості у суміжних із психологією галузях знання (таких, насамперед, як філософія, культурологія, соціологія) — але розуміючи при цьому необхідність розмежування між характеристикою особистості у психологічному аспекті та її тлумаченнями у вказаних галузях. До речі, у такий спосіб буде реалізовано в методологічній царині важливі діалогічні універсали сучасного гуманізму [2]: повагу до партнера по взаємодії та повагу до себе.

Брак зазначеного розмежування у публікації [18] відомого російського психолога В.П. Зінченка спонукав до деяких зауважень на адресу цієї публікації — див. [1, с. 213 215]. Неоднозначне ставлення викликають, зокрема, такі слова Зінченка: «...Особистість — це таємничий надлишок індивідуальності, її свобода, яка не піддається обчисленню, прогнозуванню. Особистість бачиться відразу й цілком і тим відрізняється від індивіда, властивості якого підлягають розкриттю, випробуванню, вивченню і оцінкам» [18, с. 266]. Тут відтворено трактування особистості, характерне для російської релігійної філософії початку ХХ ст. Зінченко наводить, зокрема, думку П.О. Флоренського про те, що дати поняття особистості неможливо, бо вона «виходить за межі будь якого поняття, трансцендентна будь-якому поняттю. Можна лише створити символ корінної характеристики особистості... Що ж до змісту, то він не може бути розсудковим, але — лише таким, який безпосередньо переживається у досвіді самотворчості, у діяльній самопобудові особистості, у тотожності духовного самопізнання» [там само]. Подібні думки знаходимо й у пізніших працях західних філософів-персонологів. Так, Е. Муньє характеризував особистість як «неконструйовану тотальність», як «найінтимнішу з усіх моїх реконструкцій. Вона є деяка присутність у мені... Вона є живою активністю самотворчості, комунікації та єднання з іншими особистостями» (цит. за [18, с. 661]).

Звернімо проте увагу на те, що репрезентована у наведених думках характеристика особистості, хоч яка цікава, виходить за межі психологічної науки (та, мабуть, і наукового пізнання взагалі — якщо зважити на щойно наведені слова Флоренського про трансцендентність особистості будь-якому поняттю; наукове ж мислення є мисленням

у поняттях). Підкреслю, що це не ставить під сумнів культурної цінності даного підходу. «...Наука, звичайно, — каже В.С. Стьопін, — відрізняється і від мистецтва, і від релігійного досвіду, і від філософського пізнання, а це все є типи пізнавальної діяльності людини. Наука — вельми важлива частина культури, проте вона не вичерпує всієї культури» (цит. за [17, с. 59]).

Отже, В.П. Зінченко цілком доречно привернув увагу психологів до одного з вельми цікавих трактувань особистості у філософській антропології. Проте, на жаль, він не провів межі між цим трактуванням і власне психологічним (яке, зокрема, дозволяє вимірювання певних параметрів особистості, хоч і усвідомлює його недосконалість). Тим самим була поставлена під сумнів правомірність останнього трактування — як ми гадаємо, без достатніх підстав.

Сказане не означає, ніби між окресленими трактуваннями особистості відсутні точки дотику. Навпаки, вони є і утворюють передумови для взаємодії вказаних трактувань (котра може бути плідною за поважання правомірності й самостійності кожного з них). Зокрема, уявлення про особистість у релігійно-філософському сенсі, наявне у свідомості реальної особи (а саме її психологи схильні називати «особистістю»), може поставати для неї ідеалом. П.О. Флоренський так і писав: «особистість, яка розуміється у сенсі чистої особистості, є для кожного Я лише ідеал — межа прагнень і самопобудови» — цит. за [18, с. 266]). Ба, більше, за Л.П. Карсавіним, «повнотою буття і особистістю є лише Бог. І буття тварне, «буття тут», не є буття, строго кажучи, а лише рух до буття...» (цит. за [35, с. 148]).

Але якщо філософи правомірно зосереджуються на розкритті змісту особистісного ідеалу (тут можна згадати сказані у XVIII столітті слова Джамбатисти Віко: «Філософія розглядає людину такою, якою вона *повинна бути*» — цит. за [33, с. 216]), то головна місія психологів (принаймні, гуманістично зорієнтованих) інша — простежувати можливості, шляхи, варіанти, закономірності руху до нього і, якщо мати на увазі практичний вимір психології, — допомагати у цьому русі. Само собою, здійснювати таку допомогу покликаний і педагог; педагогіка ж як наука — це, за М.М. Рубінштейном, «теорія про шлях до ідеалу» [44, с. 86]. Що ж до психологічної науки, то, як підкреслює С.Д. Максименко, з погляду генетичної психології, «для того, щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів вини-

кає і розвивається особистість як цілісність» [30, с. 84]. Тож, якщо й погодитися з В.П. Зінченком, що особистість у філософському сенсі, до якого він приєднується, недоречно піддавати «випробуванню, вивченню й оцінкам», — цю тезу не варто поширювати на особистість як предмет психологічного дослідження.

Стосовно ж тези Зінченка, за якою «особистість бачиться відразу й цілком», то її науково-психологічний відповідник можна углядіти в одній з рис, яку виокремив Абрагам Маслоу у самоактуалізованих осіб найвищого рівня — так зв. трансцендерів. Ця риса полягає в тому, що трансцендери «якимось чином впізнають один одного і майже миттєво, вже при першій зустрічі досягають близькості та взаєморозуміння. Після цього вони можуть спілкуватися не лише вербально, а й невербально» [32, с. 273].

Специфічний вияв знаходить категорія особистості у сфері теоретичної культурології та філософії історії, зокрема у концепції «рівнів еволюції суб'єктності», побудованій А.А. Пелипенком за участі І.Г. Яковенка [38; 39; 40]. Ця концепція розрізняє три головних типи соціалізованого людського індивіда, відповідні вказаним рівням. Такі типи співіснують протягом багатьох історичних епох (включно із сучасною), але їхня питома вага й цивілізаційні функції зазнають при переході від однієї епохи до наступної істотних змін. Термін «*особистість*» Пелипенко і Яковенко застосовують лише до найрозвинутішого із зазначених типів; вихідний, найменш розвинутий тип вони позначають як «*родовий індивід*» (пропускаючи іноді прикметник «родовий»), а проміжний між останнім і особистістю — як «*паліат*». «Індивід, — пише А.А. Пелипенко, — спадкоємець архаїчної та стародавньої людини з її родоцентричною і міфоритуальною картиною світу. Паліат — людина «маніхейського» типу ментальності, відповідна зрілій стадії логоцентризму. Особистість — гранично самодостатній і самоактивний суб'єкт, який створив свою цивілізацію в епоху Ренесансу і Реформації в Європі» [38, с. 38]. На думку Пелипенка, «зараз у кожному суспільстві і в усьому людському світі історичний суб'єкт кожного з вищеназваних типів (індивід, паліат і особистість) живе у своєму історичному часі, у своїй системі пріоритетів і цінностей і реалізує свої культурні програми». Зокрема, буття індивіда «спонтанно санкціоноване природними циклами родового життя і включено з «великого світу»... Паліат живе у вічному середньовіччі з його есхатологізмом, ригоризмом, нетерпимістю, презумпцією

трансцендентного Потрібного і свербежем боротьби зі Світовим Злом... А особистість, що розвинулася в лоні євроатлантичної цивілізації, жила, принаймні донедавна, за темпоральною моделлю ліберального прогресизму, нав'язуючи притаманні їй цінності всім іншим». Періодичне загострення соціальних конфліктів Пелипенко пов'язує із «кризою самоідентифікації, яку часом переживає суб'єкт цивілізаційної периферії — родовий індивід або паліат» [там само, с. 39].

Родовий індивід «не здогадувався про свою суб'єктність і бачив суб'єкта зовні — у духах, богах, демонах, високих соціальних інстанціях» [40, с. 294]. Паліат усвідомлює свою суб'єктність (і відповідальність як її прояв) лише на мікрорівні — рівні виконання (або невиконання) конкретних дій; проте «на макрорівні соціальних відносин» він залишається «об'єктом для сакрального метасуб'єкта», яким постає «соціальний абсолют, семантизований ізофункціональними образами головного бога, царя, держави» [там само, с. 283]. Та лише особистість повною мірою усвідомлює свою суб'єктність і, зокрема, свою відповідальність не тільки за виконання дій під час руху певним шляхом, а й за визначення самого шляху.

До сказаного слід додати, що на долі категорії особистості у сучасному гуманітарному знанні позначилася типова хиба багатьох культурологічних побудов — змішування культурного феномена з його репрезентаціями у суспільній свідомості (які, безумовно, входять до його структури, але не вичерпують його). Останнім часом ця хиба, мабуть, сягнула апогею у так зв. строгих різновидах соціального конструкціонізму, які нехтують тим, що «знання виникає при контакті з реальним світом» [48, с. 217]. Тим часом, за лаконічним і, здавалося б, незаперечним твердженням В.М. Межуєва, «історію культури слід відрізнати від історії знання про культуру» [34, с. 114]. Водночас є очевидним, що знання про культуру посідають істотне місце у культурі і, відповідно, історія знань про культуру — в історії культури. Звідси значущість досліджень «розвитку «ідеї особистості» в еволюції різних культур» [49, с. 87] і, взагалі, «рефлексії особистості в культурі» [50].

Повертаючись, з урахуванням сказаного, до категорії особистості, відзначимо, що відносно пізня філософська, суспільна і, тим паче, спеціально наукова рефлексія феноменів, які прийнято нині ідентифікувати як особистісні (так, за одним із поширених поглядів, «християнська культура Середньовіччя відкрила *особистісний* фун-

дамент конститутивних для людини всезагальних форм» [47, с. 12]), не повинна ставити під сумнів існування цих феноменів до такої рефлексії (хоч вона, звичайно, вплинула на них). Як зазначається у статті, присвяченій пам'яті відомого російського історика А.Я. Гуревича, він «не поділяв погляду..., за яким особистість виникла у якийсь момент історії — чи то було XII століття, чи епоха Відродження» [27, с. 72]. Просто кажучи, особистість, яка знає, що вона особистість, відрізняється від особистості, яка цього не знає; проте з цього не випливає, ніби друга не є особистістю (подібно до того, як герой Мольєра говорив прозою, не здогадуючись про це).

На думку Пелипенка і Яковенка, «особистість як історичний прецедент виникає в середині I тис. до Р. Х.». Проте тільки з епохи Ренесансу і Реформації (причому лише в межах європейської цивілізації) «особистісна цивілізаційна парадигма визріває у панівну історичну якість» [40, с. 284]. Парадоксальність ситуації у сучасному світі визначається, серед іншого, тим, що, хоч (цитую І.Г. Яковенка) «доособистісні й напівособистісні модальності людини виявляються неефективними у світі, що критично ускладнився» [56, с. 151], немає іншого рішення як входити в діалог із носіями цих модальностей.

Звернімо увагу на те, що окреслені вище трактування поняття особистості у царині філософії та культурології не схильні відносити зазначене поняття до будь-якої людини: особистість, за цими трактуваннями, — це або ідеал, до якого можна лише наближатися, або, у кращому випадку, надбання лише деяких представників людського роду. Такий підхід є співзвучним із романтико-публіцистичним розумінням особистості, дуже поширеним і у повсякденних, і у художніх, і у гуманітарно-наукових дискурсах. Наприклад, С.М. Марєєв пише: «Ми кажемо: *самостійна* особистість. Але несамотійна особистість — і не особистість зовсім. Особистість виражає не просто відмінність одного індивіда від іншого, а й міру його *гідності*. Коли хочуть вказати на значущість людини, то так і кажуть: *це особистість*» [31, с. 125]. І далі Марєєв солідаризується із тезою Д. Деннетта: «поняття особистості необхідно є нормативним та ідеальним...» (див. там само).

На нашу думку, окреслене розуміння є культурно виправданим і доречним — але за умови, коли воно не абсолютизується як єдино можливе. Відповідно, тезу Деннетта варто підтримати тільки частково. Справді, як показано вище, нормативне та ідеальне (від

слова «ідеал») поняття особистості успішно працює у філософії, людинознавчих науках, суспільному житті. Але воно не є єдиною корисною конкретизацією категорії «особистість», і тому зі словом «необхідно» у процитованій тезі важко погодитись. До речі, подібна ситуація є характерною для низки людинознавчих категорій. Наприклад, очевидні відмінності між рутинною та *творчою* діяльністю (особливо якщо мати на увазі найвидатніші прояви останньої) аж ніяк не заперечують слушності тези А.В. Брушлінського, за якою будь-яке людське мислення є бодай мінімальною мірою творчим. Так само доцільність розрізнення монологічних і *діалогічних* стратегій соціальної взаємодії (зокрема, в освітній сфері) не ставить під сумнів значущість трактування М.М. Бахтіним діалогу як всезагального атрибуту людського буття. Такою ж схемою (або, можна сказати, парадигмою) варто, на нашу думку, керуватися й щодо категорії особистості.

Що ж до науково-психологічної царини (включно з психологічною практикою, яка претендує на наукову обґрунтованість), то тут видається найкориснішим найширше можливе трактування поняття особистості, з одночасним виокремленням різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку (згадаймо, що саме в цьому ключі будував свою концепцію особистості О.Ф. Лазурський). Такий підхід (у статті [5] його названо *узагальнювальним*) відповідає:

- з одного боку, загальним тенденціям вдосконалення поняттєвого апарату науки, а саме: *узагальненню* понять, коли вони — за наявності теоретичних підстав для цього — поширюються на об'єкти, досить відмінні від тих, із якими пов'язувались попервах (прикладом тут можуть бути математичні поняття множини або числа), і «*розщепленню* понять на два або більше їх кількості» [57, с. 11] (виділено нами. — **Авт.**);
- з іншого боку, ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології, яким суперечить поділ людей на тих, хто «є особистістю», і тих, хто не є нею. Натомість шлях до особистісного зростання (з урахуванням індивідуальних особливостей і водночас з орієнтацією на особистісний ідеал, яскраво репрезентований у житті й діяльності багатьох видатних людей) визнається принципово відкритим для кожної людини,

а надання допомоги у рухові цим шляхом — чи не головним обов'язком психолога.

Реалізуючи гуманістичну ціннісну налаштованість і водночас спираючись на здобутки раціоналістичної наукової методології, обстоюваний тут підхід до трактування поняття особистості у психології постає втіленням *раціогуманізму* як світоглядної й методологічної орієнтації [5].

1.1.3. До аналізу становлення поняттєво-термінологічного поля категорії «особистість»

Розглядаючи й порівнюючи одне з одним поняттєві конкретизації категорії «особистість», характерні для різних галузей знання, ми маємо цікавитись і мовним вираженням цих конкретизацій з урахуванням особливостей національних мов (див. також [3; 22]). Узагальнено кажучи, йдеться про *поняттєво-термінологічне поле* категорії «особистість». Видається вельми повчальним простежування — хоча б у межах європейської культури — історичного шляху становлення цього поля, поступового зсуву акцентів у значеннях його компонентів упродовж процесу самоусвідомлення людиною себе як представника людського роду.

Звернімося до ключового елемента вказаного поля — латинського слова *persona*, яке є вихідним для більшості складників цього поля у західноєвропейських мовах. Це слово позначало попервах театральну маску із отвором, крізь (*per*) який доносився до глядачів звук (*son*) голосу актора. Згодом це позначення було перенесене на виконувану актором типову роль. При цьому, як констатував С.Л. Рубінштейн на підставі відповідних історико-лінгвістичних досліджень, «слово *persona* вживалось не інакше ніж у контексті *persona patris, regis, accusatoris* (особа³ батька, царя, обвинувача і т. п.)» [46, с. 310].

Утім, вже в античному Римі — у зв'язку із застосуванням слова *persona* до осіб, що мали певний цивільно-правовий статус, — було розпочато переосмислення його значення. Згодом воно було продовжене в епохи Середньовіччя, Відродження, Просвітництва і у наступні часи із своєрідними для кожного періоду акцентами. Попри всю різнобарвність і суперечливість цього процесу, вплив на нього етнокультурних, мовних, релігійних особливостей, ідейних налаштувань тощо — можна вирізнити головні вектори вказаного

³ В оригіналі вжито російське слово «личность».

переосмислення: від фіксації маски, одягненої на людину, — до осягнення її внутрішньої сутності; від констатації типовості — до розкриття індивідуальної своєрідності; від утвердження суспільно визначених прав і обов'язків — до проголошення, як найвищих чеснот, внутрішньої свободи особи та її відповідальності перед власним сумлінням. У цьому зв'язку становлять інтерес формулювання, автори яких намагалися поєднати один з одним полюси вказаних векторів. Так, за Т. Гоббсом, «персоною» є «той, чиї слова чи дії розглядаються або як його власні, або як такі, що представляють слова чи дії іншої людини або якое іншого предмета, котрим ці слова чи дії приписуються істинно або фіктивно» (цит. за [19, с. 80]). Такого типу формулювання можна вважати недосить послідовними, проміжними, а можна вбачати в них витоки об'єднувального підходу до поняттєвої конкретизації людинознавчих категорій.

Уточненню значень слів, утворених від латинського *persona* (а отже, можливості їх використання як термінів), сприяє застосування певної граматичної форми: або без суфікса (англ. *person*, фр. *personne*, нім. *Person*), або із суфіксом (англ. *personality*, фр. *personnalité*, нім. *Persönlichkeit*). Паралельними до наведених можна вважати українські слова *особа* і *особистість*; ми підтримуємо також підхід (реалізований, наприклад, у статті [19]), згідно з яким російськими відповідниками для наведених груп слів визнаються слова *лицо* і *личность*. Зазвичай слова без суфікса позначають цілісну особу, а слова із суфіксом — або сутнісну якість цієї особи, або особу з високим рівнем розвитку даної якості. Така настанова відображається авторитетним тлумачним словником англійської мови, де як основне значення слова *person* вказуються «чоловік, жінка або дитина, трактовані як такі, що мають виражену індивідуальність чи особистість (*personality*), або як такі, що відрізняються від тварини чи речі» [59, с. 291]. У свою чергу, серед значень слова *personality* вказуються «якість, стан або факт буття особою (*a person*)», а також «видатна чи славна особа» [там само].

Водночас існує й інша традиція застосування в гуманітарних дискусіях слова *person* (особливо у німецькій формі — *die Person*). Ця традиція має витоки у німецькій класичній філософії, була продовжена філософами-персоналогами ХХ століття (зокрема, Р. Гвардіні [14]) та згодом взята на озброєння психологами — представниками екзистенційного аналізу. Як зазначається у примітці наукових редакторів Н.В. Дятко і В.Б. Шумського до статті А. Ленгле, «згідно з антропологічною моделлю, прийнятою в екзистенційному аналізі й логотерапії, людина

становить єдність трьох вимірів — соматичного (тілесного), психічного (потяги, емоції, риси характеру та ін.) і духовного. *Person* відповідає духовному виміру людини» [28, с. 3].

Разом із тим і давньоримське уявлення про «персону» як маску залишилось актуальним у новітні часи. Ним скористався К.Г. Юнг для позначення психологічного утворення, яке забезпечує представленість особи у зовнішньому світі, передусім, у взаєминах з іншими людьми. *Персоні*, трактованій за Юнгом, «притаманні неминучість і наскрізність» — тому її «не можна розглядати як патологічно успадковану або фальшиву»; проте «існує ризик патології, коли людина надто повно ідентифікує себе зі своєю персоною» [51, с. 107].

1.1.4. Висновки

1. Попри всю значущість категорії особистості для психології та для людинознавства загалом і незаперечну наукову й суспільну цінність її найпоширеніших трактувань — останні (й базовані на них варіанти особистісного підходу) хибують на однобічність. Потреба у її подоланні робить актуальною побудову інтегративно-особистісного підходу, який би забезпечив інтеграцію принаймні у двох аспектах: методологічному (синтезуючи конструктивні складові концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння й пізнання особистості) і онтологічному — орієнтуючись на цілісний розгляд людського індивіда (особи) у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей.

2. Розбудові інтегративно-особистісного підходу у психології істотно допомагає звернення до плідних традицій. Зокрема, спираючись на ідеї О.Ф. Лазурського щодо енд- і екзопсихіки та щодо тенденції особи до підвищення її «психічного рівня» створює передумови для узгодженого розгляду результатів, отриманих у рамках природничо-наукового, соціогенетичного та суб'єктного підходів до трактування особистості.

3. У вказаній розбудові слід враховувати і досвід опрацювання категорії особистості у суміжних із психологією галузях знання (таких насамперед, як філософія, культурологія, соціологія). Розуміючи необхідність розмежування тлумачень особистості у психології та у вказаних галузях, слід водночас прагнути до координації цих тлумачень. Зокрема, характерний для філософії розгляд людини

«такою, якою вона повинна бути» (за виразом Дж. Віко), стає у пригоді у психологічному аналізі особистісних ідеалів.

4. На прикладі стислого обговорення перипетій слова *persona* показано значущість для психолога ознайомлення з поняттєво-термінологічними полями застосовуваних ним категорій, зокрема категорії особистості. Водночас є вельми бажаним, щоб, проводячи конкретну дослідницьку або практичну роботу, він поєднував панорамне бачення такого поля як її методологічного *фону* зі спиранням на обрану (чи побудовану) ним чітку теоретичну модель як на *фігуру*, до якої б увійшли зі згаданого поля необхідні в даному разі елементи.

Література

1. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. работы. — К.: Основа, 2006. — 408 с.
2. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доповнене. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. — 232 с.
3. Балл Г.А. Как «усовершенствовать мысль и выразить ее еще лучше»? (Актуальные вопросы использования и совершенствования понятийно-терминологических средств человековедения) // Практична психологія та соціальна робота. — 2009. — № 2. — С. 1–7.
4. Балл Г.А. У истоков современного гуманизма // Практична психологія та соціальна робота. — 2009. — № 8. — С. 1–6.
5. Балл Г.О. Система принципів раціогуманізму // Психологія і суспільство. — 2011. — № 4. — С. 16–32.
6. Богоявленская Д.Б. V Всероссийская конференция «Психология и ее приложения» // Психол. журнал. — 2002. — № 5. — С. 119–123.
7. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе (II) // Психология личности: Хрестоматия / Ред. сост. Д.Я. Райгородский. — Самара: БАХРАХ, 1999. — Т. 2. — С. 114–128.
8. Бреусенко-Кузнецов А.А. Теории личности: Зарубежный опыт теоретизации: Курс лекций. — К.: Миллениум, 2008. — 442 с.
9. Будилова Е.А. Проблема личности в русской психологии второй половины XIX — начала XX в. // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В. Шорохова. — М.: Наука, 1974. — С. 250–277.
10. Войтко В.И. Личностно-ролевой подход к построению учебно-воспитательного процесса // Вопр. психологии. — 1981. — № 3. — С. 69–78.
11. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 1. — 488 с.
12. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 3. — 368 с.
13. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 5. — 369 с.

14. Гвардини Р. Конец нового времени // *Вопр. философии.* — 1990. — № 4. — С. 127–163.
15. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой поход в социальной психологии личности. — К.: Интерпресс ЛТД, 2007. — 312 с.
16. Грицанов А.А. Мунье // *Всемирная энциклопедия: Философия* / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — С. 661–662.
17. Гуманитарная наука как предмет философско-методологического анализа (материалы «круглого стола») // *Вопр. философии.* — 2007. — № 6. — С. 57–82.
18. Зинченко В.П. Добавление редактора [к статье «Личность»] // *Большой психологический словарь* / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — С. 265–266.
19. Йешке В. Лицо и личность: Заметки по поводу немецкой классической философии // *Персональность: Язык философии в русско-немецком диалоге* / Под ред. Н.С. Плотникова и А. Хаардта. — М.: Модест Колеров, 2007. — С. 79–93.
20. Костюк Г.С. Избр. психологические труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
21. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского: Изд. 2-е, расш., испр. и доп. — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — 512 с.
22. Крилова Гре́к Ю.М. Вплив культурних чинників на розвиток у європейських мовах понять для характеристики особистості // *Особистість у просторі культури: Матеріали II Севастопольського Міжнародного науково-практичного симпозіуму 23 вересня 2010 р.* / За ред. Г.О. Балла, О.Б. Бовть. — Севастополь: Рібест, 2010. — С. 47–48.
23. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. — Л.: Госиздат, 1924. — 290 с.
24. Леонтьев А.Н. Избр. психологические произведения: В 2 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. II. — 320 с.
25. Леонтьев Д.А. Личность: от мифологии к науке // *Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ.* — СПб.: Речь, 2002. — С. 5–8.
26. Лерш Ф. Розуміння особи у психології // *Гуманістична психологія: Антологія в 3 т.* / За ред. Р. Трача, Г. Балла. — Т. 1. — К.: Пульсари, 2001. — С. 93–109.
27. Луицкая С.И. Наследие историка и человека // *Обществ. науки и современность.* — 2007. — № 3. — С. 68–73.
28. Ленгле А. Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности // *Вопр. психологии.* — 2004. — № 4. — С. 3–21.
29. Максименко С.Д. Загальне поняття про особистість та її структуру // *Особистість в психологічних дослідженнях: Тексти.* — Ніжин, 2005. — С. 131–144.
30. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. — К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.

31. Мареев С.Н. Зачем человеку личность // Мир психологии. — 2007. — № 1. — С. 114–125.
32. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
33. Махлин В.Л. Философия гуманитарных наук // Философия науки. Методология и история конкретных наук: Учебное пособие. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. — С. 194–220.
34. Межуев В.М. Философская идея культуры // Теоретическая культурология. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. — С. 114–123.
35. Мелих Ю.Б. Сущее личности и личностность единосущего: к вопросу о спорности персонализма у Л.П. Карсавина и Н.А. Бердяева // Вopr. философии. — 2008. — № 8. — С. 145–157.
36. Оллпорт Г. Становление личности: Избранные труды. — М.: Смысл, 2002. — 462 с.
37. Ольшанский Д.В. Личности социологические концепции // Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С. 162.
38. Пелипенко А.А. Культурологические штрихи к портрету постсовременности // Мир психологии. — 2005. — № 1. — С. 31–41.
39. Пелипенко А.А. Исторические этапы и уровни эволюции субъектности // Субъект во времени социального бытия / Отв. ред. Э.В. Сайко. — М.: Наука, 2006. — С. 72–134.
40. Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система. М.: Языки русской культуры, 1998. — 376 с.
41. Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П.П. Горностая и Т.М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
42. Рибалка В.В. Особистісно центроване консультування клієнтів із патогенною психодинамічною неконгруентністю: Метод. посібник. — К.: Ін-тут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, ІПППО АПН України, 2005. — 74 с.
43. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогії: Навч. посібник. — Одеса: Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.
44. Рубинштейн М.М. Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой. — М.: Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1913. — 594 с.
45. Рубинштейн М.М. Проблема учителя. — М. Л.: Московское акционерное издательское общ-во, 1927. — 176 с.
46. Рубинштейн С.Л. Бы-ие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 328 с.
47. Румянцев О.К., Шеманов А.Ю. Введение: Между классической философией культуры и постмодернистской культурологией // Теоретическая культурология. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. — С. 7–19.
48. Смит Н. Современные системы психологии: История, постулаты, практика. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 384 с.

49. Старовойтенко Е.Б. Культурно-психологические модели личности // Мир психологии. — 2007. — № 1. — С. 86–99.
50. Старовойтенко Е.Б. Рефлексия личности в культуре // Мир психологии. — 2007. — № 4. — С. 209–220.
51. Сэмьюэлз Э., Шортер Б., Плот Ф. Критический словарь аналитической психологии К. Юнга. — М.: МНПП «ЭСИ», 1994. — 184 с.
52. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 864 с.
53. Холл К.С., Линдсей Г. Теории личности. — М.: «КСП+», 1997. — 720 с.
54. Шевченко Ю.С., Корнеева В.А. Плюсы и минусы «спортивного характера» // Ежегодник Российского психологического общества: Спец. выпуск. — Т. 1. — М.: Январь, 2005. — С. 42–44.
55. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В. Шорохова. — М.: Наука, 1974. — С. 3–33.
56. Яковенко И.Г. Ментальность в структурировании субъекта и субъектности // Человек как субъект культуры / Отв. ред. Э.В. Сайко. — М.: Наука, 2002. — С. 130–151.
57. Яновская С.А. Предисловие // Карнап Р. Значение и необходимость. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. — С. 5–21.
58. Ярошевский М.Г. История психологии: 3-е перераб. изд. — М.: Мысль, 1985. — 576 с.
59. New Webster's Dictionary. — Danbury, Con.: Grolier Inc., 1992. — V. 1. — XIV, 8, 325 p.

1.2. ІНТЕГРАТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У КОНЦЕПЦІЯХ ОСОБИСТОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ПСИХОЛОГІВ

О.О. Нікуленко

У своєму аналізі ми виходимо з інтегративно-особистісного підходу, що розробляється в лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Віддаючи належне різним варіантам особистісного підходу, керівник лабораторії Г.О. Балл зауважує, що «набагато перспективнішим за будь-який з однобічних варіантів була б його синтетична (інтегративна) версія, або, інакше кажучи, інтегративно-особистісний підхід, який би згадав однобічність долав» [2, с. 26]. «По-перше, йдеться, — продовжує автор, — про аспект методологічний, або, можна сказати, гносеологічний, — тобто про інтеграцію (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним... варіантам розуміння та пізнання особистості... По-друге, мається на увазі онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісний розгляд людського індивіда (особи) у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей» [там само].

1.2.1. Вітчизняні ідейні та методологічні джерела інтегративно-особистісного підходу

У розробці інтегративно особистісного підходу Г.О. Балл спирається на плідні традиції, що існують у вітчизняній та зарубіжній психології. Особливе місце займає тут концепція Олександра Федоровича Лазурського (1874–1917). Адже О.Ф. Лазурський не тільки констатував наявність енд- і екзопсихіки, а й детально дослідив їх взаємозв'язок і взаємодію. Г.О. Балл вважає, що розуміння особистості Лазурським було більш повним і глибоким, ніж у багатьох більш пізніх концепціях, які наголошували або на екзопсихічному, або на ендопсихічному боці психіки (детальніше див. [2] і розділ 1.1 цієї книжки),

У радянській психології концепцію О.Ф. Лазурського розвивав його учень Володимир Миколайович Мясищев. За Мясищевим, особистість — інтегральне поняття. В основі її лежать ставлення людини до навколишньої дійсності. «Особистість характеризується, перш за все, як система ставлень людини до навколишньої дійсності.

В аналізі цю систему можна дробити на нескінченну кількість ставлень особистості до різних предметів дійсності, але які би в даному сенсі ці ставлення часткові не були, кожне з них завжди залишається особистісним. Те, що є найголовнішим і визначальним для особистості, — це її ставлення до людей. Ставлення людини є вибірковими, насамперед, в емоційно-оцінювальному (позитивному або негативному) сенсі. Ставлення людини являють собою свідомий, вибірковий, базований на досвіді, психологічний зв'язок її з різними сторонами об'єктивної дійсності, що виражається в її діях, реакціях і переживаннях. У свою чергу, вони утворюються і формуються в процесах діяльності» [6, с. 48].

Перший план характеристики особистості утворюють, за Мясищевим, домінуючі ставлення останньої. «З питанням про домінуючі ставлення пов'язані питання про те, для чого живе ця людина, що для неї є сенсом життя: керують нею соціальний ідеал блага або цілі особистого успіху, або людина взагалі не ставить перед собою віддалених завдань і цілей, ледве справляючись з повсякденними турботами, що захлюстують її» [6, с. 49–50].

Друга група властивостей охоплює психічний рівень людини. «Це не тільки рівень її бажань, але і рівень її досягнень. Визначити цей рівень — значить, відповісти на питання: чого досягла людина, які її можливості, який слід вона залишила у житті суспільства, ін-акше кажучи, яке історичне значення особистості» [там само].

Третім суттєвим компонентом є динаміка реакцій особистості. Вона відповідає тому, пише Мясищев, що в психології називається темпераментом і з фізіологічного боку висвітлено І.П. Павловим як тип вищої нервової діяльності.

Автор підкреслює, що: «1) темперамент знаходить вияв у всіх сторонах особистості, в тому числі в її інтелектуальному та ідейному житті; 2) темперамент виявляється лише в сфері активних ставлень особистості; 3) темперамент також може змінюватися під впливом життєвих умов» [6, с. 51]. І нарешті, В.М. Мясищев виділяє четвертий компонент характеристики особистості — це взаємозв'язок основних компонентів, або загальна структура особистості. «Сюди належать пропорційність, гармонійність, цілісність особистості, її широта і глибина, її функціональний профіль, тобто співвідношення різних властивостей психіки або те, що переважно називають характером особистості» [6, с. 52].

Ця сторона, уточнює автор, важлива для розуміння таких вольових і моральних властивостей, як стійкість, наполегливість, витримка, самовладання, чуйність, увага до людини, принциповість, чесність і протилежні їм негативні якості. У названих властивостях, як в єдиному вузлі, зв'язуються домінуючі ставлення людини з рівнем її розвитку в цілому, в окремих аспектах і в динаміці темпераменту. Єдність у структурі особистості, підкреслює В.М. Мясіщев, співвідношення в ній ідеального і матеріального, соціального та індивідуального слід розглядати у зв'язку з її історичним розвитком. «Людина формується в соціальному середовищі, і в ході цього процесу в неї виробляються такі способи дії, які сприяють виникненню і розвитку свідомих психічних властивостей, перетворенню біологічного соціальним (коли соціальне із зовнішніх умов, впливів, вимог, зразків, знань і вражень переходить у внутрішні потреби, звички, вимоги особистості до себе і до оточуючих). Індивідуальне поступово, критично, не без боротьби, реорганізується соціальним і стає соціальним, не втрачаючи індивідуальності, але здобуваючи новий «соціалізований» характер» [там само].

Незважаючи на різноманіття і зміну властивостей особистості, пише автор, вона в нормальних умовах залишається єдиною. Ця єдність ґрунтується на синтезі реакцій і тенденцій індивіда, регульованому його центральною нервовою системою, на єдності його життєвого досвіду. Можна сказати, що в концепції В.М. Мясіщева в ролі «інтеграторів особистості» виступають її «домінуючі ставлення», а також характер і «способи дій», які виробляються в людини на основі «запитів» соціального середовища та індивідуальних біологічних особливостей людини.

Б.Г. Ананьєв вважав, що при вивченні особистості важливим є виділення деяких основних характеристик або параметрів. Вихідним моментом структурно-динамічних властивостей особистості є, за Ананьєвим, її статус у суспільстві (економічне, політичне і правове, ідеологічне тощо становище в суспільстві), так само як статус спільності, в якій складалася і формувалася дана особистість. На основі статусу і в постійному взаємозв'язку з ним будуються системи: а) громадських функцій ролей і б) цілей і ціннісних орієнтацій.

«Можна сказати, — пише Б.Г. Ананьєв, — що статус, роль і ціннісні орієнтації утворюють первинний клас особистісних властивостей, інтегрованих певною структурою особистості. Ці особистісні характеристики визначають особливості мотивації поведінки, стру-

ктуру суспільної поведінки, що складають ніби другий ряд особистісних властивостей. Вищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних і вторинних особистісних властивостей є характер людини — з одного боку, схильності — з іншого. Основна форма розвитку особистісних властивостей людини — життєвий шлях людини у суспільстві, її соціальна біографія» [1, с. 219]. За Ананьєвим, формування особистості шляхом інтеріоризації — привласнення продуктів суспільного досвіду і культури в процесі виховання і навчання — є разом з тим освоєння певних позицій, ролей і функцій, сукупність яких характеризує її соціальну структуру. «Всі сфери мотивації та цінностей, — пише Ананьєв, — детерміновані саме цим громадянським становленням особистості» [1, с. 254].

І в цій концепції, як бачимо, «інтегрування» особистості відбувається в ході освоєння зростаючою людиною «соціальних способів дії» на основі статусу, ролей і ціннісних орієнтацій, що «задаються» суспільством. А вищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних і вторинних особистісних властивостей є характер людини — з одного боку, схильності — з іншого.

Великий внесок у психологію особистості та індивідуальності вніс Вольф Соломонович Мерлін, який багато в чому виходив з ідей О.Ф. Лазурського і В.М. Мясіщева. В.С. Мерлін керується розумінням ставлень особистості, дуже близьким до поглядів В.М. Мясіщева, хоча й не тотожним. У ставленнях виражається, пише він, «те, як людина переживає і усвідомлює певні сторони дійсності — суспільство, працю, колектив, і з цього боку ставлення характеризують емоційно-когнітивну сферу свідомості. Від мотивів потребового походження і ситуаційних мотивів ставлення особистості відрізняються узагальненістю. Кожне ставлення особистості — це високо узагальнене активне ставлення до дійсності. Будучи широко узагальненим, ставлення особистості містить у собі цілу систему більш часткових мотивів. Воно залежить від співвідношення цих мотивів (Л.І. Божович) і само, у свою чергу, впливає більшою чи меншою мірою на кожен окремий мотив» [5, с. 87–88].

Але особистість, робить висновок В.С. Мерлін, визначається не тільки її ставленнями, але й тими узагальненими способами дій, за допомогою яких реалізуються ці ставлення. Наявні дані, вважає В.С. Мерлін, дозволяють «розглянути всю сукупність індивідуальних властивостей людини, що вивчались, як велику ієрархічну регульовану систему, яку ми позначили як інтегральну індивідуальність.

Біохімічні властивості, властивості нервової системи, темпераменту, властивості особистості і особистісні статуси являють собою різні ієрархічні рівні цієї системи» [5, с. 210].

«Розглядаючи інтегральну індивідуальність за зразком великої системи, що саморегулюється, — продовжує автор, — ми знайшли, що первинною опосередковувальною ланкою між різними рівнями цієї системи є індивідуальний стиль життєдіяльності або діяльності. Як було показано, при його засвоєнні утворюється така система елементів життєдіяльності або діяльності, завдяки якій компенсується і долається негативний вплив будь-яких індивідуальних властивостей. Тому суб'єкти з різними або протилежними властивостями досягають приблизно однакової ефективності» [5, с. 212].

За Мерліним, індивідуальний стиль діяльності — не єдина опосередковувальна ланка в різнорівневих зв'язках. Завдяки засвоєнню індивідуального стилю підвищується, відзначає він, ефективність діяльності, посилюється позитивна мотивація, змінюється особистісний статус. Кожна з цих ланок, у свою чергу, зумовлює зміну різнорівневих зв'язків індивідуальних властивостей. «Індивідуальний стиль діяльності, — підсумовує автор, — своєрідний інструмент, яким користується людина. Спонукання до вибору найкращого інструменту йде з верхніх рівнів, а стійкість і властивості цього інструменту визначаються також нижніми рівнями. Проте ефективність індивідуального стилю — не єдиний мотив його вибору. Засвоєння індивідуального стилю і розвиток індивідуальності відбуваються завдяки особливому, універсальному мотиву — залишатися завжди індивідуальністю, захищати свою індивідуальність і ставати все більш гармонійною індивідуальністю» [там само].

Можна сказати, що «інтегратором» особи та «інтегральної індивідуальності» у концепції В.С. Мерліна виступають «узагальнені способи дій», за допомогою яких здійснюються ставлення особистості та реалізується індивідуальний стиль діяльності.

Засновники діяльнісного підходу, Сергій Леонідович Рубінштейн та Олексій Миколайович Леонтьєв, виходили з того, що «психологія, що усвідомила свій предмет і зрозуміла свої завдання, ніяк не може замкнутися на вивченні психічних функцій і процесів, вона не може не включити в поле свого вивчення поведінку, діяльність. Психіка, свідомість формуються в діяльності, поведінці і лише через поведінку, через діяльність вони об'єктивно пізнаються.

Таким чином, діяльність, поведінка неминуче входять у коло психологічного вивчення» [8, с. 435].

І Рубінштейн, і Леонтьєв приділяють особливу увагу механізмам «залучення» людини до діяльності, «підключення» її за допомогою діяльності до системи суспільних відносин. За Рубінштейном (близьких поглядів дотримувався і Леонтьєв), предмети, що існують в навколишньому щодо людини світі або підлягають реалізації в ньому, стають цілями людської діяльності через співвідношення з її мотивами; з іншого боку, переживання людини стають мотивами людської діяльності через співвідношення з цілями, які вона собі ставить. Предметний результат дії визначає її об'єктивне значення.

У контексті різних конкретних суспільних ситуацій одна й та ж дія може набувати об'єктивно різного суспільного сенсу. У контексті цілей і мотивів діючого суб'єкта вона набуває для нього того чи іншого особистісного сенсу, який визначає внутрішній словесний зміст дії, що не завжди збігається з її об'єктивним значенням, хоча й не може бути відірваний від нього [8, с. 437]. При цьому, як зазначає С.Л. Рубінштейн, в діях людей та їхній діяльності розкривається подвійний план». З одного боку, кожна дія і діяльність людини в цілому — це, перш за все, вплив, змінена дійсність. Тут виникає ставлення індивіда як суб'єкта до об'єкта, яке ця діяльність породжує.

З іншого боку, будь-яка річ або об'єкт, породжені людиною, включаються у суспільні відносини. «Через посередництво речей людина співвідноситься з людиною і включається до міжлюдських відносин. Тому дії людини та її діяльність загалом — це не тільки вплив, зміна світу і породження тих чи інших об'єктів, а й громадський акт або ставлення у специфічному сенсі цього слова. Тому діяльність — це не зовнішнє роблення, а позиція — стосовно людей і стосовно суспільства, яку людина всім своїм єством, що виявляється і формується в діяльності, стверджує» [8, с. 437].

Розглядаючи проблему детермінації психічних явищ, С.Л. Рубінштейн дійшов висновку, що зовнішні впливи і внутрішні умови повинні бути певним чином співвіднесені. «Ми виходимо, — писав він, — з того, що зовнішні причини (зовнішні дії) завжди діють лише опосередковано через внутрішні умови» [9, с. 241].

При цьому особистість розуміється ним як цілісна сукупність внутрішніх умов. «При поясненні будь-яких психічних явищ, — підкреслює С.Л. Рубінштейн, — особистість виступає як воєдино пов'язана

сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи (у ці внутрішні умови включаються і психічні явища — психічні властивості і стани особистості)» [9, с. 242].

За Рубінштейном, вивчення психічного образу особистості містить три основні питання. Перше питання — це питання про спрямованість, настановлення і тенденції, потреби, інтереси та ідеали. Ми ставимо це питання, коли хочемо дізнатися: чого хоче людина, що для неї привабливо, до чого вона прагне? Друге питання — а що вона може? Це питання про здібності, обдарованість людини. «Однак здібності — це попервах лише можливості; для того, щоб знати, як реалізує і використовує їх людина, нам потрібно знати, що вона є, що з її тенденцій і настановлень увійшло у неї в плоть і кров і закріпилося в якості стрижневих особливостей особистості. Це питання про характер людини» [8, с.514]. Характер, відзначає С.Л. Рубінштейн, у своєму змістовому аспекті найтіснішим чином пов'язаний з питанням про те, що для людини значимо в цьому світі, в чому для неї сенс життя і діяльності [там само].

Ці різні сторони психічного образу особистості взаємопов'язані і взаємозумовлені. «Спрямованість особистості, її настановлення, раз у раз породжуючи в однорідних ситуаціях певні вчинки, переходять згодом у характер і закріплюються в ньому у вигляді властивостей особистості. Наявність інтересу до певної галузі діяльності стимулює розвиток здібностей у відповідному напрямку, а наявність певних здібностей, обумовлюючи плідну роботу, стимулює інтерес до неї» [там само]. За Рубінштейном, мотивація людської поведінки — це опосередкована процесом відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Через мотивацію людина ніби «впливається» у контекст дійсності. Поведінка детермінується значенням предметів і явищ та їх смислом для людини. Має місце об'єктивна зумовленість значення суб'єктом, його властивостями, запитамі, потребами. Тут встановлюється система, ієрархія значимого для людини. У цій ієрархії життєвих цінностей і потреб, уточнює автор, на передній план виступають то одні, то інші, то нижчі, то вищі. Вищі можуть знецінюватися, коли під загрозу поставлені нижчі.

Особливу увагу С.Л. Рубінштейн приділяє проблемі цінностей. Цінності не первинні, стверджує він, не з них треба починати аналіз: вони є похідними від співвідношення світу і людини, «виражаючи те, що у світі, включаючи і те, що створює людина в процесі історії, є значущим для людини» [9, с. 369]. Цінність, за визначенням С.Л. Рубін-

штейна, — значимість для людини чогось у світі. До цінностей, як він вважає, перш за все, належить ідеал — «ідея, зміст якої виражає щось значиме для людини» [там само]. Коли ми говоримо про смисл і значення явищ, людей, подій у житті людини, вважає автор, ми говоримо, по суті, про роль цінностей в регуляції поведінки і про внутрішні умови регуляторної ролі цінностей. Постійна в ході життя переоцінка цінностей є, за Рубінштейном, закономірним результатом діалектики життя людини, зміни, перебудови її взаємин зі світом, перш за все з іншими людьми, із суспільством. У результаті зміни внутрішніх умов, вважає він, актуалізуються ті чи інші цінності. «Конкретний аналіз конкретної ситуації виявляє динаміку «ставання до ладу», виключення та відновлення різних цінностей. Проте не тільки у зв'язку з конкретною ситуацією, а у зв'язку зі сходженням, розвитком, становленням всього особистого життя людини може бути зрозуміла історія актуалізації одних цінностей і повалення інших. Процес руйнування і порушення цінностей, у свою чергу, є свідченням розкладу і розпаду, деградації особистості» [там само].

Отже, інтеграційну роль в особистості (а особистість і сама виступає як своєрідний інтегратор внутрішнього і зовнішнього) і поведінці людини відіграють цінності (що засвоюються і «привласнюються» нею на основі потреб у ході «соціалізації»). Інтегратором виступає і характер, «тенденції та настановлення, що увійшли в плоть і кров», як пише С.Л. Рубінштейн, і закріпилися (завдяки постійній практиці) як «стрижневі особливості особистості».

Інший видатний представник діяльнісного підходу, Олексій Миколайович Леонтьєв, кажучи про особистість та її формування, головний акцент робив на ієрархії діяльностей, що реалізують суспільні відносини людини до світу, на ієрархії мотивів і системі «особистісних смислів», що стоять за нею.

«...Реальним базисом особистості людини, — пише Леонтьєв, — є сукупність її суспільних відношень до світу, але відношень, які реалізуються, а вони реалізуються її діяльністю, точніше, сукупністю її різноманітних діяльностей. Маються на увазі саме діяльності суб'єкта, які і є вихідними «одиницями» психологічного аналізу особистості, а не дії, не операції, не психофізіологічні функції або блоки цих функцій; останні характеризують діяльність, а не безпосередньо особистість» [3, с. 201]. За співвідношенням діяльностей, вказує Леонтьєв, «відкривається співвідношення мотивів», що спонукають ці діяльності, а цьому співвідношенню мотивів відповідає

певна «система особистісних смислів», яку автор фактично ототожнює з особистістю.

«Реальна психологічна ситуація, породжувана перехресними зв'язками суб'єкта зі світом, в які незалежно від нього залучаються кожна його дія і кожен акт його спілкування з іншими людьми, — пише О.М. Леонтьєв, — вимагає від нього орієнтування в системі цих зв'язків. Іншими словами, психічне відображення, свідомість вже не може орієнтувати лише ті чи інші дії суб'єкта, вона повинна також активно відображати ієрархію їх зв'язків, процес підпорядкування і перепідпорядкування їх мотивів, що відбувається. А це вимагає особливого внутрішнього руху свідомості» [3, с. 218]. Цей рух, відзначає О.М. Леонтьєв, відбувається наче по вертикалі. «Він полягає у співвіднесенні мотивів один з одним: деякі займають місце тих, що підпорядковують собі інші й ніби підносяться над ними, деякі, навпаки, опускаються до стану підпорядкованих або навіть зовсім втрачають свою смислотвірну функцію. Становлення цього руху і виражає собою становлення зв'язної системи особистісних смислів — становлення особистості» [там само].

Ми бачимо, що і в леонтьєвському варіанті діяльнісного підходу основну інтеграційну роль теж відіграють цінності або дуже близькі до них «мотиви вищого порядку», «смислотвірні мотиви», як називає їх О.М. Леонтьєв. Ці мотиви людина шукає і знаходить в ході своєрідного смислового орієнтування, в ході співвіднесення мотивів один з одним, про яке йшлося вище.

1.2.2. Інтегративність у працях західних психологів з проблем особистості

У західній психології інтегративна орієнтація простежується, насамперед, у дослідженнях і концепціях представників гуманістичної психології, підхід яких до людини та до її психіки характеризувався якраз цілісністю, «холізмом».

Одним з натхненників і засновників гуманістичної психології був Гордон Оллпорт. Л. Х'елл і Д. Зіглер наводять (і коментують) визначення особистості, дане Оллпортом: «Особистість — це динамічна організація тих психофізичних систем всередині індивідуума, які визначають характерні для нього поведінку та мислення» [10, с. 273]. «Динамічний», відзначають автори, означає, що поведінка людини постійно еволюціонує і змінюється; «відповідно до теорії

Оллпорта, особистість — не статична сутність, хоча тут і має місце якась «основоположна» структура, яка об'єднує і організує різні елементи особистості».

«Посилання на «психофізичні системи», — продовжують вони, — нагадує нам, що при розгляді і описі особистості слід враховувати як елементи «розуму», так і елементи «тіла». Використання терміну «визначають» є логічним наслідком психофізичної орієнтації Оллпорта. По суті справи, сенс цього виразу полягає в тому, що особистість містить у собі «визначальні тенденції», котрі при появі відповідних стимулів дають імпульс вчинкам, у яких проявляється справжня природа індивідуума» [там само].

Наводячи це концептуальне визначення, Оллпорт зазначав, що терміни «характер» і «темперамент» часто використовувалися як синоніми особистості». За формулюванням Оллпорта, характер — це оцінена особистість, а особистість — це неоцінений характер. Отже, характер не слід розглядати як якусь відокремлену сферу всередині особистості. Темперамент, навпаки, розглядається Оллпортом як «первинний матеріал» (поряд з інтелектом і фізичною конституцією), з якого «будується особистість» [7, с.239–240].

Центральне місце в концепції Оллпорта займає поняття «риса особистості» (згодом Оллпорт став заміняти поняття риси поняттям диспозиції як більш змістовно навантаженим). Оллпорт визначав рису як «нейропсихічну структуру, здатну перетворювати безліч функціонально еквівалентних стимулів, а також стимулювати і скеровувати еквівалентні (значною мірою стійкі) форми адаптивної та експресивної поведінки» [7, с. 381]. Риси, за Оллпортом, перетворюють множину різних стимулів у певну множину відповідних реакцій. Різні набори рис трансформують одні й ті ж стимули в різні реакції і навпаки: риси все спрощують, дозволяють однаково реагувати на різні стимули.

Оллпорт виділяв риси, з одного боку, загальні, на яких будуються опитувальники, що дозволяють порівняти більшість людей в даній культурі на підставі нормального розподілу цих рис у популяції. Але є ще, вважав він, індивідуальні, або ідіосинкратичні, риси — індивідуально своєрідні особливості поведінки, що стійко характеризують дану людину, але не мають аналогів у більшості інших людей. Особистість, за Оллпортом, можна адекватно описати лише в тому випадку, якщо враховувати не тільки загальні риси, які

визначаються за допомогою стандартної психометричної батареї, але й індивідуальні.

Згодом Оллпорт став говорити і про «диспозиції». Індивідуальні риси він назвав «індивідуальними диспозиціями», а спільні риси — «рисами особистості». Як вважає Оллпорт, вроджені схильності (диспозиції) — сирий матеріал для розвитку особистості — діляться щонайменше на три класи. По-перше, це загальні для виду тенденції, що ведуть до виживання: набір рефлексів, потягів і гомеостатичних процесів. У цей клас потрапляє все, що може бути слушно названо інстинктивним.

У другий клас схильностей, за Оллпортом, входить усе, що ми зазвичай називаємо «спадковістю», тобто пов'язані з генами характеристики, які йдуть від сім'ї, роду і раси.

Оллпорт розглядає і третій клас початкових схильностей. «Він, наскільки я знаю, не має стосунку до специфічної генної детермінації або інстинкту (хіба що в найширшому сенсі). Я маю на увазі певні латентні (приховані) здібності, які відіграють вирішальну роль у становленні. Наприклад, кожна молода тварина, мабуть, має здатність навчатися. У її нейропсихологічній природі існує щось невід'ємно пластичне, що вносить зміни до можливої реакції. «Такі здібності, — писав Оллпорт, — є не інстинкти в розумінні Мак Дугалла або Фройда, а, швидше, потенціал для досягнення дорослого стану. Те, що прийнято називати інстинктами, служить передусім засобом забезпечення виживання, а здібності, про які я кажу, служать забезпеченню розвитку та упорядкування структури» [7, с. 179].

Научіння, спираючись на інстинкт і спадковість, веде до формування таких більш менш стабільних структур, як моральна совість, уявлення про себе та ієрархічна організація особистості. Але ці структури не могли б виникнути в результаті научіння, якби в нашій природі не були закладені відповідні можливості. Вони і утворюють, за Оллпортом, третій клас «даного» в людській природі. Тому автор стверджує, що «становленням особистості керують не тільки стимули, що впливають на потяги, загальні для виду, але також схильність до усвідомлення своїх можливостей, тобто до становлення специфічно людських здібностей на всіх стадіях розвитку. І одна з найбільш істотних здібностей — індивідуалізація, формування індивідуального стилю життя, з властивими йому самосвідомістю, самокритичністю й саморозвитком» [там само].

Аналізуючи результати ряду експериментальних досліджень, Оллпорт виявив цікаву закономірність: коли людина займається чимось, що залучає її Я і що їй небайдуже, виявляються послідовність, стійкість, кореляції рис. А коли Его не залучено, людині не дуже цікаво те, що вона робить, порушується стійкість, розпадається єдність, і риси в одних завданнях проявляються, а в інших — ні.

Не можна не помітити, що ці спостереження і висновки Г. Оллпорта дуже близькі радянським і пострадянським психологам, які дотримуються діяльнісного підходу, а положення про важливу роль індивідуальності, індивідуального стилю життя — прихильникам школи Мерліна. Оллпорт увів поняття «пропріум», розуміючи під цим те, що у внутрішньому світі визнається своїм і є відмінною рисою індивіда. Пропріум, за Оллпортом, дає напрям життю людини, це позитивне, творче, що прагне до зростання і є властивістю людської природи, яка розвивається [7, с.186–192].

Велику увагу Оллпорт приділяє так званим «інтенційним характеристикам» людини і пов'язаній з ними системі цінностей. «Найбільш всеосяжні одиниці в особистості, — пише Оллпорт, — це широкі интенційні схильності, спрямовані в майбутнє. Ці характеристики унікальні для кожної людини і мають тенденцію залучати, направляти, гальмувати більш елементарні одиниці згідно з найголовнішими намірами. Це відповідає дійсності, попри великий обсяг безладної, імпульсивної й конфліктної поведінки в кожному житті. Нарешті, число цих кардинальних характеристик не є нескінченним; у будь-якому житті в дорослі роки їх відносно небагато, і їх можна виявити» [7, с. 211].

Можна сказати, що інтегративні аспекти концепції Оллпорта пов'язані, насамперед, з поняттями «пропріуму», «системи цінностей» та «інтенційних схильностей». «Пропріум», або «самість», інтегрує всі аспекти індивідуальності, що надають їй своєрідності. Основні цінності задають орієнтацію і забезпечують інтеграцію всіх ресурсів людини для просування в заданому напрямку. Це також «найбільш всеосяжні одиниці в особистості — широкі интенційні схильності, спрямовані в майбутнє» [там само]. Також важливу інтеграційну роль у розвитку та функціонуванні особистості відіграють, за Оллпортом, темперамент і характер.

Карл Роджерс розвивав так званий феноменологічний напрям теорії особистості. Відповідно до цього підходу, поведінку людини можна розуміти тільки в термінах суб'єктивного сприйняття

і пізнання нею дійсності. Феноменологи вважають, що саме внутрішня «система відліку» людини — чи суб'єктивна здатність досягати дійсності — відіграє ключову роль у визначенні зовнішньої поведінки людини. З цим пов'язана інша важлива ідея феноменологів — про те, що люди здатні визначати свою долю. І нарешті, феноменологи вважають, що люди в своїй основі добрі і мають прагнення до досконалості. Зокрема, передбачається, що люди природно і неминуче рухаються в напрямі більшої диференціації, самостійності та зрілості.

Роджерс висунув гіпотезу про те, що така поведінка надихається і регулюється певним об'єднувальним мотивом, який він називав тенденцією до актуалізації. Це тенденція розвивати всі свої здібності, щоб зберігати і розкривати особистість. Таким чином, найважливіший мотив життя людини, за Роджерсом, — це актуалізувати, тобто зберігати і розкривати себе, максимально виявляти кращі якості своєї особистості, закладені в ній від природи. Тенденція до актуалізації і виступає в концепції Роджерса як один з головних інтеграторів. За Роджерсом, вона бере початок у фізіологічних процесах організму, «на організмовому рівні» — там вона виражається у збереженні організму із задоволенням дефіцитарних потреб (повітря, їжа, вода), вона також розвиває організм, забезпечуючи еволюцію і диференціацію органів і функцій тіла, його зростання і постійне оновлення. Ще більше значення має мотиваційна сила, з якою тенденція до актуалізації діє на психічні процеси, пов'язані з Я. Завдяки цьому організм завжди прагне до якоїсь мети, як от починання, дослідження, зміни в оточенні, гра або творчість.

Як, яким чином, в якому напрямку буде реалізовуватися тенденція до актуалізації — повністю залежить, за Роджерсом, від суб'єктивного сприйняття реальності людиною, від її інтерпретації ситуації, від особистісного значення, якого ця ситуація набуває для неї. Тут нескладно побачити багато спільного (попри значні методологічні й теоретичні відмінності відповідних концепцій) з положенням О.М. Леонтьєва про систему особистісних смислів, що відіграє таку важливу роль у розвитку та функціонуванні особистості. Суб'єктивне ж сприйняття реальності, інтерпретація ситуації людиною значною мірою залежать, за Роджерсом, від її уявлення про себе, від «самості», або Я концепції, які визначаються як «організований, послідовний концептуальний гештальт, складений із сприйнять властивостей Я, чи «мене», сприйнять відносин Я, чи мене, з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних

із цими сприйняттями. Це гештальт, який доступний усвідомленню, хоча і не обов'язково усвідомлюваний» [11, с. 200].

Як одну з відмітних рис «людини, що повноцінно функціонує», Роджерс виділив «організмичну довіру». Обираючи дії у якійсь ситуації, приймаючи рішення, такі люди покладаються на свої «організмичні переживання», внутрішні відчуття, а не на соціальні норми, чийсь судження та інші «зовнішні сили» — як це зазвичай роблять люди [12, с. 190]. У ці «організмичні переживання» входять, як можна зрозуміти з визначення Роджерсом Я-концепції, і сприйняття властивостей Я, чи «мене», і сприйняття відносин Я, чи «мене», з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінності, пов'язані з цими сприйняттями. Отже, ще одним інтегратором особистості постають, за Роджерсом, Я-концепція і, зокрема, цінності людини.

Інший провідний представник гуманістичної психології, Абрагам Маслоу, як і Роджерс, вважав, що люди мають фактично необмежені можливості для самовдосконалення і за відповідних умов повністю здійснюють можливості, закладені в них від народження. Але Маслоу не дотримувався феноменологічного підходу і виходив з того, що поведінка людини та її досвід регулюються її системою потреб, побудованою ієрархічно. Маслоу вважав, що, ґрунтуючись на наявних даних, «практично в кожній людині і, безумовно, майже в кожній новонародженій дитині резонно припустити наявність активного прагнення до здоров'я, імпульсу до росту, до актуалізації людських потенцій» [4, с. 33]. Для того, щоб це прагнення або потреба в самоактуалізації, актуалізувалися, повинні бути задоволені найбільш насущні потреби людини — фізіологічні потреби і базові психологічні потреби — потреба в безпеці, соціальній приналежності, оцінці, любові, повазі й самоповазі. Рух до самоактуалізації Маслоу ототожнює з розвитком особистості (*personality*) або людини, особи (*person*). Він говорить також про рух до повної людяності.

Життя можна розглядати, пише Маслоу, як процес послідовних виборів, причому в кожному разі це вибір між рухом уперед, до особистісного зростання, і рухом у бік захисту, безпеки, боязні. Самоактуалізація передбачає, що «кожного разу повинен бути зроблений вибір, що веде до зростання» [4, с. 52]. Але людина не може зробити такий вибір, якщо вона не здатна адекватно сприймати свої потреби і бажання, свої можливості. Тому в концепції самоактуалізації

велике значення надається проблемі «внутрішнього голосу», «внутрішніх сигналів».

Люди, що самоактуалізуються, пише Маслоу, мають кращий, ніж у більшості людей, слух до свого «внутрішнього голосу», до «внутрішніх сигналів» (тоді як «велику частку часу більшість з нас ... слухає не свій голос, а вбудований всередину нас голос мами чи тата, або старших, або істеблішменту, авторитету, традиції» [4, с. 52]. Одна з найважливіших характеристик людей, що самоактуалізуються, «без єдиного винятку», як підкреслює Маслоу, полягає в тому, що всі вони залучені до якоїсь справи, «зовнішньої щодо них». «Вони віддані чомусь для них дуже цінному — своєму покликанню у старовинному, релігійному сенсі цього слова. Вони трудяться над тим, до чого закликала їх доля і що вони люблять, так що різниця між роботою і задоволенням для них зникає» [4, с. 50]. В основі відданості людей, що самоактуалізуються своїй справі, покликанню, лежать, за Маслоу, «буттєві цінності»: «Всі вони, так чи інакше, присвячують своє життя пошуку того, що я назвав буттєвими цінностями ... Це вищі, граничні цінності, які не можуть бути зведені до будь-яких інших» [там само]. До них належать істина, краса, добро, досконалість, простота, цілісність та ін. Маслоу вважає, що ці цінності функціонують подібно до потреб, і називає їх метапотребами. Як і Роджерс, Маслоу надає великого значення «організмичній довірі» і «організмичним переживанням» (використовуючи дещо інші вирази — «біологічна мудрість» організму, дослухання до свого «внутрішнього голосу», «внутрішніх сигналів»).

Ми можемо констатувати, що і в концепції А. Маслоу тенденція до самоактуалізації відіграє роль одного з головних інтеграторів особистості. Потреба до самоактуалізації та пов'язані з нею метапотреби цінності людини спонукають її до пошуку своєї «справи життя», яка, в свою чергу, інтегрує навколо себе і розвиває всі ресурси людини.

Попри відмінності у розумінні особистості у всіх розглянутих концепціях особистість розуміється як щось, що інтегрує всі ресурси людини, результат її «окультурення» і «олюднення» — в результаті якого людина стає повноправним членом суспільства і може робити свій внесок у розвиток його культури і самого суспільства.

Це інтегрування відбувається на умовах, що задаються суспільством, і з використанням можливостей, що надаються їм. Тенденція самоактуалізації «шукає і знаходить» можливості своєї реалізації за

допомогою таких інтеграторів біологічного та соціального як домінуючі ставлення, цінності, вищі, смислотвірні потреби. Вона знаходить вияв у соціальних способах дії в широкому сенсі слова, в індивідуальному стилі діяльності. В ідеалі людина знаходить «справу життя», яка в свою чергу, «інтегрує» і розвиває всі «ресурси» людини, сприяючи її максимальному розвитку і «олюдненню». У цьому процесі розвивається і стає все більш адекватним уявлення людини про себе, про свої потреби, цінності та можливості або Я-концепція. Остання також виступає в ролі інтегратора біологічного і соціального та, у свою чергу, сприяє самоактуалізації людини. І, нарешті, як своєрідний інтегратор біологічних передумов і соціальних впливів та можливостей самореалізації людини для авторів більшості розглянутих концепцій виступає характер людини.

Література

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. — М.; Воронеж, 1995. — 383 с.
2. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25–33.
3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2-х т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 2. — 320 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
5. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — М.: Педагогика, 1986. — 253 с.
6. Мясищев В.Н. Психология отношений. — М.; Воронеж, 1995. — 356 с.
7. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. — М.: Смысл, 2002. — 462 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 679 с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973. — 424 с.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: 3-е изд. — М.: Питер, 2008. — 606 с.
11. Rogers C.R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework // S. Koch (Ed.). Psychology: A study of a science. — Vol. 3. — N.Y.: McGraw-Hill, 1959. — P. 84–256.
12. Rogers C.R. On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. — Boston: Houghton Mifflin, 1961. — 420 p.

Частина 2.

СУТНІСНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ОСОБИСТОСТІ

2.1. КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР У ПЕРСОНОЛОГІЇ

С.О. Мусатов

...те або інше вирішення проблеми особистості суттєво визначає загальну теоретичну концепцію психології.

С.Л. Рубінштейн [36, с. 116]

Особистість, як відомо, є предметом аналізу не тільки для психології. Дослідження особистості (яких стає дедалі більше) об'єднують навколо себе інтереси фахівців багатьох галузей знань. Їхні творчі зусилля збагачують палітру уявлень про це явище, додаючи до його розуміння все нові матеріали емпіричного та теоретико-методологічного змісту [3; 5; 11; 19; 20; 30; 38; 44].

Однак зростаючий обсяг інформації у цій царині не допоміг здолати відомі труднощі та суперечності в узгодженні концептуальних підходів до вивчення особистості. Натомість є підстави говорити про конкуренцію в сучасній персонулогії напрямків, кожен з яких у власному теоретико-методологічному полі інтерпретує витоки проблеми особистості, відповідні факти, що характеризують етапи розвитку цієї проблеми (залежного, зокрема, від тих або інших суспільно-економічних і політичних умов), пропонує певне застосування знань про особистість у соціальній практиці.

Виокремлення психології особистості у деяку автономну галузь людинознавства теж не сприяло подоланню надмірної поліваріантності у трактуванні сутності особистості у різноманітних академічних і навчальних її інтерпретаціях. Хоч якась послідовність в уявленнях про особистість досягається хіба що за допомогою тих або інших конвенціональних засад — таких, як авторитет авторів, частотність практичного використання певної теорії особистості (наприклад, Г. Айзенка, Р. Кеттелла) тощо. Водночас замало уваги поки що приділено продуктивним, як на нашу думку, спробам послідовно обґрунтувати певні «виміри» особистості (соціальний, феноменоло-

гічний, природничий, культурологічний, комунікативний та ін.), тим паче — у відповідь на актуальний запит громадянського суспільства України гуманізувати становлення особистості у своєрідних за багатства параметрами умовах посттоталітарного соціуму.

Мета цього розділу полягає в обґрунтуванні комунікативного виміру особистості, спробі розкрити його наукове й суспільне значення.

Тут слід зазначити, що важливим чинником у стимулюванні інтересу до проблем особистості виступила психологічна практика. Адже, попри академічні суперечки, психологія особистості не перетворилась на *terra incognita* науки про психічне буття людини, а набуває самостійного значення у психологічному консультуванні, психотерапії, психокорекції, психодіагностиці, пропаганді, рекламістиці, іміджмейкерстві та інших соціально значущих сферах впровадження доробку психологів. Урізноманітнюється і коло замовлень на цю інформацію з боку як фахових психологів-практиків (консультантів, психотерапевтів тощо), так і дослідників із суміжних галузей людинознавства, які беруть участь у міждисциплінарних програмах вивчення «людського фактора» у соціальних, політичних, економічних процесах, інженерному проектуванні ергономічних систем, архітектурних споруд тощо [3; 17; 20; 28; 37 та ін.].

Та не меншого значення слід надати науковому визначенню особистості в інтересах самої психології, її наукового майбутнього. Гострим у часи легітимації «методологічного плюралізму» постає питання про наукову коректність теоретичного й, насамперед, соціального впровадження деяких уявлень про особистісне буття людини, які ґрунтуються на паліативі тверджень «здорового глузду», прийнятті еkleктичних постулатів щодо сутності психічного в цілому [24; 45; 16 та ін.]. Розгляд відповідних теоретико-методологічних аспектів психології набуває в цьому зв'язку принципової актуальності, він визначає рівень розробки, зокрема, проблем персонології [1; 24; 33; 46 та ін.]. Аналіз відповідних фактів з історії психології, дискусій про її здобутки і втрати на шляху становлення наукової самостійності свідчить, що останнім часом вона помітно знижує притаманну радянській науці — за всіх її обмежень — методологічну вимогливість, яка, до речі, вигідно відрізняла її від прагматизованого стилю діяльності, характерного для зарубіжних психологів. Особливо помітною є ця ознака у психокорекційній практиці, відхід якої від звичних методологічних засад найбільш очевидний. Тут активізувалися чистий

емпіризм, клінічний прагматизм, реанімується практика залучення екстрасенсорних методик, інших парапсихологічного характеру впливів, містики, зокрема релігійної. Використання у психотерапії технік (а з ними й відповідної ідеології), що тяжіють, наприклад, до східних релігій, зокрема буддизму, веде в еклектику. Не рідко в діяльності практикуючого психолога некритично поєднуються протилежні концепції психічного, без необхідної рефлексії запозичуються методи дослідження й інтерпретації одержуваних даних і таке інше. Від цього потерпає чіткість наукового знання, зазнає нівелювання його світоглядна цінність [5; 8; 11; 19; 24; 32 та ін.].

Однією з вагомих передумов цієї штучно створеної й, маємо надію, тимчасової кризи вітчизняної психології є проникнення до лав практикуючих психологів маси перекваліфікантів (лікарів, філологів, істориків, інженерів, економістів, учителів та ін.), чимало з яких із властивим для дилетантів механічно спрощеним розумінням психічної причинності ринули «надавати психологічну допомогу населенню». Ця практика доповнюється діяльністю екстрасенсів, ворожок, чаклунів, зайнятих «лікуванням душі». Не уникли спокуси комерційного успіху і деякі з професійних психологів. Зрозуміло, що їхні кроки до «заробітчанства» спровоковані недофінансуванням науки, проте становище, яке таким чином склалося, не може не позначитися на темпах наукового вивчення сутності психології особистості, бо, зосередившись в основному на запитах практики у швидкоплинних умовах перехідного періоду, сучасна персонологія не змогла вийти на потрібний рівень теоретико-методологічного забезпечення.

Отже, конче потрібним для зорієнтованого на практику вивчення проблем особистості постає формування психологічно достовірної орієнтувальної основи для визначення практикуючими психологами своїх наукових пріоритетів й узгодження їх із методологічними цінностями науки, якщо, звичайно, останні (а не тільки споживацька мотивація) керують їхньою діяльністю та переконаннями. Значний сегмент ринку психологічних послуг (а хіба тільки психологічних?), на жаль, зайнятий адептами псевдонаукових рекомендацій, до банальності простих за змістом: «якщо хочеш бути щасливим, будь ним». Цікаво, що такого ґатунку й облудного блиску «одкровення» зі сторінок недолугої преси нерідко переповзають і у наукову, художню літературу, поезію. Їх тепер напродуковано стільки, що ними вже можна греблю гатити, та потік їх не мілішає — див., наприклад, [41].

Натомість провідна мета психологічного дослідження особистісного буття полягає у поглибленні самопізнання його суб'єктом, особливо якщо він приймає відповідальне рішення (у «межовій», скажімо, ситуації, за К. Ясперсом), протиставляючи таким чином себе реаліям життя, які його не задовольняють, їх категоричним вимогам, що породжують, зрозуміло, не тільки райдужні очікування, а тому спонукають зважувати психологічну силу власної особистості. Тож у таких і подібного характеру випадках йдеться про опосередкованість фахової допомоги. Вона, зрештою, вирішує завдання фасилітаційного характеру, а це з необхідністю передбачає, насамперед, аналіз внутрішньоособистісних проблем, зокрема вивчення особливостей самовизначення в актуальних для сучасників соціально-економічних, політичних і гуманітарних обставинах (що зацікавлено підтримуються небагатьма, які ігнорують потребу достойного буття для всіх). Не розглядаючи тут ці обставини детально, поставимось до них лише як до фактів [20; 26; 45 та ін.]. Але тих, що містять інформацію для роздумів про відповідні соціально-психологічні закономірності. До того ж, і у своєму фактологічному форматі вони ще раз переконують у тому, що нагальним завданням сучасної науки стає не стільки розробка усе більш вишуканих засобів задоволення перманентно зростаючих людських потреб, скільки попередження лавиноподібно зростаючих соціальних недугів (зоологічний цинізм, жорстокість, геноцид, садизм, піратство, тероризм тощо), а серед завдань людинознавства чільне місце слід надати всебічному вивченню сучасної особистості як феномену унікального значення [44].

Релевантність саме особистісної оцінки типових вчинків, психологічних механізмів зародження «хибних потреб», привабливості технізованого буття, статусу «одновимірної людини» (Г. Маркузе, Е. Фромм) тощо як реалій західної цивілізації, що зазвичай нерефлексивно приймаються молодим поколінням і в Україні, полягає в тому, що саме на особистісному рівні свідомість найбільшою мірою кореспондується з об'єктивними вимогами рефлексивної відповідальності кожної окремої людини за майбутнє нації, народу і людства в цілому. Адже сама здатність до цієї відповідальності не представлена або ж представлена незначною мірою, якщо йдеться лише про психічні здатності сприймати, запам'ятовувати інформацію, органічні особливості індивіда, фахову компетентність суб'єкта праці чи спілкування [1; 2; 3; 4 та ін.].

Дійсно, без використання даних психології особистості не спроможні обійтися синтетичне людинознавство, етика, культурологія тощо. Тільки через психологію з її підходами до розв'язання проблем особистості можуть увійти в практичний контакт, поєднатись навколо згадуваних нами гуманітарних завдань суспільні та природничі науки [2, с. 15]. Незаперечною у досягненні цієї мети є роль сучасної персонології. Особливого значення при цьому слід надати методологічно послідовному осмисленню психологічних витоків особистості як явища, його природі. Тож звернемось до конкретних роздумів з цього приводу.

Звичне для вітчизняної психологічної науки розуміння сенсу людської активності як, насамперед, діяльно-перетворювальної участі суб'єкта у макро- чи мікроситуаціях не рідко трактують як найпродуктивніше, надаючи їй принципового значення «одиниці життя», що «орієнтує суб'єкта у предметному світі» [19, с. 82]. І навіть за певних застережень, які мають дещо пом'якшити категоричну безапеляційність цього постулату, важко повністю погодитись із ним, зокрема з тим, що «введення категорії діяльності у психологію змінює усю категорійну побудову психологічного знання» [там само]. Адже йдеться тільки про діяльнісний вимір людської психології, за межами компетенції якого виникає чимало питань, на які поширена апологія щодо діяльнісної парадигми не містить однозначних відповідей. Вони, як і раніше, залишаються дискусійними [2; 3; 8; 33; 37 та ін.].

На цьому наголошував, зокрема Б.Г. Ананьєв, критично оцінюючи поширену інтерпретацію взаємозалежності та взаємопереходу форм діяльності (гра, учіння, праця). Він підкреслював, що немає безпосереднього зв'язку між основними її формами та розвитком свідомості особистості. «Як відносно зв'язків «навчання — праця», так і зв'язків «гра — навчання» не підтвердилась гіпотеза про те, що одна форма діяльності виникає з іншої внаслідок внутрішніх законів індивідуального розвитку. Виявилось, що не тільки навчання повинно бути більш раннім у сполученні з грою у дошкільнят, а й сама праця у вигляді так званого самообслуговування і найпростіших операцій суспільно корисної діяльності повинна мати місце в дитячому садку» [2, с.159]. Вчений вважав безпідставною і «вікову» класифікацію видів діяльності, бо не тільки інтеріоризація зовнішніх дій та наступна екстеріоризація внутрішніх, а участь суб'єкта у творенні суспільно цінного, його творчі наміри причетні до становлення осо-

бистості. Вона формується не стільки завдяки провідній діяльності, скільки в результаті пізнання та спілкування. Останні є «основними формами діяльності індивідуальної людини із самого початку формування її особистості, завдяки яким здійснюється соціальна детермінація багатьох сторін її психічного розвитку» [2, с. 171].

Не може праця відігравати таку незначну роль у формуванні свідомості та індивідуальності, як це впливає з постулату провідної діяльності, переконував Б.Г. Ананьєв. Простежені ним фази, етапи трудової діяльності особистості засвідчують, що «їм відповідає і глибока зміна у структурі її індивідуальної свідомості. Як суб'єкт праці людина, зрозуміло, розвивається і як суб'єкт пізнання та спілкування»; важливі ж здобутки суспільства мають вирішальне значення для онтогенетичного розвитку, оскільки вони «шикують весь багатоманітний ланцюг і вторинних видів діяльності, своєрідних синтезів праці і пізнання, пізнання і спілкування, спілкування і праці» [2, с. 186]. Як процес праці починається в дитинстві, так і особистість починається з раннього віку, а етапи підготовки до суспільно корисної праці є «одночасно стадіями розвитку властивостей суб'єкта пізнання і діяльності та змін соціальних позицій, ролей у суспільстві й зрушень у статусі, тобто — особистісними перетвореннями» [2, с. 270].

Не можна, у світлі наведених ідей, абстрагуватись і від авторської, індивідуальної основи у людському намірі і способі діяти. Від того, що будь-яка групова, так само, як і індивідуальна дія й діяльність в цілому здійснюються їх суб'єктом у певному контексті його психологічного буття, у тих або інших соціально-психологічних умовах, а також від того, що мета, якої суб'єкт прагне досягти при цьому, психологічно визначена даними обставинами. Тим паче не можна не помічати, що вагомим чинником дій, про які йдеться, є більшою або меншою мірою усвідомлена орієнтація їх суб'єкта на особливості решти учасників взаємодії. У такий спосіб, безпосередньо чи опосередковано, він звертається до їхніх «Я», котрі відтворюються ним або як «ТИ» або як «ВОНИ», або ж інакше, залежно від рівня взаємин з ними. Отже, необхідно, принаймні, виходити з того, що відповідна інформація про ці суб'єктні зв'язки містить додатковий, евристичного значення потенціал, який треба конструктивно використовувати, зокрема й у вивченні особистості як суб'єкта діяльності. Розкриття соціальності як притаманного особистості атрибуту суттєво уточнює методологічні рамки та роль формувальної функції діяльності, адже «вона містить (разом із фізичними) комунікативні акти» [31, с. 168].

І хоча останні можна вважати одними із стрижневих детермінант становлення особистості [5; 30; 37 та ін.], їм, на нашу думку, приділяється поки що недостатня увага у вітчизняній персонології.

Окреслена вище недостатня «чутливість» діяльнісного підходу як засобу психологічного аналізу зовсім не заперечує інноваційності діяльнісної парадигми в цілому й можливості використання її засад у вивченні деяких аспектів психології особистості. Але постає низка питань, зокрема, щодо предмета психології особистості [4; 11; 16; 32 та ін.], насамперед у зв'язку з його багатовимірністю. Це змушує, відповідно, сумніватись в однозначності діяльнісних критеріїв ідентифікації особистості як психологічного феномену та більш вимогливо ставитись до методологічних колізій у формулюванні цілісного уявлення про нього. Тим часом, саме цілісного концепту особистості (за С.Л. Рубінштейном, він має узгоджено ієрархизувати ті властивості людини, «що роблять її придатною до історично визначених форм суспільно-корисної діяльності» [36, с. 120]) очікує від психології теоретично-психологічна практика, яка мала б адекватно відгукуватись на запити суспільного виробництва, розбудови освітніх систем, консультування і корекції психічного розвитку дітей, участі психологів у міждисциплінарних, ергономічних дослідженнях в інтересах народного господарства, державотворення та інших важливих програм [20 та ін.].

Багатьом з цих вимог відповідає дослідницька концепція В.М. Мясищева. Її ідея близька науковому переконанню, за яким психологічне дослідження — навіть незалежно від того, складні чи «елементарні» утворення психіки воно має розкрити, — своєю кінцевою метою пов'язане із особистісною якістю, оскільки йдеться про людську психологію. Вона відкривається досліднику в цьому разі як жива, конкретна реальність, що перебуває у певному (соціальному, психологічному) русі, найбільш повно представленому у взаємодії людей один з одним і тими обставинами, які втягують їх у необхідність діяти так чи інакше, спільно чи нарізно й ставитись один до одного, об'єктивуючи себе як особистості.

Тому В.М. Мясищев пропонує розглядати цей процес (взаємної, оберненої дії) у єдності та взаємних переходах принаймні трьох його течій: психічного відображення комунікантами один одного, їхніх ставлень один до одного та їхнього поведіння один з одним [27, с.209-230]. Підкреслюючи, що йдеться саме про реальну (а не віртуальну) взаємодію, Мясищев, як і не залежно від нього інтерак-

ціоністи, пов'язує з її перебігом прояв комунікативних якостей конкретної особистості. І хоча автор не конкретизує програму, засоби й процедури такого вивчення особистості, він ієрархічно розташовує цілі таких досліджень, однією з яких виступає типізація стильових ознак (втілюваних у діях, словах, афективних проявах тощо), що характеризують звичні для певних (типових) особистостей способи комунікації з іншими людьми.

Погляд В.М. Мясіщева таким чином кореспондуються із відомою класифікацією особистостей О.Ф. Лазурського (екзо- та ендорієнтовані) та у пропедевтичному стилі передбачають єдність із концепцію «внутрішніх умов, що опосередковують зовнішні впливи» (С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, К. Роджерс), ставлячи, до того ж, питання про комунікативність буття особистості як суб'єкта взаємодії із собі подібними та обставинами соціально-психологічних ситуацій [6].

Зрозуміло, що створювані психологією пояснювальні схеми, концепції, моделі поки що не набули якостей, які властиві провідним природничим галузям знання, таким, як біологія, фізика, хімія тощо. Але предмет психологічного пізнання значно складніший, і відносна молодість психологічної науки змушує її використовувати відносно вузькі інтерпретації [3; 20; 33 та ін.]. Дослідники при цьому не рідко вдаються до паліативів «парадигмального синтезу» [46], вибірково застосовують ідеологічно малосумісні підходи, бо «мета виправдовує засоби». До того ж, багатогранність, динамічність, різномірність проявів особистості перевищують інтерпретаційні потуги окремого принципу пояснення, як оце діяльнісного (а може, й інших?), — хоча б тому, що істотним змістом саме людського буття, крім, скажімо, перетворювального ставлення до дійсності, героїчних діянь (чи вчинків самозречення, боягузтва тощо), є художнє осягнення сил природи і світу в цілому, емоційно піднесена поетизація буденності, особисті страждання і прагнення бути щасливими, дарування оточуючим любові, радості безкорисливої дружби, наближення для них кращого майбуття, роздуми над сакраментальними питаннями про сенс життя і смерті [2; 27; 34; 35 та ін.].

І звичайно ж, люди зацікавлені собою. Осягаючи власне «Я», вони прагнуть відшукати його на перетинах біологічного і соціального, фізичного і психічного, соціально комунікативного та індивідуального вимірів свого життя. У такому сповненому емоцій пошуку прискіпливо з'ясовуються особливості свого «Я», щоб здійснити себе

як непересічну цінність, а усвідомлена в ході цього «психоаналізу» індивідуальна неповторність «виступає важливою детермінантою діяльності людини» [39, с.39]. Люди, іншими словами, фактично вдаються до своєрідного, багаторівневого соціального діалогу та комунікативного виміру буття, емпірично засвідчуючи актуальність цього аспекту вивчення особистості сучасників [9; 16; 26 та ін.].

Так постає проблема людської комунікативності як системоутворювальна у її індивідуальному (прагматичному) та теоретичному (онтологічному) зрізах. Під комунікативністю як однією з властивостей особистості маємо на увазі інтенційну здатність людини до єднання із собі подібними на всіх трьох рівнях активності: біологічному, соціальному, психологічному (детальніше про це див.: [22; 26]). Дієва участь особистості у різнорівневих ситуаціях взаємодії з іншими «Я», як і звуження її, тим більше, втрата з тих або інших причин можливості визначати себе серед інших людей, уявляються у цьому вимірі особистості ключовими для неї подіями індивідуальної долі.

Звернення до переживань учасниками взаємодії своєї причетності до тих або інших групових колізій як до аспекту комунікативного виміру особистості підкреслює його актуальність. Зміст цих переживань, як свідчить досвід їх аналізу, найчастіше стосується перебігу «соціально-психологічного самопочування» особи в тих або інших обставинах спільної роботи, відповідної динаміки розподілу ролей, встановлення взаємин з конкретними учасниками «малих груп», які стихійно утворюються в ході групової взаємодії тощо [15; 21; 29 та ін.]. Ситуативна значущість подібних стосунків може поціновуватись їх суб'єктом гіпертрофовано, особливо якщо йдеться про специфічні ситуації групового тиску (С. Аш та М. Шериф, 1956 р.). І це природно, бо навіть апелюючи до «орієнтувальної поведінки» (І.П. Павлов), можна констатувати, що людину більшою мірою бентежать події, які відбуваються тут і зараз, гостро переживаються негативно оцінювані враження [43, с. 301–302].

Ми не почуваємо себе впевнено та психологічно комфортно, якщо не знаходимо достатнього визнання з боку близьких нам людей. Це не залишає нас спокійними, емоційно спонукаючи до перегляду самоствалення. Важливо також, щоб наші комунікативні очікування, сподівання знаходили підтримку у «значущих інших». Нас не може не турбувати, як саме до нас ставляться у сім'ї, у колі однолітків, друзів, колег по роботі. А хіба ми байдужі до того, що саме можна дозволити собі у ставленні до товаришів, а що —

до людей мало знайомих; чим слід поступитись, а чим — ні, якщо йдеться про загальні інтереси, й ще багато іншого.

В цілому задоволення комунікативних потреб різного ґатунку передбачає прийняття норм суспільно орієнтованого буття. Та, знаходячись у колі людей, єдності з якими воліли, ми переконуємось, що це означає перебувати в залежності від них. Відповідна діалектика групових відносин, аналіз яких започаткував свого часу К. Левін, у практичній площині має чимало сценаріїв розвитку, та попередньо можна вважати раціональним висновком їх розгляду правило: слід встановлювати динамічну (ситуативно-адекватну) згоду у стосунках із комунікантами, елімінувати нарочите протистояння у взаєминах з групою [23, с. 8]. Утім, системний аналіз комунікативної активності особистості ще чекає на відповідні дослідження.

Природною, отже, виступає науково-практична необхідність торувати шляхи комунікативному виміру особистості, розкриваючи принаймні його засади у форматі «фундаментальних прикладних досліджень» [46, с. 12].

З цього погляду, недостатньо продуктивними виявляються спроби звузити сутність комунікативності. Вони співвідносять поняття «спілкування» як родове з видовим у цьому випадку поняттям «комунікація». Оскільки ми вже аргументували принципову незгоду з таким підходом [22; 23; 25 та ін.], нагадаємо тільки, що у такому разі фундаментальний факт природної (біологічної й соціальної) взаємозалежності людей недооцінено, і насамперед — як джерела мотивації спілкування та взаємодії в цілому [37 та ін.]. Психологічна глибина й детермінаційна роль цієї взаємозалежності спокусливо зводяться до спрощених уявлень про міжособистісні, групові колізії, що супроводжують діяльність, та й самі спілкування штучно притягується до діяльності [9; 10; 18].

Не варто ігнорувати й обставину, про яку попереджав О.М. Леонт'єв: «в яких би умовах і формах не відбувалась діяльність людини, її не можна розглядати як вихоплену із суспільних відносин, із життя суспільства» [19, с. 82]. І якщо у психолінгвістичному аналізі, наприклад, достатньою виступає реконструкція обміну репліками, паузації тощо, то для особистісного підходу, зокрема і з позицій діяльнісної парадигми, мають бути з'ясовані детермінанти, психологічні чинники особливостей тієї чи іншої репліки, паузи, інтонації, бо останні є проявами ситуативної поведінки або й вчинку. Вони визначаються, серед іншого, особистісними стратегіями, індивідуальни-

ми особливостями суб'єкта комунікації (характером, здібностями, ідеалами, інтересами), моральною відповідальністю за висловлене певним чином судження тощо. На рівні особистості (як на «поверсі» саморуку психіки) детермінаційну роль слід вбачати у суб'єктивному. «Ігнорувати суб'єкт, суб'єктивне, — наполягав Г.С. Костюк, — означає відірвати цю діяльність від її носія» [17, с. 25].

Є підстави вважати рудиментом «безособистісної психології» ототожнення процесу взаємодії поколінь із спілкуванням, зокрема — педагогічним, під час якого відбувається інформаційно-виховний вплив старших на молодь; до того ж, зміст останнього нерідко зводять до засвоєння молоддю життєво важливих знань, що збагачують її соціальний досвід [10; 18 та ін.]. Такі пояснювальні схеми примітивізують психологічну самотність і механізми взаємовпливу старшого покоління і молоді, аналогічно до випадків, коли спілкування і комунікація розглядаються як синоніми. Спільною недоречністю цих, здавалося б несхожих, тлумачень є їх джерело — концепція людини, в якій спілкування будь-якого змісту ототожнюється з так званим цілеспрямованим спілкуванням, що дійсно є видом діяльності [9; 10; 18 та ін.].

У глибині світоглядних засад цих спрощених поглядів знаходимо ілюзію щодо всемогуття наукового пізнання і розвитку на його базі необмежених можливостей технізації людського буття та цілеспрямованого «формування нової людини». Не вдаючись до розкриття змісту цього хибного феномену світоглядної й моральної свідомості людства (оскільки це вичерпно зробили видатні мислителі, такі як В.С. Соловйов, Л.М. Толстой, М.О. Бердяєв, А.Дж. Тойнбі, С. Цвейг, А. Швейцер, К. Ясперс та інші), зазначимо тільки, що ця засліплювальна віра у людське всемогуття свого часу не тільки потопила «Титанік», спровокувала чорнобильську трагедію, а й значною мірою причетна до розв'язання протягом лише 30 років XX століття двох найжахливіших світових воєн, психологічні наслідки яких ще не знайшли достатньо повної та адекватної оцінки [40; 42 та ін.].

Тим більшою, отже, має стати відповідальність сучасників за бережливе ставлення до життя як цінності, особливо якщо йдеться про людське життя [42 та ін.]. Досвід попередніх поколінь свідчить у цьому плані про згубність нехтування фактом тотальної взаємозалежності землян, адже людство має перспективу лише за умови розумного самообмеження в інтересах всіх разом і кожного окремо. Ця вимога, власне, і запліднила гуманістичні сподівання щодо тієї

грані культури, якою є толерантна людська взаємодія [4 та ін.]. Ще у «Великій дидактиці» Я.А. Коменський поставив питання про відносини «Я — Інші», зокрема — про руйнівну силу необмежених розумом і сумлінням користоловства і марнославства [14].

Тож на спеціальну увагу заслуговують особливості усвідомлення особистістю відповідальності за зміст буття, котрий нею обирається, місце в ньому засад людяності у прийнятті інших не стільки як засобу досягнення власної мети, скільки як мети їхнього благополуччя. Наголошувана зосереджуваність на собі, яка кореспондується із психофізіологічною агресивністю індивіда, є, на переконання Альбера Швейцера, «страшною правдою занепаду людської культури» — правдою, яка, до того ж, залишається неусвідомленою [42, с. 51]. Все це потребує нового звернення до проблеми людської комунікації. Психологи мають осмислити її у контексті відносин між людьми постіндустріального суспільства з його моральними пріоритетами та характером відповідальності окремої особистості за майбутнє, долю прийдешніх поколінь. Важливо пам'ятати, що поза соціальною взаємозалежністю й тими людськими взаєминами, які вона породжує, «діяльність загалом не існує» [19, с. 82]. Тому, мабуть, вади схематичного розуміння людської комунікації, за якого вона зводиться до одного з багатьох способів її буття, а саме: спілкування, тільки підкреслюють нагальність пошуків методологічного сенсу феноменів комунікативної психології у її фундаментальних абрисах. За такого підходу людська діяльність набула б нового сенсу, виступаючи одним із річищ здійснення особистістю своєї сутності, сформованої, зокрема, завдяки багаторівневому діалогу людини із світом [34; 35; 47 та ін.].

За сучасних умов визначальне місце у діалогах, до яких залучається людина, має належати не стільки її відносинам з цивілізаційними обставинами життя, скільки її різноманітним зв'язкам із соціальними силами. У таких діалогах людина відкриває розмаїття проявів та значень концептів «Я», «МИ», «ІНШІ», завдяки чому, як відомо, прояснюється її власне «Я» [5; 11; 19; 43 та ін.]. Інтерес до цього аспекту проблеми особистості останнім часом поглиблюється, виразно набуваючи того практичного змісту, що кореспондується із комунікативною природою людини як особистості [22; 26 та ін.]. До практично спрямованої персонології є підстави віднести й концепцію педагогічної комунікації, яка презентує цей вимір особис-

тості і як методологію, і як певну технологію діяльності сучасного педагога-гуманіста [22; 25 та ін.].

В цілому творчий потенціал комунікативної парадигми, на думку Ф.Ю. Василюка, «виявився настільки значним, що перевершив усі, навіть дуже сміливі очікування», а психотерапія, орієнтована на неї, «з легкістю генія почала братися за найрізноманітніші проблеми: від примирення громад і націй, що ворогували десятиліттями (наприклад, К. Роджерс у ПАР), до лікування раку...» [7, с. 17].

Отже, треба ширше і більш цілеспрямовано впроваджувати комунікативний підхід у наукову рефлексію психології особистості, творчо використовуючи його методологічний потенціал, який у персонології не рідко залишається поки що вторинним та імпліцитним.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Соотношение индивидуального и общественного как методологический принцип психологии личности // Теоретические проблемы психологии личности. — М.: Наука, 1974. — С. 34–82.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М.: Наука, 1977. — 380 с.
3. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности // Вопросы психологии. — 1983. — № 3. — С. 118–125.
4. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25–53.
5. Банщиков В.М. Проблема личности и современная наука // Проблемы личности: Материалы симпозиума. — М., 1969. — С. 7–22.
6. Бодалев А.А. Об изучении общения с позиций В.Н. Мясищева // Вопросы психологии. — 1983. — № 3. — С. 131–135.
7. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. — М.: Смысл, 2003. — 110 с.
8. Гальперин П.Я. Введение в психологию. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 150 с.
9. Каган М.С. Мир общения: Проблемы межсубъектных отношений. — М.: Политиздат. 1988. — 319 с.
10. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. — Л.: Просвещение, 1987. — 190 с.
11. Кон И.С. Открытие «Я». — М.: Политиздат, 1978. — 496 с.

12. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений. — М.: Знание, 1966. — 48 с.
13. Кон И.С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — 383 с.
14. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. — Т1. — М.: Педагогика, 1982. — 656 с.
15. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. — К., 1995. — 304 с.
16. Коссов Б.Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода // Вопросы психологии. — 1997. — № 6. — С. 58–68.
17. Костюк Г.С. О природе психологических закономерностей // Вопросы психологии. — 1955. — № 1. — С. 17–25.
18. Леонтьев А.А. Педагогическое общение: 2-е изд., перераб. и доп. — М.; Нальчик: Издат. центр «Эль Фа», 1996. — 96 с.
19. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
20. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. — К.: Наукова думка, 1999. — 216 с.
21. Майерс Д. Социальная психология: 6-е изд. — СПб: Питер, 2002. — 752 с.
22. Мусатов С.О. Педагогічна комунікація: психологічні витоки та особливості // Освіта і управління. — 1999. — № 3. — С. 47–52.
23. Мусатов С.О. Психологія педагогічної комунікації: теоретико-методологічний аналіз. — К.; Рівне: Ліста — М., 2003. — 176 с.
24. Мусатов С.О. Передумови кризових явищ у психології // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. — 2005. — № 3 (48). — С. 5–17.
25. Мусатов С.О. Психологічний вимір педагогічної комунікації // Психологічно-педагогічні та культурологічні питання гуманізації освіти: Наук.-метод. збірник / За ред. С.О. Мусатова. — К.; Рівне, 2007. — С 74–81.
26. Мусатов С.О. Соціально-персонологічний аналіз особистості сучасника як наукова проблема // Психологія і суспільство. — 2009. — № 3. — С. 95–106.
27. Мясищев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии // Мясищев В.Н. Личность и неврозы. — Л.: Изд-во. ЛГУ, 1960. — С. 209–230.
28. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. — К.: Вища школа, 1990. — 192 с.
29. Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 376 с.

30. Поршнев Б.Ф. Функция выбора — основа личности // Проблемы личности: Материалы симпозиума. — М., 1969. — С. 7–22.
31. Психология: словарь / Под. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского: 2-е изд. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
32. Петровский А.В. Возможности и пути построения общепсихологической теории личности // Вопросы психологии. — 1987. — № 4. — С. 30–44.
33. Роговин М.С. Введение в психологию. — М.: Высшая школа, 1969. — 381 с.
34. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой: 2-е изд. — К.: Либідь, 2003. — 232 с. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973. — 424 с.
35. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. — М.: Изд-во. АН СССР, 1959. — 354 с.
36. Рыжов В.В. Психологические основы коммуникативной подготовки педагога. — Н.Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1994. — 164 с.
37. Соколова О.Т. Проективные методы исследования личности. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 176 с.
38. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. — К.: Вища школа, 1972. — 199 с.
39. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
40. Черновецкий Л.М. Как стать миллионером? — К.: Фолио, 2008. — 200 с.
41. Швейцер А. Культура и этика. Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1973. — 343 с.
42. Шибутани Т. Социальная психология: Сокращ. перев. с англ. — М.; Ростов н/Д: Феникс, 1998. — 544 с.
43. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности // Теоретические проблемы психологии личности. — М.: Наука, 1974. — С. 3–33.
44. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии // Вопросы психологии. — 2001. — № 5. — С. 3–18.
45. Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза // Вопросы психологии. — 2008. — № 1. — С. 3–15.
46. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.

2.2. МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ ЯК ОСЕРЕДОК ЇЇ ОСОБИСТІСНОЇ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ

Т.А. Російчук

2.2.1. Культурні основи самодетермінації особистості

Основний акцент психологічних досліджень мовленнєвого розвитку сьогодні ставиться на складних культурних формах спілкування, які — спираючись на текстові вміння і дискурс літературного та писемного мовлення, — передбачають значну роботу суб'єкта мовлення. Тому дослідження мовлення закономірно спираються, з одного боку, на засновану Л.С. Виготським традицію вивчення внутрішньомовленнєвих процесів, а з іншого — потребують розробки уявлень про становлення культури мовлення дитини, а також про те, як такий вплив культури сприяє самоорганізації особистості. Цей аспект розвитку мовлення не обмежується періодом засвоєння мови дитиною, бо вдосконалення і розширення репертуару культурних засобів мовленнєвого спілкування не зупиняється, будучи в тісному зв'язку з самореалізацією особистості.

Вочевидь, обов'язковість такого самовдосконалення, що зачіпає мовленнєві основи людини, пояснюється законами самої культури, яка невпинно рухається у пошуках нового. Передбачається, що головне джерело цього руху — підкреслюваний в багатьох визначеннях культури дуалізм норми (традиції, правила, еталона) і творчості (створення нового досвіду). Цю думку можна проілюструвати підходом до визначення культури авторитетного американського антрополога Кліффорда Гірца [5], з чияї точки зору культура як ціле складається з різних систем: вони служать організації повсякденного життєвого і внутрішнього досвіду, його нормативної основи, і — в той же час — дають можливість виходити за межі загальноприйнятого розуміння світу, створюючи нове. «Суб'єктивна щоденна реальність» людини, за К. Гірцем, — це продукт синтезу різних культурних систем, що формують спільну нормативну мову для вираження думок, відчуттів, пояснення вчинків і засоби для розуміння думок і поведінки інших. У разі неадекватності внутрішнього досвіду людини реальності вона звертається до «трансцендентальних» культурних систем — релігії, ідеології, науки, мистецтва, які перетворюють звичну картину світу і дають нове розуміння себе і світу [5].

На відміну від погляду антрополога, філософське осмислення культури приводить нас до інших джерел її руху — до діалогу особистостей і культур. Філософ діалогічного напрямку В.С. Біблер визначає культуру радикально як «передовий край» людського способу життя: «... це форма вільного рішення і перерішення своєї долі в усвідомленні її історичної і всезагальної відповідальності», тобто форма «самодетермінації особистості» [3, с. 289]. Це визначення доповнюється ще двома (які ми наводимо у скороченій формі): культура — це форма спілкування, діалогу, «поміщеного у форму» твору (події) культури, в якому виникають один для одного культури і особистості, а ще — це і спосіб «винайдення світу вперше» — у творі між автором і читачем (слухачем, глядачем), знов і знов виникають світ і власне буття. Зв'язок, триєдність цих визначень культури вкладають новий сенс в ідею *самодетермінації особистості*: вихід за межі впливу зовнішніх і внутрішніх (біологічних) чинників, якими зумовлений індивід, — у вільне і свідоме самовизначення особистості, — можливий лише на «ґрунті» творів культури, де здійснюється діалог і різних культур як реальних особистостей, і реальних особистостей, що проявляють себе як потенційні культури. Лише у такому спілкуванні особистість (як культура) у всій своїй повноті «зустрічається» з іншою особистістю (культурою) — автором, що адресує у всій можливій повноті своє бачення світу, котре виникає лише «у виконанні» автора і читача, у їх діалозі. У цьому культурному просторі «спілкування через твір» особистість (і як автор, і як читач, слухач, глядач), на думку В.С. Біблера, дістає можливість заново усвідомити себе, збагатити свій внутрішній світ, переосмислити знання, перевизначити розуміння предмета думки. З подій такого спілкування створюються внутрішній, духовний об'єм особистості, її власна культура.

У даному В.С.Біблером філософському визначенні культури не випадково, на наш погляд, відсутні і поняття норми, і дуалізм норми і творчості. Як сфера свободи і самовизначення людини, культура надає цінності досвіду життя за людськими нормами за умови їх свідомого прийняття і вибору, спроможності виробляти нові норми і еталони і творчо підходити до них. Словом, у культурі не повинно бути жорстких протиріч між нормами і творчістю. Головне у діалогічному визначенні культури — її етична спрямованість, оскільки діалог розуміється як світоглядне прийняття Іншого в ролі «потенційної

культури», — він і корінна умова свідомості, і виток творіння кожною особистістю самої себе. У згоді з таким визначенням або навіть «регулятивною ідеєю» культури, її рушійна сила — у безперервному діалозі особистостей, яким твориться діалог в культурі.

Порівняння наведених визначень культури приводить, перш за все, до вияву їх різних засад: перше виходить з об'єктного погляду на людину та її місце в культурі, друге — з суб'єктного, зсередини того діалогічного процесу, яким живе культура. Точка зору антрополога К. Гірца — традиційно наукова — виділяє властиву людському способу життя організованість правилами і нормами, і нове в такому контексті — пошук і встановлення інших норм і еталонів. У цьому плані погляди К. Гірца близькі уявленням Л.С. Виготського про роль знаку і знакового опосередкування культурних психологічних функцій. Загалом, семіотичний підхід до культури, що поділяється багатьма психологами, — «нечутливий» до об'єктивних відмінностей між «високими» проявами духу і виворотом людської природи. З такої нормативно-усереднювальної позиції можна розглядати і «культуру» кримінальної ієрархії з властивими їй мовою, нормами і традиціями, і підліткові угруповання (включно з фашистськими) і т. ін. З визначенням цих явищ як культурних однозначно не погодилися б, мабуть, етологи, які вказують на їх глибинну спорідненість з поведінковими проявами тваринного світу. Таким чином, слід визнати, що розуміння сутності культури, виходячи з принципів її знакової організованості, по-перше, етично нейтральне, а по-друге, не здатне провести досить чіткої межі між людським способом життя і соціальними та знаковими явищами у тваринному світі.

Ідея культури, в тій формі, в якій її мислить В.С. Біблер, виявляє її специфічність як її квінтесенцію. Як сфера свободи і самовизначення особистості культура можлива лише у «спілкуванні через твір». З перебігом історії вона стає усе більш поширеною і впливовою, що виражається у зростаючій свободі кожного бути тим, ким він прагне і може, а не вимушений бути. Ця явна етична спрямованість у визначенні культури не звужує її, а подає «з боку суб'єкта», його особистісної культурної історії, яка не вичерпується зовнішніми подіями, — чи не найістотнішу роль відіграють у ній ідеальні події спілкування, що утворюють духовний вимір усього буття людини.

У підсумку проведеного нами зіставлення визначень культури, що відображають характерні риси розуміння культури сучасним гу-

манітарним мисленням, проявляються дві протиставлені (навіть антиномічні) іпостасі культури: «культура як традиція» і «культура як творчість». Мета «культури як традиції» — відтворення традиції, яка стоїть «над людиною» і сенс якої може бути давно загублений, може мати архаїчне, абсурдне коріння (за Б.Ф. Поршневим, смисл і логіка походять саме з абсурду як початкового етапу винайдення людського способу життя і культури, що не мають жодних витоків у природі [11]). Культура як творчість — це культура «в горизонті особистості» (за В.С. Біблером), її організація виходить з принципів свободи, моральності і творчості особистості. Ці дві іпостасі культури можна розглядати як протилежні полюси людського існування як такого, а можна побачити в них історичну еволюцію культури в русі від домінування одного її образу до іншого. У визначенні К. Гірца ми знаходимо перший із вказаних варіантів, з тим лише уточненням, що традицією може стати і будь-який наявний стан речей, культура ж як творчість перебуває з ним у «складних діалектичних стосунках», тобто час від часу вони конфліктують. Визначення культури, дане В.С. Біблером, радше виходить з історичного зростання другого культурного полюсу і його внеску у конкретний психологічний і культурний розвиток кожної особистості.

Отже, з цих історично протилежних настановлень походить дуалізм культури: сперечаються не «норма» і «творчість», а безумовна підтримка традиції, що переважає значущість людини, та спрямованість на діалог, де норми і традиції можуть переосмислюватися, встановлюватися заново, — двигуном цього процесу є творчий інтерес особистостей. Якщо ці загальні міркування про культуру перевести у вимір людського існування, то воно прямо приведе нас до психології стосунків «Автор — Читач (Слухач, Глядач, Критик)». Вочевидь, культури з протилежними полюсними настановленнями повинні відрізнятися за психологічним змістом цих фундаментальних культурних ролей. Там, де переважає полюс традиції, Автор втілює патерналістські настановлення, з якими читач повинен ототожнюватися, природно сприймаючи його як безумовного носія еталонів і зразків. Будь-який новий Автор входить у конфлікт не лише з прийнятими в культурі «зразковими» авторами, але зі всім співтовариством «зразкових» читачів, які можуть і не почути нового «голосу» у культурі. Орієнтована на творчість — культура в іншій своїй іпостасі — додає вагомості другому членові відношення: «Ав-

тор — Читач». Значення Читача настільки зростає, що він виходить з-під безумовного впливу Автора, йдеться навіть про конгеніальність Автора і Читача. Рівнозначущість позицій Автора і Читача відображає їх діалогічну взаємообумовленість, необхідність один для одного. Треба зазначити, що, у черговий раз переосмислюючи зв'язок Автора і Читача, сучасна епоха дещо переоцінює (перебільшує) роль останнього. Структуралізмом вже здійснено експеримент із забуття Автора, твір якого повністю відчужується від нього, щоб Читач виконав своє призначення, зібравши текстову єдність у міру свого розуміння. При всій своїй екстремальності це є віддзеркалення все тієї ж тенденції зростання культурної ролі Читача (слухача, глядача) — не випадково і структураліст Р. Барт каже, що «народження Читача доводиться оплачувати смертю Автора» [1, с. 391]. Думається, що коріння цієї тенденції лежить у зростанні другого, творчого полюса культури, проявом якого є небувале збільшення кількості авторів у всіх суспільних практиках, коли Читач (слухач, глядач) дійсно бере на себе деякі авторські функції, фактично він створює Автора, здійснюючи його вибір і оцінюючи значущість. Невипадковою в культурі є і роль критика — професійного Читача, що відкриває і прописує у співтоваристві читачів твори і авторів. З великою часткою перебільшення цей феномен ілюструється прикладом Ю.М. Лотмана з «вигаданими» комп'ютером віршами, читач яких, здійснюючи акт розуміння випадкового набору римованих слів як вірша, тим самим перетворюється на Автора [10]. Словом, без спроможності і бажання Читача зрозуміти і оцінити твір як суспільно і особистісно значущий Автор не може відбутися як явище культури. Проте говорити про «смерть» Автора передчасно. Насправді на зміну невеликому елітарному колові авторів та їхніх «споживачів» — читачів, слухачів, глядачів — історично прийшла глобальна світова спільнота, в якій продовжують вироблятися складні взаємозв'язки між авторами, читачами, слухачами, глядачами, посилені сьогодні новими комунікативними умовами і надможливостями, які винаходить «всесвітня мережа». Вочевидь, народження читача, який, на думку Р. Барта, приходить на зміну Авторів у його традиційному розумінні, невідворотно призводить до його еволюції у Нового Автора, образ якого, безумовно, історично змінюється. Сучасність сповна заслуговує на назву «епоха графоманії», оскільки кожен може спробувати себе у ролі автора в будь-якій сфері життя і

творчості, знайти аудиторію і однодумців у «мережі», не зазнаючи вантажу відповідальності, пов'язаної з фактом офіційної публікації і визнання. Сфера «спілкування через твори» сьогодні максимально широка, вона виховує нових авторів і читачів, що виникають історично інакше, ніж в минулі епохи.

Щодо мовленнєвого розвитку дитини, то він, безумовно, також зазнає змін у нових культурно-історичних умовах. Пристосування до них виявляє, насамперед, негативні риси сучасної комунікації, які завдають шкоди «психо-культурній програмі» становлення мовленнєвих вмінь особистості, за якими стоять її вміння самоорганізації. Підкреслимо деякі з таких руйнівних тенденцій:

- багатократне ускладнення комунікативного середовища, в якому втрачаються етичні і естетичні орієнтири, вироблені культурним співтовариством на основі колишніх умов комунікації;
- вихолощення зі сфери «спілкування через твори» її значення інтегратора формування внутрішнього світу особистості, обумовлене значним зменшенням практики читання, поширенням квазідіалогічних зв'язків у спілкуванні через Інтернет, збільшенням візуального компонента в суспільних комунікаціях, який втручається в хід мовленнєвого розвитку [12];
- втрата діалогічного зв'язку нових поколінь з Великим часом культури, спричинена формальним підходом освітніх структур до виховання «людини культури».

Загалом, вказані нами тенденції підтверджують зростаючу загостреність розбіжності форм і методів сучасної освіти з реалізацією особистісного і творчого начала дитини, чия діяльність і свідомість усе більшою мірою організуються масовою культурою та «паралельним світом» електронної комунікації. Така ситуація відбивається головним чином на мовленнєвому розвитку, а саме на становленні складних культурних форм мовленнєвої діяльності. Не підлягає сумніву, що писемне мовлення і, ширше, текстова діяльність людини є найважливішим інструментом самосвідомості і «виробництва» особистістю самої себе. Їх наявність є обов'язковою для особистісної самоорганізації дитини та побудови нею свого внутрішнього світу. Такі форми спілкування мають виражену подвійну спрямованість — на адресата і на самого себе. Діалог із самим собою (автокому-

нікація) виникає у контексті звернення особистості до загальнокультурних діалогічних зв'язків. Затримка або взагалі відмирання цих культурно-психологічних механізмів породжує душевну дисгармонію та пригнічує здатність людини до утворення внутрішнього світу.

Такий стан речей в освіті дублюється і системою уявлень про мовленнєвий розвиток, що склалася в психології. У ній досі переважають дослідницькі підходи, зосереджені на еволюції мовленнєвих механізмів та структурі мовленнєвих процесів. Значно менше розвинуті «актуалізаційні» підходи, що вивчають сумісне становлення форм мовлення і творчих та особистісних засад дитини. Ці дослідження не констатують «природний» стан речей, а «підключаються» до процесу пробудження, відкриття особистістю власних творчих сил. Саме такий підхід розкриває сутність нових форм освіти, з ним пов'язаний і подальший генеральний напрям мовленнєвих досліджень. Зазначимо, що ця сфера досліджень мовленнєвого розвитку неодноразово виникала під різними «личинами» — у психології мистецтва, бібліопсихології, психології творчості, наративній психології тощо. Проте звести воедино окремі частини цієї мозаїки, щоб мовленнєвий розвиток постав як еволюція культури мовлення дитини, можливо лише поєднанням зусиль двох вказаних підходів. Вони, як показує практика інноваційної педагогіки, починають взаємодіяти саме на ниві утворення нових практик розвитку мовлення дітей. Ось чому розкриття основ їх додатковості є принциповим для нас, що потребує звернення до методології досліджень мовлення.

2.2.2. Методологія мовленнєвих досліджень у психології

В історії мовленнєвих досліджень можна виділити три основні лінії, які розрізняються переважним способом розуміння психологічної сутності мовленнєвого розвитку дитини. Зупинимося на описі їх методологічного підґрунтя, оскільки предмет нашого дослідження — мовленнєвий розвиток як сфера самоорганізації особистості — так або інакше брався до уваги кожною з цих ліній, але не вписувався у *mainstream* їх теоретичних пошуків. Такий аналіз необхідний нам, аби виявити методологічні передумови для розвитку наміченого нами напрямку досліджень.

Перший спосіб вивчення мовлення виникає на етапі вироблення вихідних методологічних принципів психології розвитку. Вони беруть початок із загальної постановки питання про роль мови у становленні людини (в онто- і філогенезі), що взагалі визначає магістральну лінію розвитку вітчизняної психології. Власне, її виникнення як об'єктивної науки було викликано потребою у матеріалістичній теорії свідомості, яка, можливо вперше будувалася як теорія мовної свідомості. Націленість на пізнання фундаментальних законів організації психіки людини, тотально включеної в соціум і культуру, виразилася у прагненні провідних учених збудувати психологію як науку, здатну моделювати і пояснювати всі психологічні феномени, виходячи з єдиних підстав. Їхні теоретичні зусилля були зосереджені на відкритті і доказі дії універсальних закономірностей розвитку, що пов'язують воєдино свідомість, мову, мислення і практику (предметну діяльність) людини (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв). Виходячи з насушності цих завдань для психології, мова розглядалася як найважливіший чинник перетворення і організації психіки людини. У таких методологічних рамках вона виступала як об'єктивна сила, яка формує свідомість, людина ж розглядалася як об'єкт прикладання цієї сили, відповідальної за її соціальне та діяльно-предметне культурне середовище. Відзначимо, що попри принципове утвердження новою психологією людини як активного суб'єкта, її творча роль у розвитку швидше проголошувалася, ніж дійсно бралася в розрахунок: увага зосереджувалася переважно на зовнішній детермінації психіки. Найкраще цей напрямок думки можна проілюструвати положеннями Л.С. Виготського про знакове опосередкування вищих психічних функцій. Його сутність у тому, що знак — у першу чергу — слово — є засобом організації поведінки людини, який спочатку діє на нього ззовні і тільки потім засвоюється нею для самоорганізації у внутрішньому плані (той же принцип реалізований в діяльнісному підході — в опозиції зовнішньої та внутрішньої діяльності). Щодо вираженого тут розуміння мови, то мовлення виступає як її психологічна реалізація (сосоціанському розрізненню «мова — мовлення» відповідає розмежування предметів лінгвістики і психології), а найбільш значимим для психологічного розвитку людини у даному контексті виявляється чинник управління, що здійснюється через мовлення. Доповнення Л.С. Виготським положень про знакове опосередкування вищих

психічних функцій концепцією внутрішнього мовлення було, по суті, різкою зміною методологічного курсу. Ця концепція переконливо затверджувала складність внутрішньої (мовленнєво-мисленнєвої) активності суб'єкта, поза якою не можна уявити жодної ззовні обумовленої дії на людину. Головний теоретичний наслідок — можливість переходу від дослідження зовнішньої детермінації психіки як основного чинника розвитку (концепція знакового опосередкування) до дослідження внутрішніх умов, через які, за виразом С.Л. Рубінштейна, діють зовнішні обставини розвитку. Ця внутрішня детермінація, що втілює власну активність суб'єкта, доповнювала до цілого однобічну картину впливу середовища на мовленнєвий розвиток. Змістовно внутрішні обставини розвитку виявилися у смисловій сфері свідомості, у самій мінливості її психологічної структури, відкритій Л.С. Виготським у специфіці утворення значень дітьми різного віку. Так, через психологізм мовлення, значення якого контекстні і рухливі, для дослідників почала відкриватися найзагадковіша царина душі, яка є її породжувальним джерелом, — мислення і свідомість, думка і мовлення, що в їх єдності і протилежності складають фундамент душевної організації людини.

З цими методологічними зрушеннями (від мови — до мовлення) пов'язана поява інтересу до внутрішніх механізмів мовлення, тобто до реальних психологічних форм зв'язку мислення і свідомості. Таким чином, *другий методологічний етап* у дослідженнях мовлення ініційований продуктивними гіпотезами Л.С. Виготського про механізми мовлення, які отримали розвиток у працях О.Р. Лурія, у теорії мовленнєвої діяльності О.О. Леонтьєва, у концепції М.І. Жинкіна та у їхніх послідовників. Ця робота стала фундаментом для виникнення оригінальної психолінгвістики, нейропсихології і нейролінгвістики. У цей методологічний період акценти дослідження змістилися: від доведення організуючого впливу мови на психіку людини — до моделювання конкретних механізмів мовленнєвої діяльності людини і послідовності їх розгортання. Це, зрештою, привело до вироблення змістовніших і реалістичніших уявлень про структуру і механізми процесів породження і розуміння мовлення, завдяки чому стало можливим бачити в ранньому дитячому мовленні поступальне розгортання внутрішньої активності суб'єкта в мовному середовищі (Т.В. Ахутіна та ін.).

Дослідницькі настанови цього етапу, безумовно, сприяли розумінню діяльної ролі суб'єкта мовленнєвого розвитку, власними зусиллями якого мовне соціокультурне середовище органічно вбудовується у процес його біологічного визрівання. Але висока активність дітей в освоєнні мови є, перш за все, проявом дії психогенетичних чинників, природженої налаштованості психіки людини до взаємодії з мовним середовищем. Механізми мовлення тому і єдині як у послідовності виникнення, так і у своїй структурі, що їх розгортання генетично зумовлене. Увагу ж психологів до того, що мовлення маленької дитини сповнене прикладами творчого ставлення до освоюваної мови, привернув К.І. Чуковський, чия книга «Від двох до п'яти» стала першим дослідженням творчого внеску дитини у своє мовленнєве становлення. Що діти здатні вибирати і різні стратегії опанування мови, пізніше відзначив О.О.Леонтьєв. Проте, за оцінками сучасних онтопсихолінгвістів, і ці обставини розвитку мовлення належать знову-таки до комплексу природжених схильностей, які мають діяти аж до 5–6 років, щоб мова засвоїлася дитиною в оптимально стислі строки.

Визнання величезної важливості психогенетичного фундаменту мови, як нам уявляється, не відміняє необхідності пошуку моменту, коли можна говорити про такий особистісно-смісловий внесок дитини у свій мовленнєвий розвиток, який починає переважати над дією природжених чинників. У дитини досить рано виникають власні смислові орієнтири, відносно яких спрямовуються її «мовленнєві інтереси». Словом, без врахування організуючої ролі особистісних смислових основ дитини не видається можливим говорити про сутність мовленнєвого розвитку. На це вказують дані, отримані у зв'язку з формуванням так званої моделі психічного дитини, основні події якого розгортаються між 4-м і 6-м роками життя (О.О. Сергієнко). Йдеться про виникнення комплексу ментальних уявлень, на основі якого дитина починає розрізняти свої та чужі погляди, відчуття, думки, уявлення про ситуацію, очікування тощо. Тобто для неї виникає Інший як дійсно інша психологічна реальність (спочатку має місце приписування свого бачення реальності іншим). Думається, що саме така робота співвіднесення і порівняння своїх уявлень зі смислами, що вкладаються в слова іншими, лежить в основі того творчого експериментування, яке так цікавило К.І. Чуковського в мовленнєвому досвіді маленьких дітей.

Таким чином, уявлення про структуру і функції внутрішніх мовленнєвих механізмів або «механізмений» підхід до розуміння мо-

влення дозволяє відволікатися від умов розвитку особистісних та інтелектуальних основ суб'єкта і, що найцікавіше, від внеску самого мовлення у їх розвиток, зосереджуючи зусилля на пошуку механізмів «вторинної» дії суб'єктивних чинників на виробництво мовлення. З точки зору «механізмної» орієнтації психолінгвістики, проблема смислу полягає в тому, аби зрозуміти, «... в якій формі мозок людини (матеріальний орган) може оперувати суб'єктивністю, розумінням, усвідомленням (феноменами суб'єктивного плану)» [17, с. 8]. Зокрема, знаходить підтвердження гіпотеза про включеність «актів свідомості» в семантику слова, тобто суб'єктивні явища (переживання, враження і т. п.) складають зміст «логогена» — фізіологічного еквівалента слова, що сполучає у собі всі можливі сліди словесного стимулу: звукові, артикуляційні, моторні, емоційні тощо (Дж. Мортон).

Таким чином, методологічно-психолінгвістичний підхід до мовлення є структуральним, націленим на вивчення «механізмної» «синхронії» (за Ф. де Соссюром), і його кінцевою метою є пізнання мовлення і мислення на рівні дії відповідних мозкових механізмів. У психолінгвістичному контексті поняття про зрілість і самостійність суб'єкта мовлення практично є незмінним (розширюється лише список умов і операцій розуміння і породження мовлення) і у загальних рисах кваліфікується як наявність рівня планування задуму вислову у внутрішньому плані, забезпеченого переліком необхідних операцій (логіко-граматичних, інтелектуальних, текстових) для втілення задуму в найбільш розгорнутій і складній формі. Вочевидь, цим підходом творче начало суб'єкта мовлення не охоплюється.

Аби розглянути розвиток мовлення під кутом зору провідної ролі суб'єкта, дослідник повинен звернути увагу на творчі зусилля особистості, рушійна сила яких примушує говорити не стільки про розвиток, скільки про саморозвиток мовленнєвих здібностей. Це методологічно виводить нас до межі психології і культури, тобто до питань сприйняття, розуміння, спілкування на основі творів культури. Найближче до вирішення тих завдань, що нас цікавлять, знаходиться третя лінія досліджень, яка бере мовлення у найбільш складних, ґрунтовно перетворених культурою формах, які психологія досліджує як писемне, монологічне або літературне мовлення, текстову діяльність і вже останнім часом у ще більш широкому

контексті — дискурс. Проте в більшості своїй ці дослідження, як правило, методологічно спираються на ті ж уявлення про механізми породження мовлення, про які йшлося вище. Так відбувається у концепції текстової діяльності (Т.М. Дрідзе), де розглядається універсальна схема породження тексту дорослою людиною, яка не ставить за мету врахування очевидних вікових особливостей цього процесу. Також і дослідження писемного мовлення, основи психологічного аналізу яких заклав Л.С. Виготський у «Мисленні і мовленні», націлені переважно на з'ясування його психологічної структури та змісту дій і операцій, що входять до його складу (О.Р. Лурія, Д.Б. Ельконін). Головною сучасною тенденцією, супутньою вивченню писемного мовлення дітей, стало звернення до теорії тексту і останнім часом — до теорії дискурсу (ми виходимо з традиції розуміння дискурсу як цілісного мовленнєвого твору у сукупності всіх його когнітивно-комунікативних обставин, що склалася у лінгвістиці і психолінгвістиці, згідно з якою дискурс розцінюється як родове поняття, а текст — як видове (К.Ф. Седов) [15]). Треба зазначити, що і ці напрями досліджень, що змістовно збагатили структурно-функціональний аналіз писемного мовлення врахуванням вікових особливостей виробництва тексту і відповідних їм розумових операцій (М.І. Жинкін, К.Ф. Седов), схильні до «механізмених» інтерпретацій такого розвитку. Тобто, по-перше, розвиток дискурсивних і текстових умінь розглядається як природний процес, зумовлений загальними закономірностями розвитку мислення. По-друге, «механізменність» цих підходів визначається тим, що вони лише опосередковано фіксують зміни, які відбуваються у просторі особистості дитини, у її суб'єктних характеристиках у ході виховання культури роботи з текстом, його розуміння і виробництва. А це якраз той психологічний аспект самоорганізації мовленнєвих здібностей під впливом культури, який нам належить досліджувати.

На протигагу вказаним структуральним і «механізменим» інтерпретаціям сутності мовленнєвого розвитку, діалогічний підхід йде за суб'єктом, не відриваючись від його зануреності у стихію спілкування. «Текстова діяльність» (процеси, операції, соціальний контекст) обертається на суб'єкта як «спілкування через твір», де розуміюча активність особистості містить у собі і налаштованість на запитування, і діалог з авторами творів, і звернення до самої себе, і готовність до твору-відповіді. «Діалогічну» історію мовленнєвого розвитку ще належить створити, оскільки погляд на нього крізь

принцип творчого саморозвитку суб'єкта потребує кардинальної зміни позиції дослідника і оцінки ним досліджуваних феноменів мовленнєвого розвитку як «відповіді» культурі, яку дає дитина, і як своєрідну форму культури, що виникає в тих ефектах самоспрямованості, які дитина відкриває через власну творчість.

Відома протиставленість діалогічного і структурального підходів знаходить своєрідне вираження і в інтерпретаціях внутрішнього мовлення, яке в останньому випадку має тенденцію згортатися в «код» або систему мозкових механізмів, що беруть участь у породженні мовлення. Не випадково для української семіотичної позиції внутрішнє мовлення — всього лише надумана індивідуальна суб'єктивна мова людини, зобов'язана походженням пошукам літератури ХХ століття, що «зацікавилася процесом породження мови і передачею внутрішніх переживань людини»; з огляду ж на відсутність відповідних «поведінкових доказів» і «свідомств про внутрішні переживання» — «внутрішнє мовлення є цілковита річ у собі, і радянські психологи були ідеалістами в традиційному сенсі слова» [14, с. 112]. У діалогічних інтерпретаціях внутрішнє мовлення, навпаки, розглядається як центр усіх перетворень і самозмін суб'єкта, межа його зовнішньої та внутрішньої активності, значення і смислу, що збирає їх в єдине ціле особистості. Можна відмітити зворотну щодо «механістичного» або кодового «згортання» внутрішнього мовлення тенденцію — воно відіграє роль зовсім не асоціальної суб'єктивної мови переживань, а є здатністю особистості організовувати свою смислову єдність, зокрема, виявляючись і як внутрішній діалог, без якого важко уявити мислення (див. праці Г.М. Кучинського). Чи відповідає реальність таким психологічним інтерпретаціям, і чи є внутрішнє мовлення тією сферою смислопороджувальної активності, тотожній активності самого суб'єкта, з якою, і лише з якою, пов'язані події розвитку, зрозумілого як еволюція засобів самодетермінації суб'єкта? Отже, треба відповісти на питання: яким чином така внутрішньомовленнєва активність відображає зростаючу соціальність суб'єкта, як діалогічні стосунки знаходять віддзеркалення у її устрої?

2.2.3. Розуміння Іншого і внутрішнє мовлення

Психологічні визначення діалогу будуються, виходячи з високо-розвинених людських здібностей розуміти один одного і будувати свою розумову діяльність як складне внутрішнє спілкування. Тим часом, величезна смислова прогалина між словом маленької дитини і словом дорослого говорить про те, що їхнє спілкування зумовлене мірою розвитку *засобів розуміння* і *смислової сфери* дитини. Дослідження розвитку цих двох начал спілкування пов'язане з іменами Ж. Піаже і Л.С. Виготського. Перший досліджував феномен егоцентризму як визначальний у становленні процесів розуміння дитини, а другий — виходячи з верховенства мови для людської психіки, створив концепцію внутрішнього мовлення як осередку взаємоперетворень мислення й мовлення, який організує особистісні смисли. Сьогодні вже долається звичний антагонізм в оцінці поглядів двох великих учених, обумовлений їх спором. Тому знову виникає питання про те, яким чином здатність розуміти Іншого впливає на розвиток особистості, її мислення, пізнання і смислоутворення.

Заснована Ж. Піаже традиція вивчення ментальності дитини продовжилася новим науковим напрямом («Theory of Mind»), котрий кидає світло на формування «здібностей до діалогу». Він досліджує уявлення дитини про психічні прояви людини, про відмінність свого «психічного» від «психічного» Іншого. Якщо вони відрізняються, це кваліфікується як наявність у дитини «моделі психічного». На її основі людина розуміє і передбачає поведінку інших людей, приписує певні психічні стани собі та іншим, рефлексує власну внутрішню реальність, розрізняючи свої та чужі ментальні стани [16]. О.О. Сергієнко виділяє два основних рівні організації моделі психічного у дошкільному віці: рівень агента і рівень наївного суб'єкта. Рівень агента демонструють діти 3–4 років. Вони не відрізняють свого психічного від психічного Іншого, не здатні зіставити свій спосіб розуміння із способом розуміння інших, тому не можуть і ментально впливати на них. Близько 4 років відбуваються зміни: своє психічне відділяється від психічного Іншого, стає можливий прогноз поведінки інших людей на основі уявлень про наслідки власної поведінки. Істотне зрушення у розвитку розуміння Іншого відбувається у 5–6 років. Зростає здатність дитини зіставляти різні аспекти ситуацій, розуміти їх значення для себе та для інших. О.О. Сергієнко відзначає, що новий рівень аналізу взаємин між людьми виявляє

себе у спроможності дитини обманювати, тобто ментально управляти поведінкою інших. Це і є «рівень наївного суб'єкта», для якого характерне як уміння відділяти власну модель психічного від моделі психічного Іншого, так і здатність впливати на неї ментально [16].

Чи є поява моделі психічного у дитини більшою мірою результатом розвитку невербального інтелекту (інтелектуальні операції за Ж. Піаже) або це результат «зустрічі мислення і мовлення», що виникає як єдність спілкування і узагальнення? Очевидно, на початкових етапах розвитку дитини уявлення про своє психічне і психічне Іншого складаються на основі невербального інтелекту, який і відіграє центральну роль в організації процесів розуміння. З побудовою простої моделі психічного значення вербального спілкування зростає, і процеси розуміння організовуються вже на основі вербального інтелекту і діалогічної взаємодії з іншими. На користь цього свідчать дослідження Г.М. Кучинського, який указав на здатність дітей дуже рано звертатися до внутрішнього діалогу [8]. У віці близько 4-років (надзвичайний вік, якщо згадати про виникнення моделі психічного) діти, окрім внутрішніх монологів, якими вони супроводжують дії, і діалогів з іграшками у ході самостійних ігор, починають проявляти ознаки внутрішніх розміркувань, залучаючи їх у зовнішній діалог з дорослим. Про наявність внутрішнього діалогу свідчать, за Г.М. Кучинським, такі ознаки: довге утримання предмету роздумів; запитання, які доводять, що дитина вже обмірковувала «проблему»; присутність протиріччя у внутрішньому діалозі і своєрідна спроба його розв'язати. Отже, внутрішній діалог, який використовує дитина, — це доказ зростаючої самостійності її мислення, яка виявляється у вмінні звертатися до самої себе з приводу усвідомлення свого нерозуміння і у прагненні його подолати.

Уявлення про поступовий розвиток моделі психічного дитини, безумовно, сприяють поглибленню розуміння внутрішнього мовлення та його діалогічної природи. Як для дитини виникає Інший, як складається поняття про фундаментальну відмінність його смислової позиції, — все це інший, соціальний та екстеріоризований бік тих мовленнєво-мисленнєвих процесів, вивчення яких відбувається у численних реалізаціях концепції внутрішнього мовлення Л.С. Виготського. Через співвіднесення уявлень про модель психічного з концепцією внутрішнього мовлення виявляється вікова специфіка «діалогічних здібностей» дитини. Вперше відкриваючи різницю між своїм психічним та психічним Іншого, дитина використовує

мовленнєві засоби для дослідження тієї смислової прогалини, яка в цій різниці виникає. Усвідомлення відмінності від Іншого слугує ви-
током двох напрямків розвитку мислення. Перший спрямований на
пізнання предметного світу, де виникає нерозуміння певного пред-
мета через смислову прогалину між своїм та чужим розумінням. У
дитячому мовленні відображаються шляхи, якими розв'язується
таке нерозуміння: дитина звертається до дорослого із запитаннями,
засвоює внутрішній діалог як засіб мислення. Другий напрямок роз-
витку мислення дитини пов'язаний зі світом відносин між людьми,
де розуміння Іншого дає можливість в першу чергу ним управляти,
що необхідно як для співпраці, так і для маніпуляції й обману. Ці дві
лінії у діалогічному мисленні повинні зійтись: тобто у розв'язанні
незрозумілого повинен утворитися не один егоцентричний зв'язок
— «моє розуміння/нерозуміння предмета — мої уявлення про світ»,
а ціла система поліфонічних зв'язків, представлена розуміннями ін-
ших особистостей. Лише тоді точка зору Іншого стане у розв'язанні
незрозумілого не менш, а навіть більш важливою, значущою, ніж
своя власна. Прийняття важливості Іншого як співучасника влас-
ного мислення докорінно міняє позицію особистості у її взаєминах
між людьми. Це основа етичного світогляду, який зумовлює підпо-
рядкованість набутих навичок психологічного впливу вищому рів-
ню діалогічної взаємодії. Еволюція дитини як діалогічного суб'єкта,
на нашу думку, виглядає так:

1. *«Естетичний діалогізм»*: дитина націлена на створення своєї
картини або образу світу, мислення «працює» на свідомість таким
чином, що точка зору Іншого стає «будівельним матеріалом», який
переробляється за власними інтересами і волевиявленням (тому по-
гляди Ж. Піаже на егоцентризм мислення дитини, що переосмис-
люються нині дослідниками моделі психічного, мають сенс); отже,
своє «незрозуміле», свою смислову сферу дитина утворює сама,
а не засвоює від інших; головне для дитини-дошкільняти — висло-
вити свій погляд, дати своє пояснення незрозумілому, тоді як інші
способи розуміння існують немовби поряд, не змінюючи суттєво
образної «форми» її мислення;

2. *«Діалогічна взаємодія»*: дитина починає критично сприймати
точку зору Іншого, що приводить до змін у її власному розумінні;
своя точка зору співвідноситься із притаманним Іншому засобом
розуміння; смислова позиція Іншого утримується як необхідна у
мисленні, вона змушує знов і знов переглядати свій спосіб розумін-

ня, вдосконалювати його; врешті-решт, мислення займає провідну роль — воно змінює свідомість на раціональних засадах, трансформуючи картину світу і уявлення про самого себе.

Із зроблених нами припущень витікає, що основні перетворення у внутрішньому мовленні дитини відбуваються у рамках початкового ступеня розвитку її «діалогічних здібностей», який виникає на основі формування моделі психічного. Якщо спиратися на визначення внутрішнього мовлення як суб'єкта мислення, запропоноване В.С. Біблером [2], то його прояви на цьому ступені описуються завдяки поєднанню зусиль структурного та діалогічного підходів. Так, уявлення М.І. Жинкіна про образний код мислення та про переходи у внутрішньому мовленні зі словесного на образний — універсальний предметно-схемний код (УПК) пояснюють, що відбувається на ранніх етапах мовленнєвого розвитку, коли слово автоматично посилає до образів конкретних речей і стосунків між ними, тобто до УПК. Цей етап ми пропонуємо позначити як візуальну домінанту у внутрішньому мовленні. Усвідомлення суб'єктом смислової прогалини між своїм та чужим словом потребує деавтоматизації цього процесу і довільного управління ним. Виникає інша — слухова домінанта внутрішнього мовлення, коли суб'єкт гальмує безпосередні мовленнєві реакції, довільно використовуючи засоби мовлення для організації власного мислення.

Можливість довільно звернутися до свого мислення, до образного плану уявлення — це є момент виникнення внутрішнього мовлення, за Л.С. Виготським, або поява внутрішнього звучного діалогу, за Г.М. Кучинським (оскільки психолінгвісти вважають доведеним, що внутрішнє мовлення як прихована сторона процесу породження мовлення існує із початку освоєння мови дитиною). Дослідження Г.М. Кучинського розкривають значення внутрішнього діалогу як специфічного засобу мислення, в якому знаходить вираження і проявляє себе нерозуміння певного предмета, формулюється і уточнюється завдання, яке треба розв'язати [8]. Внутрішній діалог — це внутрішнє мовлення, що розгортається і виявляє себе в ситуації нерозуміння.

Усі ці перетворення суб'єкта мислення складають необхідний фундамент для виходу дитини на нові рівні самодетермінації, які тісно пов'язані з оволодінням нею культурою мовлення, — до другого ступеня виділених нами «діалогічних здібностей».

2.2.4. Культурна самодетермінація у «спілкуванні через твори»

Врахування моделі психічного дитини і перетворень у її внутрішньому мовленні розкривають провідне значення мовлення у самоорганізації особистості дитини. Здатність проаналізувати дві точки зору, дві різні позиції у смислового простору ситуації, яка спочатку виникає на невербальному фундаменті мислення і комунікації, отримує опору у мовленнєвих вміннях, які дають змогу дитині загальмувати безпосередню мовленнєву реакцію і забезпечують утримання у її внутрішньомовленнєвому плані того нерозуміння, що виникає в усвідомленні смислової прогалини між учасниками спілкування. Дослідження цієї прогалини на рівні вербальної комунікації «підключає» мовлення до засобів мислення, що проявляється як виникнення внутрішнього діалогу у внутрішньому мовленні, завдяки чому дитина починає активне смислове пізнання світу, стає особистістю з унікальними уявленнями та інтересами. Внутрішній діалог, який приховано здійснює дитина, потребує освоєння нею нових мовленнєвих жанрів та форм (запитування, пояснення, бесіди, обговорення), зумовлює її звернення до спеціальних текстів, у яких відображаються наукові уявлення та знання. Ці нові мовленнєві форми служать інструментами збагачення смислової сфери, поширення та поглиблення інтересів дитини — тобто мовлення, набуваючи нових культурних форм, набирає обертів як засіб самоспрямування і самоорганізації особистості.

Як ми вже вказували, головним досягненням дитини у дошкільному віці є створення свого образу світу, який виникає на основі притаманних їй характеристик спілкування, позначених нами як перший ступінь формування діалогічних здібностей («естетичний діалогізм»). На цьому етапі дитина активно пізнає фундаментальні ролі культурного спілкування — Читача і Автора. Вона — найвільний, безпосередній Читач, який перебуває під значним впливом Автора: створений ним світ справляє великий сугестивний вплив на маленького Читача, на що, у зв'язку з його налаштованістю на образне та дійове сприйняття, «розраховують» і ті літературні жанри, які йому адресовані (казки, пригоди, фантастика). Тому й відповідна активність розуміння дитини пов'язана з розігруванням, драматизацією, малюванням — переведенням на мову руху та образу всього, що зацікавило дитину. Тобто у ігровому просторі символіч-

но моделюється уявлювана реальність, яка сприймається дитиною із тексту твору. Оскільки таке образне моделювання є «природним» (закономірним) шляхом для виникнення писемного мовлення [13] (Л.С. Виготський гру і малюнок вважав передісторією письма [4]), деякі з дітей здатні самостійно прийти до словесної творчості на його основі. Якщо дорослі стимулюють творчі імпульси дитини і уважно сприймають їх результати, дитина долає перехід від образного уявлення до його втілення у текст свого власного твору, складаючи казки та вірші.

Отже, культура як «спілкування через твори» для дитини-дошкільняти визначається її зусиллями розуміння, які націлені головним чином на відповідне моделювання уявлюваної ситуації, що постає у творі. Тому провідною діяльністю у цей період є гра та її символічне продовження у малюванні, ліплінні, конструюванні та ін. Іншою важливою характеристикою цього періоду є глибоке ототожнення дитини з персонажами творів. Якщо мовленнєва самостійність дитини-дошкільняти проявляється повною мірою у моделюванні уявлюваної ситуації, на основі якої її мовлення набуває рис писемного тексту, у її відносинах з героями творів домінує наслідування, некритичне сприйняття їхніх образів. Тому психологічні, культурні та ціннісні настановлення дитини змістовно відображають, які твори опинились у її полі зору та які культурні герої або антигерої вплинули на неї. З цього, зокрема, випливає необхідність нової важливої культурної ролі дорослого, яку раніше виконував самий жанр дитячої літератури: дорослий повинен прийняти на себе відповідальність критика творів, у середовищі яких опиняється дитина, тактично спрямовуючи її читацькі вибори.

Перший етап еволюції діалогічних здібностей дитини отримує своє логічне завершення на початку шкільного навчання — за умови, якщо вона вже має досвід розуміння/моделювання творів культури і підготовлена до прояву себе у ролі Автора. Тому усвідомлення напрацювань цього етапу доцільно зробити основним предметом навчання у початковій школі, як це часто відбувається у інноваційних освітніх реалізаціях [9]. Саме у них мовленнєва творчість дитини стає центром її особистісного формування, а ефект самодетермінації виникає на новому рівні «спілкування через твори». Особливою є роль дорослого у такому формуванні (про що свідчать також дослідження, зроблені у рамках сучасної бібліопсихології [7]): він виступає як адресат, Читач твору дитини, який заглиблюється

у процес її творчості, допомагаючи їй утримати цілісність творів (малюнків, усних оповідань тощо). Ще одним співучасником творчого процесу стає учнівський колектив, спільними зусиллями якого будується образна і сюжетна основа творів, яка набуває авторських рис у виконанні кожного з його членів. Словом, дитина засвоює роль Автора не тільки у співавторстві з дорослим, а й зі всією творчою учнівською спільнотою.

Прийняття дитиною на себе ролі Автора усуває ту безумовну психологічну залежність від впливу героїв творів, з якими вона себе ототожнює, «виконуючи» ролі в ігрових драматизаціях. Цей вплив, звичайно, неможливо (і не потрібно) остаточно подолати, але поряд з ним з'являється і роль Читача-критика, націленого на більш раціональне сприйняття. Отже, другий рівень діалогічної взаємодії виникає на основі усвідомлення свого авторського досвіду дитиною, через поступове засвоєння нею психологічної та культурної сутності культурно зумовленого спілкування між Читачем і Автором.

На жаль, сучасна освіта не бере до уваги авторських устремлінь дитини саме в той час, коли вони перебувають у сензитивному стані. Початкова школа, надмірно зосереджуючись на оволодінні навичками письма і читання, занапащає в учнях не тільки Авторів, а й гальмує найважливішу у цей період функцію уявлення, яка не завжди встигає досягти того рівня, що потрібен для самостійної побудови уявлюваної предметно-образної моделі твору у текстовій діяльності дитини.

Тому і головне культурне завдання, яке стоїть перед школою, — тобто вихід дитини на новий рівень діалогічної (етичної) взаємодії, коли інший спосіб розуміння світу сприймається нею критично і на раціональному рівні, а мислення отримує форму складного діалогу, у якому поліфонічно взаємодіють різні точки зору, збагачуючи її розуміння світу, — стає суто індивідуальною справою окремої особистості, що дуже ускладнює і драматизує цей процес.

Підсумовуючи, зауважимо, що мовленнєвий розвиток стає сферою особистісної детермінації дитини поки що не завдяки, а всупереч шкільній практиці, і пов'язано це, головним чином, з недоліками сучасного комунікативного середовища дитини і формальним підходом освіти до організації її зв'язку зі світом культури. Розуміння ж мовленнєвого розвитку як головної сфери особистісної самореалізації дитини, що має творчо оволодіти ролями Читача і Автора, є головним ресурсом освіти у сучасній культурі.

2.2.5. Висновки

Розуміння мовленнєвого розвитку як осередку особистісного становлення дитини повною мірою реалізовано у психологічних дослідженнях внутрішньомовленнєвих процесів. Результати їх вивчення у різних дослідницьких підходах дозволяють визначити їх як засоби самоорганізації дитини, що забезпечують її мислення та визначають особистісні устремління. Саме ці процеси слугують фундаментом усіх наступних перетворень особистості, які тісно пов'язані з її культурним становленням. Звернення до культурного контексту потребує нових дослідницьких підходів до дослідження, які здатні визначати й описувати мовленнєвий розвиток як становлення культури мовлення дитини. Культура мовлення особистості визначає можливості її мислення, розвиненість її духовної сфери, диференціацію її естетичних відчуттів, змістовність і насиченість спілкування — тобто служить основою її душевного устрою. Розвиток культури мовлення дитини відбувається через освоєння нею сфери «спілкування через твори» (В.С. Біблер), яке має свою логіку і психологічні умови та характеристики, що відкриваються, зокрема, у досвіді інноваційної педагогіки. Його вивчення має стати основою для сутнісних перетворень, яких потребує сучасна психолого-педагогічна практика.

Література

1. Барт Р. Смерть автора // Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1989. — С. 384–391.
2. Библер В.С. Понимание Л.С. Выготским внутренней речи и логика диалога (еще раз о предмете психологии) // Методологические проблемы психологии личности. — М.: Наука, 1981. — С. 117–134.
3. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. — М.: Политиздат, 1990. — 413 с.
4. Выготский Л.С. Предыстория письменной речи / Собр.соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т.3. — С. 177–200.
5. Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. под ред. А.Л. Елфимова и А.В. Матешук. — М.: РОССПЭН, 2004. — 560 с.
6. Жинкин Н.И. Психолингвистика: Избранные труды / Составление и предисловие К.Ф. Седова. — М.: Лабиринт, 2009. — 288 с.
7. Кабачек О.Л. Парадигмы библиопсихологии [Электронный ресурс] // Православный образовательный портал «Слово» — Режим доступа : <http://www.portal.slovo.ru/pedagogy/38097/php>.
8. Кучинский Г.М. Психология внутреннего диалога. — Минск: Издательство «Университетское», 1988. — 206 с.

9. Литовский В.Ф., Месеняшина Л.А., Панова Р.С. Проблемы формирования письменной речи. — Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2000. — 201 с.
10. Лотман Ю.М. Внетекстовые связи поэтического произведения // Ю.М.Лотман и тартуско-московская семиотическая школа — М.: Гнозис, 1994. — С.215–232.
11. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. — М.: Прогресс, 1974. — 487 с.
12. Російчук Т. Антиутопія інформаційного суспільства // Соціальна психологія. — 2008. — № 1 (27). — С. 85–95.
13. Російчук Т.А. Образные компоненты в структуре становления письменной речи детей.: дис... канд. психол. наук. — Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 212 с.
14. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. — М.: Аграф, 1997. — 384 с.
15. Седов К.Ф. Онтопсихолінгвістика: становление коммуникативной компетенции человека. — М.: Лабиринт, 2008. — 320 с.
16. Сергиенко Е.А. Модель психического и теория Ж.Пиаже. [Электронный ресурс]// Психологические исследования: электрон. науч. журн. — 2009. — № 1 (3). Режим доступа: <http://psystudy.ru>
17. Ушакова Т.Н. Принципы развития ранней детской речи // Дефектология. — 2004. — № 5. — С. 4–16.

2.3. ЄДНІСТЬ СТАТИЧНОГО ТА ДИНАМІЧНОГО АСПЕКТІВ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИ

О.В. Губенко

2.3.1. Статичні та динамічні складові у творчому мисленні

Творча діяльність сутнісно пов'язана із взаємодією різних, часом протилежних компонентів психіки та людської активності, таких, як логіка й інтуїція, раціональне та ірраціональне, деструктивне і конструктивне і т.п. Величезне місце у проблематиці творчої діяльності займають категорії *опредметнення* і *розпредметнення*, що перебувають у тісній єдності. Їх взаємопокладална і водночас взаємозаперечувальна єдність становить основу інтеграції творчої діяльності особистості.

Опредметнення зазвичай розглядається «як процес, в якому здатності суб'єкта втілюються у предмет, завдяки чому він набуває статусу соціально-культурного предмета» [6, с. 170]. У процесі опредметнення має місце перетворення і перехід людських сил і здібностей з форми руху в форму предмета. При цьому відбувається нібито кристалізація людських сутнісних сил, які об'єктивуються і «застигають» у продуктах інтелектуальної та практичної діяльності.

Розпредметнення зазвичай розуміється як процес, в якому властивості предмета стають надбанням суб'єкта діяльності, завдяки чому інтелектуальні й практичні сили і здатності останнього наповнюються конкретним змістом [там само].

Опредметнення і розпредметнення розкривають динаміку руху людської культури, яка безперервно створюється, відтворюється і існує як творіння людської духовно-практичної діяльності [7, с. 326]. Определення характеризує перехід діяльності з процесуальної форми в кристалізовану, об'єктивовану і матеріалізовану форму. Розпредметнення характеризує перехід діяльності з кристалізованої, об'єктивованої форми в процесуальну плинну форму живої активності суб'єкта — пізнавальної та практичної.

Активність суб'єкта, що розглядається як інтегральне ціле, містить у собі дві сторони — процесуальну та кристалізовану, динамічну (плинну) і статичну (стабільно-інваріантну). Іноді доцільно виділяти також етапи діяльності — процесуальний і етап кристалізації.

На *процесуальному етапі* діяльність має плинну форму становлення. Все в діяльності перебуває в розвитку, русі і становленні, форми мінливі і недостатньо визначені. На *етапі кристалізації* продукти діяльності набувають завершеної, готової, нерухомої форми. Продуктами духовно-практичної активності є ідеї, теорії, товари, технології, твори мистецтва тощо, що набули остаточного й незмінного вигляду. Ці застигли результати інтелектуальної та матеріальної активності, порівняно з компонентами процесуальної сторони діяльності, відрізняються інертністю і нерухомістю.

Динамічна та статична сторони інтелектуальної діяльності зумовлюють існування двох форм інтелекту — динамічного і статичного.

Вперше класифікував мислення за динамічним принципом руху структур інтелекту Горн (Horn, 1989). Він запропонував поділ на плинний та кристалізований інтелекти [11], які відрізняються в основному ступенем зрілості, розвиненості абстрактно-логічних операцій. Плинний інтелект являє собою передпояттеву стадію розвитку мислення, яка характеризується, зокрема, швидкістю запам'ятовування, а також індуктивним мисленням і оперуванням просторовими образами. Поступовий розвиток плинного інтелекту продовжується до закінчення юності, а у зрілому віці відбувається його зниження [5, с. 295–296]. Кристалізований інтелект забезпечує більш розвинені форми абстрактно-логічної діяльності і спирається на розвинене мовлення, а також на знання та інтелектуальні навички, накопичені протягом тривалого часу. Він знаходить вияв у здатності встановлювати логічні зв'язки, аналізувати проблеми і використовувати засвоєні інтелектуальні стратегії для вирішення завдань [5, с. 294].

На відміну від окресленої вище класифікації Горна, запропонований нами поділ інтелекту на статичний і динамічний спирається на принципово інші підстави. А саме, в основу поділу покладено три ознаки: ступінь рухливості або ригідності психосемантичних пізнавальних структур (понять, сем і т.п.), ступінь подолання мисленням наявного буття або орієнтованості на нього, а також ступінь історичності або неісторичності сприйняття об'єктів пізнання — речей та ідей. (Нагадаємо, що, відповідно до теорії пізнання, принцип історичності полягає в пізнанні явищ у їх історії — виникненні, становленні, розвитку і зникненні. Цей принцип відкидає розгляд будь-яких явищ як назавжди даних і незмінних й акцентує увагу на процесуальності, плинності й минушості всього сущого).

Відповідно до вищесказаного, динамічний інтелект як категорія відображає в собі етап становлення ідей, понять та інших розумових продуктів, їх всебічну рухливість в процесі пошуку нового у творчій розумовій діяльності. Тому йому властиві такі риси й ознаки:

- рухливість і невизначеність понять і образів, розмиті межі семантичних денотатів;
- вища рухливість і симультанність інтелектуальних процесів;
- відмова від шаблонів і стереотипів: згадана вище рухливість не дозволяє розумовим формам «застигнути» і «кристалізуватися» в шаблони і стереотипи;
- «відкидання» законів формальної логіки, значний розвиток інтуїтивних-розумових компонентів (про особливості інтуїтивного мислення і його компоненти більш докладно див. [3, с. 11–14]);
- прагнення «розмити» і «розплавити» рамки явно даної реальності й межі когнітивно-емпіричних матриць, що склалися, в яких «кристалізувалися» і накопичилися досвід і знання; відмова від орієнтації на досвід і деконструкція звичних і ustalених асоціативних зв'язків;
- прагнення «стягти» з речей і процесів їх чуттєві, проявлені форми, щоб «добратися» до прихованої під ними сутності;
- динамічне мислення перебуває в стані *психосемантичного потоку*, якому властива плинність пізнавальних структур, де поняття проникають одне в одне, змінюються і взаємоперетікають, найбільш віддалені ідеї зближуються, а близькі — розходяться; немає нічого усталеного і стабільного; семантичні одиниці багатозначні і полімодальні (про особливості психосемантичного потоку див. [4, с. 75–76]);
- межі між можливим і дійсним «чарівним» чином змішані;
- спирається на розвинуту уяву і фантазію;
- «охоплення», пізнання дійсності синкретичне, цілісне;
- осягнення дійсності у її історії, виникненні та розвитку.

Одна з головних особливостей динамічного інтелекту — подолання рамок даності: наявної реальності, сформованих знань і досвіду.

Статичному інтелекту, орієнтованому на вже усталені когнітивні структури і кристалізований пізнавальний досвід, притаманні такі особливості:

- сталість, нерухомість понять;
- пов'язані із зазначеною вище рисою ригідність, інерційність мислення;
- орієнтація на інтелектуальні стереотипи;
- розсудливість, орієнтація на обмежену формальну логіку;
- орієнтованість на буденний досвід;
- абсолютизація даної реальності та світу явищ, даних в досвіді і відчуттях;
- відмова від категорій «можливість», «інобуття», «мрія» і т.п., які виводять мислення за рамки даної реальності;
- скутість уяви і фантазії;
- частковість, фрагментарність сприйняття дійсності. З цього впливає нездатність зазирнути за обрії системи, побачити майбутнє, тому що побачити систему цілісно — це означає побачити межу системи та окреслити її кордони у контексті більш широких системних взаємозв'язків.

Одна з основних особливостей статичного інтелекту — прив'язка до даності: накопичених знань та існуючої реальності.

Надзвичайно важливою для психології творчості є проблема співвідношення знання та творчості, накопиченого (статичного) і живого (динамічного) знання. Між накопиченим і живим знанням існує протиріччя, вирішити яке і покликана творча діяльність.

Знання дозволяють орієнтуватися в різних сферах і не створювати наново вже відоме. Знання передають необхідну суму навичок і умінь, що дозволяють вирішувати різні завдання, в основному ті, які вимагають або шаблонних рішень, або часткової, несуттєвої варіативної перебудови вже сформованих умінь. Знання допомагають також розуміти нові факти та явища, що зустрічаються, шляхом їх ідентифікації з уже виробленими категоріями і шаблонами сприйняття.

Зазвичай вважають, і небезпідставно, що знання необхідні для творчості. На думку ряду авторів, творчі здібності можуть виявлятися тільки при певному рівні знань. Гейес (Hayes, 1989) у дослідженні, присвяченому 76 відомим композиторам, виявив, що всім їм було потрібно майже 10 років навчання музиці, щоб створити перші музичні твори, які оцінювалися експертами як креативні [10, с. 39].

Це підтверджує ту думку, що перш ніж створювати творчі продукти, необхідно здобути вихідну базу знань. Однак іноді знання можуть негативно впливати на творчий процес. Розглянемо вплив на творчість таких компонентів накопиченого, статичного інтелекту, як *висока освіченість, минулий досвід, велика сила асоціювання компонентів мислення*, а також так звана *функціональна фіксованість мислення*.

Функціональна фіксованість мислення передбачає жорстку прив'язку функції предмета до самого предмета. Наприклад, функція склянки служити посудиною для води сприймається як єдино можлива. Функціонально фіксоване мислення не зможе побачити в склянці інші, менш звичні функції, наприклад, служити каталкою для тіста, бути елементом імпровізованого ксилофона і т.п. Для вивчення впливу функціональної фіксованості на креативну гнучкість мислення був поставлений наступний експеримент.

Перед випробуваними з першої групи поклали на стіл три свічки, сірники, канцелярські кнопки та три картонні коробки. Завдання полягало в тому, щоб прикріпити свічки до дверей на рівні очей — щоб їх можна було запалити і освітити ними кімнату, не підпалюючи при цьому двері. Як вирішити це завдання? Рішення полягає в тому, щоб за допомогою кнопок прикріпити до дверей коробки, які служитимуть підставками для палаючих свічок. Випробовуваним з другої групи дали три коробки: одну — зі свічками, другу — із сірниками, і третю — з кнопками.

Чи впораються обидві групи із завданням однаково швидко і успішно? Друга група, якій предмети пред'являли в коробках, була менш успішною, ніж перша група. Виявляється, якщо коробка вже використовується у своїй традиційній функції — як контейнер, додуматися використовувати її як підставку набагато важче.

Через феномен функціональної фіксованості функція коробки виявляється зафіксованою у свідомості, через що стає важко відокремити її від її функції. Отже, **попередні знання можуть знизити гнучкість мислення** [2, с. 40–41].

Дослідження, проведене Френшем і Стернбергом (Frensch & Sternberg, 1989 [9, с. 157–188]), дає інший приклад того, як знання можуть призвести до *розумової ригідності*. У їхньому експерименті новачки та експерти в галузі бриджу грали з комп'ютерною програмою, налаштованою на високий рівень складності гри. В одній з

експериментальних серій було змінено зовнішній вигляд гри. Назви карткових мастей (піки, черви, бубни, трефи) були замінені на «глаби», «фраї» та інші. Зміни були поверховими, правила гри не змінювалися. Зниження успішності гри було тимчасовим як для експертів, так і для новачків.

В іншій експериментальній серії радикально змінювали правило гри, що стосувалося послідовності ходів гравців після того, як виїмалася карта високого рангу. У зв'язку з цим гравцям треба було вигадувати нову стратегію гри. Така зміна сильно вплинула на експертів, і їх успішність різко знизилася. Новачки були дещо спантеличені новими правилами, але швидко до них пристосувалися. **Тут також минулий досвід знижував гнучкість мислення.**

Чи можна спостерігати подібний феномен негативного впливу знань на креативність за межами лабораторії? Інакше кажучи, чи заважають знання творчості в звичайному житті? Намагаючись відповісти на це питання, Саймонтон використовував бібліографічний метод [12]. Він за енциклопедіями шукав людей, які, з точки зору західної історії, були великим творцями. Він відібрав 192 творців — таких, як Дарвін, Фройд, Моне. Далі Саймонтон простежив, де вони здобували освіту і якого освітнього рівня досягли (висловивши його в категоріях сучасної освітньої системи — школа, неповна вища освіта, повна вища освіта, науковий ступінь). Величину творчої «значущості» оцінювали за кількістю рядків, присвячених кожному творцеві в енциклопедіях.

Було встановлено, що між рівнем освіти і творчою «значущістю» спостерігається нелінійний зв'язок. Найбільш високий рівень творчих досягнень пов'язаний із середнім рівнем освіти, тоді як високий і низький рівні освіти відповідають більш низьким оцінкам творчих досягнень (див. [2, с. 41–42]).

Нарешті, розглянемо знання з погляду зв'язків між елементами накопиченого досвіду. Іншими словами, проаналізуємо, як старі асоціації та зв'язки впливають на творчість. В одних людей кожен елемент знань існує майже окремо від інших елементів, поза формально-логічною і смисловою зв'язністю. У інших елементи знань і досвіду охоплені, обплетені численними зв'язками. Для них, очевидно, існує небезпека, що занадто жорсткі і «щільні» взаємозв'язки семантичних елементів зроблять мислення ригідним — відтак накопичена психологічна інерція не дозволить розірвати старі зв'язки

між елементами і утворити нові в процесі творчості. Тоді як у перших існує інша небезпека — нездатність до зв'язування елементів досвіду в єдину осмислену і цілісну картину.

Ймовірно, люди із середньою, помірною силою асоціацій, не надто великою і не дуже маленькою, мають бути більш готові до творчості, ніж представники обох вказаних вище крайнощів. Виходячи з цього припущення, Меднік в 1962 році створив теорію, згідно з якою люди із середньою силою асоціацій між різними поняттями мають бути більш креативними, ніж ті, для яких є типовими сильні або слабкі асоціації [2, с. 42].

Отже, ми бачимо, що занадто сильно розвинені прояви статичного, накопиченого інтелекту, такі, як жорстка функціональна фіксованість, велика сила асоціацій, «приклеєність» свідомості до минулого досвіду, висока освіченість і «перевантаженість» знаннями, стримуюче впливають на творчий процес, знижуючи гнучкість думки та креативність.

Існує протиріччя між живим і накопиченим знанням, між пошуковим динамічним мисленням і мисленням статичним, що спирається на застиглі знання. Хоча, з іншого боку, ці види мислення, входячи у протиріччя, водночас доповнюють один одного, допомагаючи уникати однобічності в творчо-пізнавальній діяльності. Для того, щоб розв'язати це протиріччя і розвинути здатність мислення до творчості, необхідно якимсь чином знижувати «жорсткість» статичного інтелекту, роблячи функціональні зв'язки більш «м'якими» і гнучкими, а також асоціативні структури — більш «пластичними». Одночасно звільняючи розум від заціпеніння, викликаного когнітивними шаблонами.

Розглянемо культурно-історичний аспект розпредметнення.

Розпредметнення когнітивних форм, процесуалізація традиційних уявлень про світ стали характерними для культури людства (в основному — європейської) в період Нового та Новітнього часу. Основні поняття і уявлення про світ, головні галузі знання і досвіду почали втрачати стійкі форми, і постали як мінливі, такі, що історично розвиваються. Раз і назавжди дані, застиглі структури пізнання, у яких був організований і законсервований соціальний та індивідуальний досвід, раптом (чи не вперше за сотні й тисячі років людської історії) перетворилися на плинні та постійно змінювані феномени.

Причому це «розплавлення» охоплювало загальнолюдські знання і досвід сфера за сферою, ланка за ланкою. Розпредметненню і

процесуалізації піддалися біологічні знання та уявлення, політична економія, соціологія, уявлення про простір і час (здавалося б, назавжди непорушні через свою очевидність) і багато іншого.

Проілюструємо сказане прикладами з ряду наук і фундаментальних наукових теорій.

У **біології** на зміну аристотелевській і ліннеєвській статичній класифікації раз і назавжди даних видів прийшла в середині XIX ст. теорія еволюції. У ній була зроблена спроба показати походження видів і простежити етапи розвитку рослин, тварин і людини, що привели до появи живих істот у їх сучасній формі.

У **науках про мислення** традиційні аристотелевські закони логіки, що підкреслюють жорсткість і однозначність понять і лінійність їх взаємин, змінилися (чи, принаймні, доповнилися) законами діалектики Гегеля, згідно з якими поняття всередині себе двояться (на себе і свою протилежність), перетікають одне в інше і розвиваються, ніби не бажаючи надовго залишатися самими собою, спочиваючими і незмінними, як це було в часи Аристотеля і Фоми Аквінського.

Не тільки логіка, а і вся реальність, все світове буття стали, відповідно до теорії розвитку Гегеля, розглядатися як динамічне, вічно мінливе ціле.

У **фізиці** абсолютний простір Ньютона, що є вмістилищем речей і ніяк не пов'язаний з іншим фундаментальним атрибутом матерії — часом, змінився кардинально новими поглядами Ейнштейна і Анрі Пуанкаре, вираженими в теорії відносності. Простір і час стали розглядатися як відносні, пластичні і схильні до змін, до того ж, нерозривно пов'язані між собою. Характеристики простору й часу виявились залежними від динаміки матеріальних процесів: швидкості руху тіл, сили тяжіння і навіть місця перебування спостерігача. Простір і час виявились взаємопов'язаними до такої міри, що Мінковський і Ейнштейн стали говорити про єдиний просторово-часовий континуум.

Істотних змін у XIX столітті зазнала і наука про багатство — **політична економія**. У трудовій теорії вартості А. Сміта і К. Маркса мірою багатства перестало вважатися неживе золото, а стала розглядатися жива праця, яка виступає рухомою субстанцією і джерелом всіх створюваних людиною товарів і вартостей. Відтепер весь світ матеріальних і духовних цінностей виступає як похідна від роботи, діяльності.

Марксу вдалося змінити статичну точку зору ще на одну сферу буття — створений людством світ «другої природи», який виступає його штучним «тілом». Основою людської життєдіяльності проголошувалося творче перетворення світу, в процесі якого предмет, дійсність, чуттєва реальність розглядалися вже не пасивно — як застигла даність, а активно — динамічно, як момент, процес і результат діяльності перетворюючого суб'єкта. Маркс розробив *концепцію практики* — активної предметно-практичної діяльності людини, спрямованої на творче перетворення світу, в процесі якого творець «зтягує» з речей їх застиглу чуттєву оболонку, трансформуючи їх у предмети «другої природи» — творчо перетворені «олюднені» предмети: винаходи, товари, форми культури і т.п. Про це йдеться у «Тезах про Фейєрбаха»: «Головний недолік всього попереднього матеріалізму полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться тільки у формі об'єкта або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно».

Відтепер і **людське суспільство** стало розглядатися як рухоме та динамічне явище. У соціології XIX століття з'явилися концепції стадіального розвитку суспільства (Сен Симон, Конт) та формаційна теорія Маркса, яка в основу еволюції суспільства поставила розвиток продуктивних сил і виробничих відносин.

Нарешті, в **космології** на зміну статичного, раз і назавжди застиглого Всесвіту Птолемея і Ньютона, де сонця і планети розмірено летять по визначених орбітах, прийшла теорія Всесвіту, що розширюється, а на зміну першопоштовху прийшов початковий Вибух.

Відбулося і стрімке зростання темпів науково-технічного прогресу. Якщо у XII-XV ст. за століття створювалося в середньому 300-400 винаходів, то в XIX столітті — кілька десятків тисяч, а у 20-му рахунок пішов вже на сотні тисяч.

Описана вище *динамічна парадигма розвитку людських знань* мала свої передумови в глибинах людської історії.

Мабуть, першим досвідом людського споглядання, в якому були яскраво представлені розречевлення і процесуалізація, плинність матеріальних форм, був вогонь. Споглядання вогню, який пожирає форми і перетворює їх на попіл, розплавляє руду і дозволяє відливати текучий метал у будь-які матриці, готувало форми людського мислення до майбутнього розпреметнення і процесуалізації у творчій діяльності.

Античною формою процесуалізації мислення був сократівський діалог. У діалозі Сократ, можливо, одним із перших в історії європейської культури, вчив осягати істину як *процес*, а не як щось наперед встановлене і назавжди дане. У матриці діалогу формувався новий спосіб оперування розумовими поняттями і психосемантичними структурами як рухомими феноменами, такими, що перетікають один в одного і розвиваються [1, с. 139–145]. Із сократівського діалогічного методу народилася діалектика як метод мислення і осягнення дійсності.

Ще одним чудовим культурним феноменом, що приготував мислення до нової парадигми, було картезіанство. Висунутий Декартом принцип «Підавай все сумніву» означав аналітичну деконструкцію будь-якої культурної даності і, в першу чергу, наукових, ідеологічних і соціальних авторитетів. Відтепер авторитет втрачав статус істини в останній інстанції і більше не чинив паралізуючого впливу на розумові процеси. Природно, що духовно-культурна практика, пов'язана з тезою Декарта, вела до створення інтелектуальної атмосфери, в якій поставлені під сумнів знання втрачали свою жорсткість і нерухомість, а духовно-когнітивні феномени ставали більш пластичними і плинними.

2.3.2. Логіко-семантичні особливості творчого мислення і деякі шляхи стимулювання його розвитку

Перед психологією і педагогікою стоїть завдання створення і вдосконалення методик розвитку інтелекту, що дозволили б трансформувати кристалізований, застиглий досвід, «розплавляючи» його в потоці динамічного мислення.

Мова може йти про інтелектуальні тренінги та вправи, спрямовані на переструктурування основних сфер досвіду і розпредметнення чуттєво-ментальних структур і гештальтів, що склалися. Досягнуте при цьому подолання інерції сталих когнітивних матриць сприятиме вихованню творчого мислення і зняттю інтелектуальних бар'єрів на шляху креативного психосемантичного потоку. Для цього пропонується перебудова сталих шаблонно-алгоритмічних модулів у таких сферах досвіду:

- 1) вербальний досвід;
- 2) буденно-побутовий досвід;
- 3) візуально-естетичний досвід;

- 4) соціальний досвід;
- 5) когнітивний досвід;
- 6) досвід у галузі фізичних явищ і закономірностей;
- 7) досвід у сфері технічних явищ та деяких інших галузях.

При цьому переструктурування алгоритмічних модулів можна реалізувати наступними шляхами і прийомами:

- створення уявних віртуальних реальностей;
- пошук прихованих нових можливостей предметів і явищ;
- пізнання предметів і явищ у їх історії, розвитку та становленні (наприклад, вивчення історії технічних об'єктів, історії побутових об'єктів — одягу, олівця тощо);
- фантазування;
- подолання функціональної фіксованості мислення шляхом розвитку гнучкості, оригінальності та продуктивності думки;
- семантичне переструктурування і перебудова когнітивних структур;
- бісоціювання, тобто зближення віддалених понять та ідей і створення нових на основі їх синтезу.

Подолання ригідності, нерухомості мислення і його процесуалізація можливі за допомогою *деконструкції* даності і пов'язаних з нею усталених шаблонів. Гегель, який вперше розробив теорію розпредметнення, вказував на величезне значення діяльності з розпредметнення на формування дитячих пізнавальних процесів. Він писав: «Найкраще, що може дитина зробити з іграшкою, — це зламати її». Цим висловлюванням мислитель хотів вказати на значення перетворення як способу пізнання предмета. Для того, щоб проникнути в суть речі, необхідно піддати деконструкції його наявну форму, розпредметнити її. Таке розпредметнення пов'язане і з певною зміною характеру мислення у бік відходу від жорстких і застиглих формально-логічних структур. Відбувається ослаблення логічних зв'язків між елементами «звичайного» мислення, «розщеплення» асоціативних зв'язків, а також «розмивання» сфер визначення понять. Застигли логічні форми трансформуються у «розплавлений потік», у динамічний стан. Необхідно зазначити, що ця трансформація відбувається лише на певний час і з однією метою: «розплавивши» старі інтелектуальні матриці, «вилавити» з них нові поняття та ідеї, здійснивши тим самим акт творчості нового. Після цього психоментальний продукт знову структурується і набуває стійких рис,

крісталізуючись із «застигаючого» психосемантичного «поток»у». Його елементи охоплюються новими логічними зв'язками й відносинами.

Творчість, з точки зору досліджуваних нами проявів мислення (таких, як його «крісталізація» і «розплавлення», статичний і динамічний інтелекти), постає як спіралеподібний процес почергового «розплавлення» і «крісталізації» чуттєво-когнітивного досвіду. При цьому активізується то динамічний, то статичний інтелекти, що заступають один одного на різних стадіях творчості.

Носіями статичного інтелекту виступають формально-логічні структури — такі, як поняття, судження, умовиводи, символи, формули і т.п. Вони відрізняються високою структурованістю, визначеністю та однозначністю, їх носіями є *моносемантичні згортки*, їх функціонування спирається на традиційні закони класичної аристотелівської логіки.

Носіями динамічного інтелекту є невизначені, багатозначні і неструктуровані психосемантичні процеси і одиниці, які ми назвали *полісемантичними згортками* (про моносемантичні та полісемантичні згортки див. [3, с. 52–53]). Особливістю їх функціонування є те, що традиційні закони формальної логіки — тотожності, протиріччя, виключеного третього тощо — не виконуються і замінюються іншими законами інтуїтивного мислення (про закони інтуїтивної логіки див. [3, с. 55]).

Розкриємо поняття полісемантичної згортки, яке, на нашу думку, буде оптимальним для розуміння інтуїтивних явищ. Полісемантична згортка характеризується не лише «стисненням» кількох змістів в один, а й передбачає одно-багатозначну відповідність⁴ між символом і змістом, коли символу відповідає не одне, а кілька різних значень, одночасно кожному з цих значень відповідає один і той же символ (а отже, логічний закон тотожності порушується).

На наш погляд, полісемантична згортка і може бути тією «вихідною клітинкою», яка породжує клас явищ, пов'язаних з творчими проявами мислення як цілого. І дійсно, аналіз показує, що такі творчі інтелектуальні якості, як бісоціативне мислення, гнучкість мис-

⁴ Одно-багатозначною відповідністю вважають таку відповідність між елементами двох множин, коли з кожним елементом першої множини зіставляється більше ніж один елемент другої множини, але з кожним елементом другої множини — тільки один елемент першої множини [8, с. 404].

лення, швидкість створення ідей, продуктивність тощо, ґрунтуються саме на полісемантичності як базовій якості творчого мислення.

Отже, стрибок від формально-логічного мислення до інтуїтивного та творчого — це стрибок від моносемантичної згортки до згортки полісемантичної. Відповідно, це подолання такого стану семантики, властивого формально-логічному мисленню, коли семантичні одиниці відділені одна від одної і задіяні у процесі мислення поодиночі, а сам цей процес підкоряється принципу квантованості (змісти діють порціями, «квантами», а їх змістові поля не перетинаються і не «зміщуються»). Їх самототожність, виокремленість весь час зберігаються. Під час переходу до інтуїтивних дій відбувається зміна «фазового стану» психосемантики: змістові поля перетинаються і накладаються одне на одне, кордони між ними зникають, змісти починають вільно перетікати від одної синтаксичної структури (слова, символу, образу) до іншої. Сталість, стабільність, самототожність понять і згорток зникають, а процес мислення і оперування змістами втрачає риси квантованості і стає континуальним, неперервним, таким, що побудований за принципом «все в усьому».

Швидкість мисленнєвих операцій неймовірно зростає, гнучкість мислення також різко зростає за рахунок перетікання змістів один в один. Завдяки цьому суттєво розширюються можливості для пошуку саме тих конкретних змістів, які потрібні для розв'язання творчої проблеми. *Ефект континуальності* робить можливим виникнення «реле-ефекту» (В.О. Моляко), який полягає в замиканні смислового ланцюга і появі внаслідок цього нової ідеї. Континуальність інтуїтивних дій породжує, як це стає очевидним, невизначеність семантики.

Можна зробити висновок, що саме ефект континуальності є тим психосемантичним фактором, який сприяє становленню таких рис інтуїції, як полісемантичність, невизначеність, висока швидкість мисленнєвих дій, семантична гнучкість, здатність сем до мутацій, подолання закону тотожності, а також здатність кожної семи до полісемантичності, тобто до включення до свого складу змістових полів багатьох інших, а іноді навіть усіх сем, що стосуються проблемної ситуації.

Таким чином, семантика мислення функціонує у двох фазових станах — *континуальному* і «*квантовому*», *корпускулярному*. Континуальний стан стосується полісемантичних згорток і визначає інтуїтивні феномени мислення. «Квантовий», корпускулярний стан

семантики стосується однозначних жорстко фіксованих семантичних структур — понять і моносемантичних згорток, він визначає дискурсивно-логічні процеси мислення. Перехід від інтуїтивного мислення до формально-логічного пов'язаний із перетворенням континуальної семантики на квантову. Перехід від формально-логічного мислення до інтуїтивного супроводжується трансформацією квантової семантики у континуальну. За таким алгоритмом зміни фазових станів психосемантики реалізується динаміка творчого мислення. При цьому творче інтуїтивне мислення ґрунтується на інших, порівняно із формально-логічним мисленням, законах логіки. Закон тотожності поняття замінюється законом суперечливості поняття, закон виключення протилежностей — законом доповнювальності протилежностей, «закон виключеного третього» — «законом включеного третього», «закон достатньої підстави», який стверджує, що логічні підстави передують умовиводам, причина передує наслідкам, — законом «випереджаючого осягнення». Останній означає, що умовиводи можуть пізнаватися раніше логічних передумов, наслідки можуть осягатися раніше підстав, на яких вони базуються. Так буває, наприклад, в інтуїтивних інсайтах, коли здогадка випереджає логічне обґрунтування вирішення проблеми. Взагалі, інтуїтивні осягнення дуже часто випереджають логічні розмірковування, це добре відоме явище.

Вищеописану динаміку взаємодії різних станів і структур інтелекту в інтегральній єдності статичного та динамічного аспектів творчої діяльності можна представити такою схемою.

Схема 1. Стадії руху інтелекту у творчому процесі

Стан Інтелекту	Кристалізація 1 →	Розплавлення →	Кристалізація 2 →	Розплавлення
Види інтелекту	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓
Психосемантичні структури і процеси	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. Квантованість семантики ↓	Бісоціації, «розщеплення» асоціацій, подолання шаблонів, «відклеювання» мислення від функцій та структур досвіду. Континуальність семантики ↓	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. Квантованість семантики ↓	Бісоціації, «розщеплення» асоціацій, подо- лання шаблонів, «відклеювання» мислення від функцій та структур досвіду. Континуальність семантики ↓
Психосемантичні носії	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полі- семантичні згортки ↓	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полісемантичні згортки ↓
Види логіки. Пізнав. процеси	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓
Результуюча	Інтелектуальний продукт 1 (ідея, теорія, винахід і т.п.)	Психосемантичний потік	Інтелектуальний продукт 2 (ідея, теорія, винахід і т.п.)	Психо- семантичний потік

Інтелект мислителя повинен витримати деконструкцію і «розплавлення» інтелектуально-логічних структур — аби не заплутатися в хаосі з уривків старих демонтованих логічних та асоціативних ланцюжків і не втратити здатність збудувати на місці старих зруйнованих нові, слухні логічні зв'язки.

Перетерпіти такий струс може не кожен, а лише добре «поставлений» інтелект з розвиненим і гнучким формально-логічним розумовим апаратом. Йому необхідно, переживши бурхливий «струс» психосемантичних зв'язків, зуміти відновити їх знову, але вже на новій основі. А саме на основі нових семантичних структур — творчих ідей і гіпотез, — що виникли з безструктурного «хаосу» динамічного мислення.

У зв'язку з вищесказаним, пропоновані нами методи процесуалізації мислення призначені переважно для підлітків та юнаків з добре тренованим формально-логічним мисленням.

Як правило, такі школярі добре вчаться з більшості шкільних предметів, що потребують логіко-аналітичних здібностей (предмети природничонаукового циклу і рідна мова), і знаходяться в тому віці, коли абстрактно-логічне мислення вже є усталеним (на віковий стадії формальних операцій, за Піаже), тобто приблизно з 14 років (у випадках раннього розвитку формального інтелекту — з 11-12 років).

Учні зі слабким, «нетренованим» як слід логічним мисленням, які не проявляють здібностей в аналітичній сфері, не готові працювати в багатьох випадках з пропонованими методиками. Винятком є ряд вправ, які можуть застосовуватися з різними категоріями дітей, не обов'язково з розвиненим формально-логічним мисленням, вік застосування яких спеціально обумовлений у тексті методик.

В основному наші методики призначені для підлітків, які проявляють обдарованість і високі аналітичні здібності.

Отже, нами розроблені конкретні методики розпредметнення чуттєво-ментальних матриць і процесуалізації мислення в різних сферах досвіду. Подаємо їх характеристику.

1. Для впливу у бік переструктування у сфері *вербального досвіду* ми пропонуємо авторську методику **«Семантизація, або Корнєслів»**. Нагадаємо, що семантизацією (від грец. *semantikos* — «той, що означає») у сфері філології та лінгвістики називається процедура тлумачення слів, виявлення сенсу, значення мовної одиниці.

Методика складається з двох частин. У першій дітям пропонується вивчати етимологію слів за методом відомого російського філолога Успенського. Вони повинні розробляти гіпотези про походження тих чи інших слів, встановлювати їх взаємозв'язки — абстрагуючись при цьому від фонетичної чуттєво-мовної даності слова і намагаючись з'ясувати його глибинну змістову семантику. У другій частині школярі вивчають досвід гри зі словами та складання каламбурів і «слівець» (*словечек*) знаменитого російського письменника М.С. Лескова. Лесковські неологізми, як відомо, вдало поєднують переінакшення іноземних слів російською мовою з глибоким і точним сенсом, присмаченим тонким гумором («барометр», наприклад, перероблений в «бурометр»). Разом з тим їх ознайомлюють і з сучасними дотепними «слівцями» і неологізмами, створеними вже в нашу епоху (наприклад, кредит трансформований в «крадит», меланхолік — у «малохолік»). Потім дітям пропонується самостійно створити неологізми, тим самим виявляючи словесну творчість.

2. Для впливу на *сферу буденно-побутового досвіду*, а також *досвіду в галузі фізичних та технічних явищ*, в рамках нашої методики «**Фантастичні ситуації**» розроблені завдання, спрямовані на суттєве переструктурування уявлень про звичні фізичні, технічні й побутові процеси, а також життєві ситуації.

Наприклад, пропонуються уявні фізичні закони і явища, на підставі яких потрібно представити їх фізичні наслідки для світу і людського життя:

- «Уяви собі, що сила тяжіння на Землі зменшилася в 5 разів. Які зміни б спостерігалися в техніці, способі життя людей і т.п.?»;
- «Уяви собі, що закон всесвітнього тяжіння замінився законом всесвітнього відштовхування, що сталося б з зірками, планетами, нашою Землею. Які б зміни відбулися в житті людей? »;
- «Уяви собі уявну планету, діаметр якої кожні 24 години збільшувався б в 2 рази, а потім ставав тим самим. Якими б були на цій планеті транспорт, дороги, техніка, житла, життя людей у всіх його проявах? Спробуй проаналізувати якнайбільше наслідків такої ситуації» (див. також фрагмент інструкції у *Додатку 1*).

Але для початку дітей ознайомлюють з незвичайними, тими, що ламають звичні уявлення і усталений досвід, явищами, що мають

місце в реальності на Землі, і спонукають їх перейнятися незвичайними ґештальтами.

3. *Візуально-естетичний досвід* перебудовується за допомогою завдань такого типу, як робота уяви з невизначеними, фантастичними зображеннями, що не мають чітких контурів і структури, — плямами, зображеннями хмар, розмитими картинками. Зокрема, метод кляксографії передбачає «розшифровку» зображень, отриманих шляхом нанесення плям на папір. Їх можна назвати, домалювати, скласти про них фантастичну історію, створити фантастичних персонажів і т.п.

Крім цього, дитина спонукається до винаходу нових способів образотворчого мистецтва, нових музичних інструментів, нових видів житла і оригінальної архітектури з екзотичних матеріалів.

Наприклад, пропонується техніка мозаїки з яєчної шкаралупи. Описуються її складові: яєчна шкаралупа, барвники для фарбування яєць (гуаш, змішана з клеєм ПВА), клей, олівець, на картоні малюються контури композиції, намазуються клеєм, обклеюються шматочками шкаралупи різного кольору.

Потім перед дітьми ставиться завдання самостійного винаходу нової образотворчої техніки (вона може бути найрізноманітнішою — з пуху, пір'я, картопляної лушпайки, насіння, пшона, манної крупи тощо) Крім цього, вони створюють нові види музичних інструментів (ними може стати що завгодно — гребінець, свистульки з паперу, натягнута гумка і т.п.).

Дітям пропонується створити нові види житла (які також можуть бути побудовані з чого завгодно — із глини, змішаної з соломою; скляних пляшок, скріплених цементом; пластикових пляшок та ін.). Вони можуть бути будь-якої форми і в будь-якому середовищі — під землею, на воді, на деревах...

4. Методика **«Уявна еволюція»** містить завдання побудови тих чи інших уявних ланцюжків розвитку життя в інших, відмінних від земних, умовах існування. Наприклад, на планетах з більшою (або меншою) силою тяжіння або в тих світах, де домінуючими живими істотами є не сухопутні ссавці, а плаваючі тварини або птахи ...

5. Методика **«Пригоди речей»** покликана продемонструвати процес становлення тих чи інших речей і те, як поступово складався і модифікувався їх сучасний вигляд. Це може бути історія взуття, канцелярських скріпок, лопати та ін. У результаті дитині після того, як вона познайомилася з багатьма можливими модифікаціями речі і спо-

собами їх конструювання, пропонується створити нову модифікацію речі.

6. Методика **«Історія винаходів»**. На прикладах історії та модифікацій простих і доступних сприйняттю школярів технічних об'єктів — колеса, запальнички і т. п. — вони підводяться до самостійного розпредметнення, переструктурування та творчої зміни об'єкта.

7. Методика **«Антологія таємних випадків»**. Необхідно допомогти уяві юного дослідника увійти в стан так званого відсторонення, очуднення (рос. *отстранения*), коли звичні речі і процеси починають здаватися незвичними і загадовими. Очуднення — перша умова для розпредметнення даності, подолання магії звичних стереотипів сприйняття. З цією метою пропонується використовувати дану методику. З її допомогою діти занурюються у загадковий світ неймовірних пригод і таємних історій: зниклих цивілізацій і Летючих голландців, неймовірних чудовиськ, що живуть на дні таємних озер; ознайомлюються зі знахідками людських слідів поруч зі слідами динозаврів тощо.

Усвідомлення того, що багато чого у світі ще неясно і не відкрито, що світ далеко не такий вивчений і простий, як здається, допоможе пробудити у школярів допитливість і запалити ентузіазм дослідника.

8. Методика **«Уявна історія»**. Вона призначена для розпредметнення *колективного соціально-історичного досвіду* та розвитку *історичної уяви* шляхом побудови уявних історичних подій і простежування всіх можливих наслідків тих чи інших можливих, але таких, що не відбулися, історичних подій.

Наприклад, даються завдання такого типу:

- «Як міг би піти хід історичного розвитку Російської імперії, якби повстання декабристів 25 грудня 1825 р. перемогло?»;
- «Як би змінилося історія Риму і в цілому всесвітня історія, якби Ганнібал взяв гору над Римом в Пунічних війнах?».

9. Подолання шаблонів колективного соціального досвіду сприяє тема **«Уявне суспільство»**. Вона передбачає вивчення й аналіз творів соціальної фантастики, зокрема, таких, як романи й повісті Герберта Уеллса («Люди як Боги», «Країна сліпих»), Івана Єфремова («Туманність Андромеди», «Година бика»), братів Стругацьких («Важко бути Богом») та інших.

На наступному етапі учням може бути запропоновано розробити оригінальні проекти майбутнього суспільства. Процес створення проекту організовується як груповий або індивідуальний. Потім проекти захищаються перед класом (групою), обговорюються й удосконалюються.

10. Методика **«Метаморфози»**. Вона покликана сприяти формуванню у дитини розуміння плинності і взаємозв'язку всіх явищ природи — тим самим сприяючи «розмиванню» жорстких *тешиальтів сприйняття і буденного досвіду*. «Шана» перед законсервованою незмінною формою речей за допомогою подібних вправ також долається. Школяру пропонується простежити метаморфози поширених і таких, що зустрічаються в повсякденному житті, явищ природи — сонячного променя, рослини, краплі води і т.п.

11. Методика **«Міняємо казку»**. Дитині пропонується перебудувати звичні сюжети в казках на протилежні, міняючи місцями головних героїв. Розвивається гнучкість мислення, літературні задатки, вміння ламати усталені стереотипи.

12. Методика **«Розвиток гнучкості мислення»**. Одним з важливих, якщо не найважливіших, умінь творця-винахідника є вміння знаходити приховані, незвичні можливості предметів і явищ, бачити приховані, неявні їх властивості. У творчому процесі звичайні зв'язки і стосунки предметів змінюються, «переструктуровуються». Творцю потрібно ніби вивертати навколишній звичайний світ «навиворіт». Навчання використанню предметів у незвичній функції, новому призначенню і становить суть методики. Вона призначена для подолання функціональної фіксованості мислення шляхом пошуку незвичайних застосувань звичайних предметів.

Для цієї мети можуть бути використані будь-які речі та явища. Спочатку дитині наводять приклади, які покликані «запустити» самостійну роботу її мислення в цьому напрямку. Скажімо, розповідають про те, які нові застосування може знайти звичайна стара панчоха. Мило, вкладене в панчоху, перетворюється на мочалку, яку навіть не потрібно намилювати; віник, покладений в капронову панчоху, як в чохол (його закріплюють на ручці), мете не гірше, а служить значно довше; з натягнутого на обідок або рамку шматка панчішної тканини виходить гарне сито; обтягнута такою тканиною насадка пиłosоса дозволить без зайвого клопоту видалити пил із шухляди з дріб'язком: шпильки, гудзики і нитки не полетять з пото-

ком повітря і т. д. Після цього ставиться завдання самостійно запропонувати нові «професії» панчохи.

Потім пропонують знайти оригінальні застосування для скріпки, щітки, газети, пенька на садовій ділянці і тому подібне. Зокрема, школяр ознайомлюється з тим, що з пенька можна виготовити безліч різновидів садових меблів, які мають хороші естетичні та функціональні якості. При цьому йому пропонується продовжити ряд застосувань пенька.

13. Методика **«Знайдіть вихід із ситуації»**. Передбачені нею вправи тренують навик пошуку прихованих можливостей у вирішенні проблемних ситуацій. Такий навик вимагає вміння перебудувати ситуацію, дивитися на неї, відкинувши стандартні шаблони, змінювати структурні зв'язки між її елементами, долаючи функціональну фіксованість мислення. Дитина навчається вбачати, знаходити і вичерпувати всі приховані можливості, закладені в навколишній дійсності, навіть, здавалося б, найнеймовірніші і неможливі. Це вміння дуже стане в нагоді в будь-яких професіях, що потребують ініціативи та підприємливості, а також у багатьох життєвих сферах, де необхідні винахідливість та кмітливість. Чи треба говорити про те, наскільки це важливо у складних кризових і екстремальних обставинах?

ВРАЗИКИ ЗАВДАНЬ

Знайдіть виходи з таких ситуацій:

- а) Пустелею йшов голодний вовк. І ось він побачив овець, які паслися за високою огорожею. Вовк став міркувати: «Якщо я пролізу через огорожу і з'їм вівцю, то назад з повним животом вже не виберуся — такі вузькі проміжки в огорожі. А якщо наздожене охорона, то буде зовсім непереливки. Викопати лаз теж неможливо — землю під огорожею забетоновано. А я зроблю так ... ». Що ж придумав вовк?
- б) Уявіть ситуацію: на вас мчить легковий автомобіль. Відстрібнути убік вже не встигнете. Як врятуватися?
- г) Уявіть ситуацію: в озері за 200 метрів від берега на глибині 3-х метрів тоне людина. Допомоги чекати немає звідки. Ніяких рятувальних засобів немає. І вона ще, до того ж, не вміє плавати. Як їй врятуватися?

д) У висотному будинку почалася пожежа. Вогонь палає вже на вісімнадцятому поверсі, де залишився хлопчик. Вихід йому відрізаний полум'ям, яке ось ось охопить великі штори на вікні. Але спритний хлопчик не розгубився і знайшов спосіб порятунку. Як йому це вдалося?

(Завдання має кілька рішень, зокрема, таких:

- хлопчик використав штори на вікні замість парашута, за допомогою яких спланував на землю; для пом'якшення удару об землю він використав диванні подушки з пружинами;
- з штор хлопчик зробив довгий канат, який прив'язав до вікна і, розгойдавшись на цій імпровізованій тарзанці, перестрибнув на дах сусіднього будинку.

Можливі й інші варіанти відповіді.

Висновки

Представлений теоретичний аналіз та характеристика практичних розробок дозволяють зробити такі висновки:

1. Творча інтелектуальна діяльність протікає в єдності двох видів інтелекту — динамічного і статичного.
2. Перехід від статичного до динамічного інтелекту здійснюється шляхом розпредметнення, перебудови і процесуалізації чуттєво-когнітивного досвіду в його основних сферах, таких, як: вербальний досвід; буденно-побутовий досвід; досвід у галузі

фізичних явищ і закономірностей; візуально-естетичний досвід; соціальний досвід; досвід в галузі технічних явищ і деяких інших сферах.

Додаток 1.

А тепер перед вами фантастичні ситуації.

Деякі з них здаються зовсім неможливими, але вам пропонується уявити їх і знайти можливі рішення. Адже людина без уяви не здатна робити відкриття і знаходити нові шляхи вирішення завдань, що стоять перед людством...

- 1) Припустимо, природа нагородила вас здатністю безпомилково вгадувати думки і майбутні дії будь-яких людей (і звірів теж) на будь-якій мислимо допустимій відстані. Як би ви використали цей дар?
- 2) Якщо кожна людина з народження набуде властивості читати думки іншого, як зміниться життя на Землі?
- 3) Що було б, якби всі наші думки й бажання в ту ж мить втілювалися, причому не залежно від того, хочемо ми цього чи ні? Як би змінилося життя людей, їхня психіка, що б відбувалося навколо нас?
- 4) Що станеться, якщо зміниться плин часу, він буде йти в 10 разів швидше або в 10 разів повільніше?
- 5) Зазвичай на ринку люди прагнуть продати свій товар якомога дорожче, а купити — дешевше. Це і визначає ціну товару, і регулює закон попиту та пропозиції. Що сталося б з цінами та ринком, якби психологія продавця і покупця змінилася: кожен би прагнув продати свій товар дешевше, а купити — дорожче?
- 6) Припустимо, ви стали власником літрової банки фантастично легкої речовини. Якщо наповнити нею 100-грамовий флакон з-під одеколону, то він буде тягнути вгору з силою 10 кілограмів, а якщо наповнити нею півлітрову пляшку, то тяга вгору складе вже 50 кілограмів. Цього достатньо, щоб все легко підняти в небо. Що ви будете робити з цією речовиною?...

Вигадайте протягом 5–10 хв. якомога більше відповідей на кожне із завдань.

Література

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Вид. 2-е, доп. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. — С. 139–145.
2. Любарт Тедд., Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. Психология креативности / Пер. с фр. — М.: «Когито Центр», 2009. — 215 с.
3. Губенко О.В. До питання про біполярну природу творчого інтелекту // Практична психологія та соціальна робота. — 2009. — № 6. — С. 53–57.
4. Губенко А.В. Распредмечивание, интеллектуальная ригидность и творчество // Практическая психология и социальная работа. — 2009. — № 12. — С. 74–78.
5. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту. — К.: Нора Друк, 2003. — 298 с.
6. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — М.: Политиздат, 1981. — 445 с.
7. Чернуха І.О. Опредметнення та розпредметнення психічного змісту за-собами творчості // Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць інституту психології ім. Г.С. Костюка. — Т.12. — Вип. 8. — К., 2009.
8. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. — М.: Наука, 1975. — 520 с.
9. Frensch, P.A., & Sternberg, R.J. Expertise and intelligent thinking: When is it worse to know better? // R.H. Sternberg (Ed.). Advances in the psychology of human intelligence. — Hillsdale (NH): Erlbaum, 1989. — Vol. 5. — P. 157–188.
10. Hayes, I.R. Cognitive processes in creativity // I.A. Glover & C.R. Reynolds (Eds.). Handbook of Creativity. — New York: Plenum, 1989. — P. 135–146.
11. Horn I.Z. The theory of fluid and crystallized intelligence in relation to concepts of cognitive psychology and again in adulthood // F.I.M. Craik & S.Trehuh (Eds). Aging and Cognitive Processes. — New York: Plenum, 1989.
12. Simonton, D.K. Genius, Creativity and Leadership. — Cambridge (MA): Harvard University Press, 1984. — 221 p.

2.4. ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИ: КРИТЕРІЙ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ

Т.Д. Морозовська

Аналіз проблем естетичного розвитку приводить до висновку, що естетичне становлення особи у сучасній культурі являє собою процес знаходження суб'єктом власної концепції краси в ході діалогічного осягнення художнього досвіду людства. Наприкінці ХХ ст. В.С. Біблер формулює думку, що до мистецтва ніяким чином не можна застосовувати схему гегелівського «зняття». З появою нового мистецького твору, нових естетичних та художніх принципів старі, вже існуючі не втрачають своєї значущості для людства, не «знімаються». Естетика Шекспіра не стає непотрібною після появи естетики Брехта, а поява творів Пікассо не призводить до втрати значущості (не «знімає») творів Рембрандта. «Кожен новий персонаж виявляє, актуалізує, навіть вперше формує нові якості у персонажах, що раніше вийшли на сцену...» — пише з цього приводу В.С. Біблер [5, с. 223]. Відтак у свідомості сучасної естетично розвиненої особи співіснують художньо-образні змісти, мистецькі принципи, норми смаку та естетичні погляди людей різних часів. Суб'єкт будує власну концепцію краси у процесах переосмислення, оцінки цих поглядів та діалогічного спілкування з авторами творів інших культур. До того ж, індивідуальні, національні й загальнолюдська культури теж мають не заперечувати одна одну, не розташовуватися у висхідний ряд. Вони долучаються одна до одної або, кажучи словами М. Анчарова, «стають в один ряд з іншими», подібно до того, як «вся історія справжнього мистецтва стоїть на одній полиці» [1, с. 211].

2.4.1. «Пізнання прекрасного» в наукових дискурсах минулого

Проблеми пізнання прекрасного турбували людство ще за часів Античності. У своїх діалогах Платон так описує послідовні етапи цього пізнання: «Від прекрасних тіл до прекрасної вдачі, від прекрасної вдачі — до прекрасних вчень, доки не піднімешся від цих вчень до того, що є вченням про найпрекрасніше, і не пізнаєш, нарешті, що ж це воно є — прекрасне... То що ж було б... якби комусь трапилося побачити прекрасне саме по собі — прозоре, чисте, без домішок, не обтяжене людською плоттю, фарбами й усякими іншими тлінними

дурницями..? Невже ти гадаєш.., що людина, яка спрямовує на нього погляд, належним чином його споглядає та нерозлучна з ним, може жити жалюгідним життям?» — запитує мислитель [11, с. 122]. Своєю єдиною метою живописці та скульптори античної Греції, на думку Г.Е. Лессінга, вважали зображення прекрасного тіла людини. Найважливішим для художника було захоплення глядачів красою та довершеністю самого предмета художнього твору, а не його подібністю до натури чи майстерністю автора. Краса була вищим законом зображальних мистецтв. Все інше, якщо воно було не сумісне з красою, повинно було поступитися їй місцем або, якщо це було можливо, підкоритися її законам. Античні майстри зображальних мистецтв та скульптори уникали зображення сильних пристрастей, намагаючись пом'якшити їх до такого рівня, на якому їх зображення не порушувало б законів краси [10].

Ф. Ніцше, аналізуючи мистецтво античної Греції, доходить висновку, що «поступальний рух мистецтва пов'язаний з подвійністю аполонічного та діонісійського начал таким самим чином, як народження перебуває в залежності від двоїстості статі, за ненастанної боротьби й перемир'я, що настає лише час від часу» [14, с. 63]. Образ Аполлона уособлює красу, сонячне світло та водночас принципи індивідуальності та самообмеження. Він символізує звільнення від диких поривань, збереження міри. Діонісійське ж начало втілює свято примирення людини з природою, гармонію світів. Варварські традиції діонісійських свят, що, за думкою Ніцше, являли собою «дику звірячість природи», проникали в Грецію, але, зіткнувшись із протидією образів аполлонічного світу, змінювалися. Діонісійські оргії греків уперше стають художнім феноменом. Людина сягає того щабля самовідчуження, який потребує символічного втілення у музиці, ритміці, динаміці та гармонії. Ніцше вважав, що саме взаємодія мистецтва пластичних образів («аполлонічного», за його тлумаченням) з «діонісійським» мистецтвом музики привела до народження естетики класичної античної трагедії.

Загальновідомо, що в античній культурі почесне місце посідав танець. За О.Ф. Лосевим, естетична свідомість Античності вимагала від кожного руху танцівника гармонійності, ритмічності, краси, а головне — втіленої у почуттях людяності.

Хоча принципи естетики Середньовіччя, як свідчить А.Я. Гуревич, радикально відрізнялися від естетичних принципів античної доби, Середні віки не можна вважати «темною добою», прогалиною

в розвитку художньої культури. Краса є однією з найважливіших цінностей Середньовіччя. Естетичні ідеали Середньовіччя визначалися, передусім, християнським світоглядом. Світосприйняття середньовічної людини не було гармонійним та позбавленим суперечностей. Контрасти між тілом і душою, небесним та земним, вічним та тимчасовим лежали в основі її картини світу. Проте Ж. Ле Гофф стверджує, що взаємовідносини між тілом і душою на той час не сприймалися як суто антагоністичні — вони мали діалектичний і динамічний характер. За його влучним виразом, середньовічна людина жила «між постом та карнавалом» [7]. З одного боку, зник античний театр. Церковна мораль встановлювала норми для експресії жесту та обмежувала свободу тіла, формувала канони мистецтва. З іншого ж боку, існували карнавали, що, за М.М. Бахтіним, належали до цілком іншої сфери буття, ніж релігійно-церковний догматизм або молитви [3, с. 11–12]. Під час карнавалу можна було жити за законами карнавальної волі, руйнувалися межі соціальної ієрархії, рамки правил. Тенденція гротескного «перевертання» існуючих уявлень про верх та низ, про святе та мирське, притаманна карнавалам (М.М. Бахтін), являла собою невід’ємну рису середньовічного світорозуміння. Як зазначає А.Я. Гуревич, для людини Середньовіччя всі видимі форми існували не самі по собі, а лише як засіб осягнення божественної мудрості. У той же час кінцевою метою буття Всесвіту вважалася людина. І важко зрозуміти естетичні концепції цієї доби, не беручи до уваги цю «двомірність» середньовічної свідомості. Зрозуміти предмет за цієї доби означає, на думку В.С. Біблера, «зрозуміти його в антитезі «засіб — мета»... зрозуміти його як засіб, і — побачити в ньому мету (благо) людини, тобто власне не його (не цей предмет), зрозуміти його мізерність» [4, с. 86]. На відміну від античної культури, у якій прекрасна, довершена форма є самоцінною, для людини Середньовіччя всі видимі форми є втіленням душевних поривань. Отже, естетичні чення Середньовіччя були спрямовані на осягнення Божественного задуму. Бог є Вищою Красою, через причетність до якої все стає прекрасним. Пізнання прекрасного — це оновлення душі людини, таїнство Божественного одкровення .

Естетичні погляди Середньовіччя не сприяли розвитку інтересу до створення портретів конкретних людей. Історики визначають середньовічну добу як «незнайоме з портретом тисячоліття». Майстри живопису намагалися втілювати у своїх творах вічні істини та цінності. Вони спрямовували свої зусилля на зображення надчутте-

вого та загального за рахунок реальних, неповторних особливостей людини. Сама ідея індивідуальності була незнайома середньовічним художникам. Вона, як свідчить Л.М. Баткін, остаточно сформувалася лише з кінця доби Просвітництва. Нестандартизовані дії не схвалювалися в середньовічному суспільстві. Чеснотою вважалося наслідування встановлених зразків, дотримання загальноприйнятих норм. На картинах середньовічних митців простір замінюється площиною, послідовні дії зображуються в єдиному творі. Світ земний та світ надчуттєвий подаються з однаковою чіткістю та взаємодіють у межах єдиної фрески чи мініатюри. Важливим вважається досконале виконання кожної деталі творів. Все це, ймовірно, відбиває особливості світосприйняття середньовічної доби, без розуміння яких неможливо оволодіти «мовою» мистецтва того часу.

Переважання колективних форм у середньовічній свідомості виявляється у сфері художньої творчості в такому аспекті лицарської культури, як епос. Персонажі лицарського епосу втілюють певні якості (мужність, вірність чи, навпаки, підступність тощо) та являють собою абстрактні типи, а не конкретних живих людей. Куртуазна поезія формує ідеал любовних стосунків та перетворює їх на ритуал, що існує тільки для однієї соціальної групи — лицарів. Отже, в систему морально-естетичних категорій лицарства входить почуття. Індивідуальна пристрасть стає мало не головною справою життя. І хоча дама пісень трубадурів, за свідченням А.Я. Гуревича, є неіндивідуалізованим втіленням ідеалу жіночої краси, переживання почуття кохання, заглиблення у власний внутрішній світ і пов'язана з цим переоцінка моральних цінностей являли собою крок у розвитку свідомості лицаря.

Для середньовічного ремісника, що втілював себе у предметі своєї праці, цей предмет міг бути, поміж іншого, також і засобом естетичної насолоди. Удосконалення майстерності відбувалося від одного покоління до іншого, створювалися традиції високого ремесла. «Ремесло було майстерністю, а майстерність — мистецтвом, артистизмом», — відмічає А.Я. Гуревич [7, с. 222]. Праця середньовічних майстрів поєднувала виробничі, етичні та естетичні аспекти, відіграючи важливу роль у духовному становленні людини.

На відміну від традицій Середніх віків, автори естетичних концепцій Нової доби насамперед аналізують здатність людини до естетичного судження згідно зі своєю проникливістю, власною думкою, особистісними властивостями. У цьому судженні, за Кантом, оди-

ничний предмет (особливе) потрібно підвести під загальне поняття. Але, як зазначає В.С. Біблер, хай навіть ми й володіємо чудовими теоретичними системами та концепціями, на предметі не написано, до якої з наших систем він належить, під яке поняття його підводити. Саме тут потрібна здатність особи до індивідуального судження. Предмет потрібно визначити і певним чином до нього поставитися. У цьому, здавалося б, елементарному завданні стикаються два світи — світ теоретичного та світ практичного розуму [5, с. 157–158]. Культуру XVIII ст. науковці часто визначають як культуру «просвіченого смаку». Різноманітність стилів у мистецтві цього періоду стає, на думку В.С. Біблера, різноманітністю смаків, і ця різноманітність є формою внутрішньої єдності культури смаку людини Просвітництва. Як писав Дідро, за тієї доби існували два протилежних уявлення про красу. Одне (умовне) подобається людині на вулиці, інше ж (яке ґрунтується на навчанні) подобається у майстерні живописця. Естетичним вважався такий художній твір, що сприймався одночасно як природний, який точно відображує об'єкти навколишнього світу, та цілком штучний, класичний, ідеальний, вищий за предмети з існуючого світу. «Прекрасна лінія, лінія мистецтва, не відкривається в природі, але винаходиться мистецьким генієм, поступово і болісно створюється у незчисленних виправленнях... перетвореннях, очищенні природної сировини... щоб піднятися до дійсно ідеального взірця краси, до правдивої лінії» [2, с. 147–148]. Здатною до естетичної оцінки людина буде лише тоді, коли художній твір, що сприймається, стає лише приводом для гри в свідомості індивіда образів уяви, смислів розуму та моральних норм. Мікрокосм художнього твору взаємодіє зі світом індивідуальності людини, і саме в процесі цієї взаємодії виникає естетичне судження.

На розвиток наукових поглядів на сутність прекрасного та естетичний розвиток особи в XX ст. суттєво вплинула естетична концепція М.М. Бахтіна. Він виокремив два провідних напрями в естетиці — експресивний та імпресивний. Представники «експресивної естетики» тлумачать естетичну діяльність як чуттєве входження або співпереживання. Предмет естетичної діяльності (твори мистецтва або явища навколишнього світу), на їхню думку, є втіленням внутрішнього стану, чуттєве входження в який є естетичним пізнанням. Естетично сприйняти предмет означає співпережити його внутрішній стан, наділяючи його душею, людськими якостями, навіть якщо цей предмет — фарба, лінія або звук.

«Імпресивна естетика», навпаки, акцентує увагу на зовнішніх моментах естетичного об'єкта, на «формально-продуктивній активності митця». Творчість автора в цьому випадку розуміється як однобічний акт, у якому є суб'єкт творчості (митець) та об'єкт (матеріал). «Для імпресивної теорії, — пише М.М. Бахтін, — існує лише автор без героя, активність якого, спрямована на матеріал, перетворюється в чисто технічну діяльність» [2, с. 216]. Відтак, на думку Бахтіна, естетичної події як живого ставлення однієї свідомості до іншої свідомості не відбувається. Форму визначають особливості матеріалу, і її тлумачать з гедоністичної точки зору.

Стосовно «експресивної естетики» М.М. Бахтін стверджує, що чистий момент чуттєвого входження (співпереживання) є, по суті, позаестетичним. Співпереживання має місце не тільки в естетичному сприйнятті, а й у житті. Тому важливо визначити фактори, які притаманні саме естетичному співпереживанню. На думку прибічників «експресивної естетики», естетичне сприйняття відбувається у процесі переживання реципієнтом життя об'єкта художньої творчості зсередини таким чином, щоб у граничному сенсі той, хто сприймає, і те, що сприймається, цілком співпадали. У цьому випадку автор зливається з героєм, активність самого героя не є естетичною активністю. Аналізуючи «експресивну естетику», М.М. Бахтін доходить висновку, що власне естетична активність виявляється у феномені творчої любові до співпережитого змісту. Це ставлення (симпатичне співпереживання) і створює естетичну форму, «трансгредієнтну» життю героя мистецького твору. Симпатичне співпереживання життя героя — це переживання його в зовсім іншій формі, ніж воно могло бути пережите суб'єктом цього життя. Це співпереживання не спрямоване на цілковитий збіг, злиття з життям, яке співпереживається. Естетична творчість, — стверджує Бахтін, — не може бути пояснена й осмислена іманентно одній-єдиній свідомості, естетична подія не може мати лише одного учасника, котрий і переживає життя, і виражає своє переживання у художньо значущій формі. За слушною думкою мислителя, «в естетичній події ми маємо зустріч двох свідомостей, що в принципі не можуть злитися, при цьому свідомість автора ставиться до свідомості героя не з погляду її предметного складу, предметної об'єктивної значущості, а з погляду життєвої суб'єктивної єдності, і ця свідомість героя конкретно локалізується, втілюється та любовно завершується. Свідомість же автора, як і гносеологічна свідомість, є незавершеною...» [2, с. 113].

2.4.2. Проблематика естетичного розвитку у сучасному культурному контексті

В індустріальному суспільстві естетичним самоформуванням, так само, як і розвитком інших особистісних здібностей, людина має займатися тільки у вільний час. У звичайний робочий час вона підкоряється жорстким вимогам соціальних відносин, «вбудована» в технологічний ланцюг виробничих процесів. Тут вона ніколи не може відчувати себе творцем, деміургом, а тільки «гвинтиком», виконавцем, нехай таким, який усвідомлює, що ця «гвинтовість» відповідає «людським законам волі» [5, с. 161]. Навіть у 80-х рр. XX ст. доктор педагогічних наук Ю.П. Азаров, відзначаючи важливість та актуальність естетичного виховання, обґрунтовує (начебто виправдовує) свою думку тим, що навіть якість продукції, що випускається, великою мірою залежить від естетичної розвиненості робітника, інженера, техника.

Орієнтація наукової думки та світосприйняття людини XXI ст. на гуманістичні парадигми у філософії та психології, спрямування на гуманізацію освіти, поява нетрадиційних програм і методів викладання мистецьких дисциплін та існування різноманітних мистецьких студій (наприклад, хореографічних, що пропонують великий вибір шкіл та напрямків) свідчать про актуальність естетичного розвитку попри всі негаразди сучасного життя.

У сучасних концепціях освіти головними її завданнями визнаються розвиток особистісних якостей та загальних здібностей людини й вироблення здатності здобувати знання. А отже, естетичний розвиток особи як один з важливих аспектів формування зрілої особистості є самостійною цінністю, а не засобом зробити людину здатною краще виконувати свої професійні чи суспільні обов'язки. При цьому, безумовно, естетично розвинена особа, що відчуває «пікові переживання» живого життя та здатна до самоактуалізації, буде більш успішною в обраному виді професійної діяльності, більш корисною для людства.

Естетична оцінка в сучасній мистецькій освіті тлумачиться як зовнішній показник культури художнього сприймання, яке не зводиться до первинного враження від сенсорної інформації. Воно потребує складної взаємодії перцептивних та інтелектуальних, чуттєвих і раціональних, репродуктивних та творчих процесів. У ході художнього сприймання відбувається осмислення одержаної інформації

різних модальностей (зорової, слухової, кінестетично-відчуттєвої і т.п.) і суб'єктивне осягнення образно-символічних смислів. Хоча в цій суб'єктивності є спільні риси, зумовлені належністю індивідів до єдиного людського роду, однієї нації, соціальної групи чи певної доби, але вона робить проблематичною доцільність встановлення єдиного нормативного зразка для естетичної оцінки художнього твору або явища навколишнього світу. Як приклади розбіжності у сприйнятті художньо-образних змістів представниками різних культур або різних мистецьких напрямків можна навести відомі з історії культури факти, що мешканці Південної Америки, вперше побачивши легендарну балерину Анну Павлову в традиційному балетному костюмі, почали сміятися над нею, а перших радянських виконавців джазу виключали з консерваторій за захоплення «неестетичною» музикою. До того ж, за свідченням О.П. Рудницької, навіть у традиційній педагогіці мистецької освіти зміст поняття «розуміння художнього твору» тривалий час залишався досить розпливчастим. Однією з причин такого становища є те, що неоднозначність метафорично-символічних моделей фіксації образності художніх творів і асоціативна природа мистецтва зумовлюють можливість різноманітних інтерпретацій. Відтак у сучасній культурі важко визначити універсальні естетичні норми.

У мистецтві нашої доби спонтанно виникають, співіснують, змінюються та розвиваються різні напрямки й школи, що мають свою філософію та свої естетичні принципи. Наприклад, світ постмодерністської танцювальної естетики являє собою сполучення рімейків йогівської медитації, античної скульптурності тілесних форм, гармонії рухів класичного балету та поліритмізму регтайму, хайлайфу, джайву, свінгу, фламенко та кантрі-дансу (В.В. Козлов, О.Є. Гіршон, Н.І. Веремеєнко). Все вищесказане дозволяє зробити висновок, що не можна визначати рівень естетичного розвитку особи лише за відповідністю її естетичної оцінки загальноприйнятим судженням про художні твори. За цим критерієм можна визначити лише один з аспектів цього розвитку — знання культури, що вивчається. Тим часом художнє сприймання, крім репродуктивної складової, містить також діалогічно-творчу, яка теж знаходить відображення в естетичному судженні. С. Цвейг писав: «Особистість людини можна осягнути не за допомогою застиглих форм, але виключно за відбитками переживань, що випали їй на долю» [15, с. 520]. Дійсно, естетичний

розвиток особи суттєво визначається історією її індивідуальних переживань.

Отже, дієвими чинниками естетичного розвитку особи є такі її властивості та аспекти життєвого досвіду:

- настановлення на естетичне сприйняття та емоційно-відчуття чутливість до прекрасного;
- досвід діалогічного спілкування з творами мистецтва;
- знання в галузі мистецтвознавства;
- здатність усвідомити, сформулювати та обґрунтувати свою індивідуальну оцінку предмета з точки зору краси;
- вміння втілювати свої думки та відчуття в естетично значущих творах мистецтва.

Досягнення індивіда в цих напрямках свідчать про рівень його естетичного розвитку, а отже, можуть бути критеріями для відповідного дослідження. Проаналізуємо кожен з вищеназваних чинників докладніше.

Аналізуючи розвиток у філогенезі специфічно людських форм сприймання (до яких, безумовно, можна віднести естетичне сприймання), С.Л. Рубінштейн робить висновок, що ці форми «являють собою не тільки передумову специфічно людської діяльності, вони також є її продуктом» [12, с. 100]. Таким чином, нові форми рецепції людини виникали й розвивалися у процесі відображення в мистецтві гармонії звуків, краси форм і фарб та довершених ліній танцювальних рухів. Естетична діяльність починається тоді, коли виникає зверненість відчуттів на самих себе. При цьому, за В.С. Біблером, людина набуває здатності «бачити своє бачення світу», чути своє слухання, відображати свої життєві рухи в рухах первісного танцю [6, с. 50]. Митець зосереджує яскраво сприйняту красу навколишнього світу в художньому творі. Він, маючи справу з матеріалом (фарби, звуки, мармур), прагне, щоб його творіння викликало у глядача (слухача, читача) ту саму естетичну емоцію, яка спонукала його творити. Інша людина, що знайомиться з цим твором, впізнає, відкриває для себе нове естетичне враження. Надалі, сприймаючи навколишню дійсність, вона буде свідомо чи несвідомо виявляти в ній ті риси, що розкрив їй митець.

В онтогенезі такі необхідні якості естетично розвиненої особистості, як здатність відчувати насолоду від краси, перцептивна чутли-

вість та емоційна сприйнятливість до художніх проявів у навколишньому світі, розвиваються на основі природжених задатків людини. Проте при докладанні достатніх зусиль та використанні ефективних методик естетичного виховання можливо, як показали дослідження Б.М. Теплова, виховати естетичну перцепцію навіть у людини, від природи мало здібної до цього.

Естетична емоція у маленької дитини виникає в процесі спілкування з дорослими, які звертають її увагу на красу навколишнього світу, ознайомлюють із доступними їй сприйняттю мистецькими творами (музика, казка, малюнки). Різні види художньої діяльності можуть стати ефективними засобами формування перцептивних умінь, сенсорної чутливості, тонкої спостережливості, інтелектуальних та творчих якостей. Для цього потрібна цілеспрямована педагогічна робота та високий рівень майстерності викладача, інакше кажучи — педагогічне мистецтво. Цікавою з цього погляду є програма, за якою проводиться естетичне виховання засобами хореографії дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в Канаді, Великобританії та США. Дітей ознайомлюють, перш за все, з будовою власного тіла та його експресивними можливостями. Важливим принципом є поєднання тренувальних вправ з пізнавальною активністю ігрового характеру. Далі діти у спонтанних рухах під ритмічну музику виражають свої емоції та почуття. Ці емоційно забарвлені рухи не передбачають цілісної композиції і виконуються без попередніх репетицій. Такі вправи мають значний розвивальний потенціал. На цьому етапі рухи дітей не оцінюються як «гарні» чи «погані», тому що важливішою за їх форму є щирість, експресія, енергійність та спонтанність у втіленні почуттів. На наступному етапі навчання учнів уже спонукають оцінювати зовнішню форму рухів з естетичного погляду. Настановлення на естетичне судження сприяє формуванню в дітей уваги до художніх аспектів життя, побудові власної концепції краси у спілкуванні з тими ідеями прекрасного, що вже існують у культурі.

Музика, живопис або театральна вистава пробуджують в естетично розвинутої людини різноманітні емоції, афективні спалахи, глибокі почуття та ледь вловимі настрої. Все, що людина бачить, чує, відчуває у процесі естетичного сприйняття, вона осмислює та відносить до певного класу явищ. Цей процес переробки інформації та категоризації опосередковується особистістю людини. Чим ви-

щий рівень загального розвитку особистості, тим вища якість переробки інформації. Тому в теоріях сучасної мистецької освіти, поряд із вихованням спеціальних здібностей дедалі більшої уваги приділяється загальному розвитку особистості (І.А. Зязюн, О.П. Рудницька, О.С. Шведерський). Крім окреслених чинників, для естетичного розвитку, безумовно, важлива наявність настановлення на художнє сприйняття явищ дійсності.

У сучасній психології вважається, що наше сприйняття має вибірковий характер. З усієї множини факторів навколишнього середовища, що діють на нас, ми найбільш чутливі до якостей предметів та явищ, значущих для нас у даній ситуації. Наприклад, альтанку в старовинному парку людина може сприймати як засіб захисту від дощу чи сонця або ж як зручне місце зустрічі з друзями, чи як художній твір архітектора, і в цьому останньому випадку насолоджуватися її красою. Звісно, в житті звичайно присутні різні види сприйняття, різні враження. Але залежно від настановлень людини те чи інше враження буде яскравіше переживатися нею, а відтак впливати на її подальший розвиток.

Здатність до первинної перцепції прекрасного являє собою необхідний, але не остаточний етап у формуванні культури художнього сприймання та естетичному розвитку особи. Як відсутність переживань при сприйнятті твору мистецтва, так і виникнення почуттів, далеких від задуму автора, заважають проникнути до системи його художнього мислення, а отже — оцінити, емоційно пережити й осмислити глибинний зміст твору. Переживання духовного оновлення, творчих відкриттів у процесі осягнення мистецького явища свідчить про вищий рівень естетичного розвитку особи, ніж обмеженість її вражень простими емоціями задоволення від упізнання знайомих нескладних образів. Для того, щоб краще зрозуміти позицію автора, «прочитати» текст твору, треба оволодіти семантикою художнього мовлення. Тобто потрібні вміння аналізувати художню форму творів, знання соціокультурних особливостей розвитку духовних цінностей певного історичного періоду, сучасних поглядів на мистецтво й, нарешті, здатність зіставляти образ, що сприймається, з історико-культурним контекстом творчості автора та сучасними думками щодо цього. Відтак потрібні знання в галузі мистецтвознавства.

Проте, виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що в естетичному вихованні нашої доби не може бути прямої передачі вмінь «з голови до голови» та, відповідно, визначення рівня естетичного розвитку тільки за якістю засвоєння інформативного змісту мистецтвознавчих дисциплін. Для естетичного розвитку особи важливе не лише засвоєння існуючих норм, суджень смаку та аналіз форми художнього твору, але й діалог-спілкування, діалог-зустріч із творами мистецтва. Глибокі враження від найкращих творів мистецтва зберігаються в душі людини і дозволяють їй сприймати життя в контексті знайдених у внутрішньому діалозі змістів, крізь призму краси.

Як слушно стверджує В.С. Біблер, за кожним моментом предметної діяльності можна виявити момент спілкування, діалогічну взаємодію людини з людиною. Для визначення психологічних засад дослідження естетичного розвитку особистості проаналізуємо феномени діалогічної взаємодії у сфері мистецтва. Створюючи художні образи, автор завжди має на увазі того, хто буде їх сприймати. Отже, існує ситуація спілкування автора з уявним реципієнтом за схемою «Я — Ти». Але ж, працюючи, митець сам сприймає свої твори, і його спілкування за схемою «Я — Ти» інтеріоризується у спілкування за схемою «Я — друге Я». Наприклад, живописець, що малює картину, і він же як той, хто оцінює її. У своїх завершених творах митець «вживлений» як суб'єкт. Під час сприйняття мистецьких творів актуалізується ситуація дійсного спілкування художника з реципієнтами за схемою «Я — Ти». Реципієнт, з одного боку, намагається досягнути висловлювання автора в художньому діалозі, а з іншого — будує своє ставлення до твору. Відтак зовнішній діалог з автором («Я — Ти»), заглиблюючись у свідомість сприймаючого, стає його внутрішнім діалогом («Я — друге Я»). Сприймаючи художні твори, людина, кажучи словами В.С. Біблера, «вживлює у своє буття інше буття» [6, с. 60], і це спілкування дозволяє їй вийти за межі свого суб'єктивного переживання, стає імпульсом самозмінення. Як результат цього внутрішнього діалогу в свідомості реципієнта у процесі перебирання ним різних естетичних позицій, суджень, норм, смислів і асоціацій формується його індивідуальна концепція краси та виникає здатність до естетичної оцінки. Відтак досвід діалогічного спілкування з художніми творами є значущою складовою естетичного розвитку особи.

Значної уваги в сучасній мистецькій освіті приділяють такому аспекту художнього сприймання, як здатність реципієнта висловлювати особисте ставлення до почутого й побаченого. Якщо художні образи у творі мистецтва стануть особистісно значущими для того, хто його сприймає, то під впливом мистецьких вражень він може змінити своє ставлення до себе та навколишнього світу, стати чутливішим до естетичного виміру життя. «У такому випадку, — пише О.П. Рудницька, — суб'єкт сприйняття, привласнюючи безмежне багатство зовнішнього світу, проживає «життя» художнього твору як своє особистісне і підіймає власне «Я» до універсально-загального буття» [13, с. 113].

Відтак дійовими чинниками естетичного розвитку є досвід пізнання власних емоційних реакцій та оцінка свого ставлення до мистецтва. Отже, у процесі естетичного виховання мають бути створені умови для активізації пізнання реципієнтом власної духовної сутності. Важливо, щоб він знав, що до його думок поставляться з повагою, якими б незвичними вони не були. Окрім того, маємо враховувати, що в сучасному світі люди виражають свої відчуття не тільки за допомогою слів. Існує мова фарб, малюнків, музичних звуків, танцювальних рухів і т. ін., що здатна передавати найтонші нюанси відчуттів. Є люди, яким природніше передати свої враження від краси, естетично оцінити явища навколишнього світу саме таким чином — мовою мистецтва. Якщо вони, до того ж, володіючи відповідними здібностями та вміннями, створюють естетично значущі мистецькі твори, то це, безумовно, свідчитиме про вищий рівень їхнього естетичного розвитку. Але до цього критерію естетичного розвитку особистості слід підходити обережно, тому що, по-перше, людина може бути естетично чутливою, розвиненою і при цьому мати нахил, наприклад, до технічної, а не до художньої творчості. А по-друге, якщо пропонувати викладачам мистецьких дисциплін як єдиний критерій естетичного розвитку вміння втілювати свої думки та відчуття в естетично значущих творах мистецтва, то це може спрямувати їхню навчально-виховну діяльність насамперед на формування в учнів мистецьких навичок, мистецької техніки, за рахунок виховання емоційної чутливості до художніх творів та краси навколишнього світу.

Описаний підхід потребує нової методології дослідження рівня естетичного розвитку особи. Якщо ми не бажаємо будь-що втис-

нути естетичні судження реципієнта в межі нормативного зразка й готові до уваги, поваги до його інтерпретацій та врахування його точок зору, це дослідження недоцільно проводити тільки за принципами «об'єктної» парадигми. Тут знову доречно згадати С. Цвейга: «Закономірне в людині жодним чином не піддається академічній схематизації, але може бути тільки пережите... разом з нею» [15, с. 520]. Для того, щоб оцінити естетичні враження реципієнта, треба емпатійно співпереживати їм. Але на відміну від згаданого Цвейгом співпереживання Фрейда, теорії якого притаманний «песимістичний» погляд на природу людини, наведене розуміння естетичного розвитку базується на «оптимістичному» погляді. Ефективність методів дослідження рівня естетичного розвитку особистості значною мірою залежить від відповідності цих методів обраному підходowi до людини. Г.О. Ковальов у статті «Три парадигми у психології — три стратегії педагогічного впливу» характеризує два усталених погляди на природу людини. Перший — так званий песимістичний — має в основі думку, що людина за своєю природою є злою, агресивною, деструктивною та аморальною. Тому їй необхідно приборкувати, вводити в рамки етичних, культурних, соціальних норм. Ця концепція, як свідчить автор, виникла ще в досократівській давньогрецькій філософії та знайшла свій розвиток у працях Т. Гоббса у Нову добу, у соціальних дарвіністів у XIX ст. «Песимістичний» погляд на природу людини присутній у теоріях Фрейда, Юнга, К. Лоренца та інших. У межах цього погляду до методології виховання, яка орієнтується на пасивне реагування особи на впливи з навколишнього середовища, примикає методологія теорій, які визнають, що людина сама впливає на інформацію, відбирає її, пропускаючи через внутрішнє поле суб'єктивних смислів. В останньому випадку виховна діяльність має за мету домогтися добровільного прийняття реципієнтом нових когнітивних станів або моделей зовнішньої поведінки. Але, пише Г.О. Ковальов, «факт визнання активності психічного відображення може передбачати використання ще більш витончених методів та засобів, що змінили б настановлення та поведінкові моделі людей таким чином, щоб останні не спромоглися усвідомити сам факт цього впливу та його наслідки» [8, с. 31]. Отже, в обох окреслених випадках має місце суб'єкт-об'єктна взаємодія між педагогом та учнем, зокрема викладачем мистецтва та тим, кого він прагне естетично розвинути. Такій взаємодії відповідають тра-

диційні, запозичені з природничих наук експериментальні методи дослідження розвитку особистості. Ці методи ефективно використовуються в сучасній педагогіці та психології мистецької освіти. Але програми естетичного виховання, створені на їх основі, найкраще реалізуються в межах об'єктної парадигми, яка не може охопити всю складність процесу розвитку особистості й призводить до спрощеного погляду на людину.

«Песимістичному» підходу до людини, — пише Г.О. Ковальов, — в історії людинознавства протиставляється так звана «оптимістична» традиція» [8, с. 32]. Ця традиція бере свій початок у давньогрецькій філософії Сократа та Платона, подальший розвиток мала в працях Фоми Аквінського та Ж.-Ж. Руссо. У західній психології її розробляли представники гуманістичного напрямку, започаткованого працями А. Маслоу, Р. Мейя, К. Роджерса, Е. Фромма та інших.

«Оптимістичний» підхід базується на переконанні, що людська природа має конструктивну, творчу основу, що їй притаманні моральність, доброта та альтруїстична спрямованість як передумова співіснування та виживання людей. Головне у викладеному підході до естетичного розвитку — це визнання унікальності кожної людини та її соціальної спрямованості, здатності самостійно, в діалозі з іншими людьми будувати власну культуру. Тому, крім традиційних, «позитивістських» методів, що дозволяють оцінити репродуктивну складову художньої культури особи, для визначення творчих аспектів її естетичного розвитку потрібне суб'єкт-суб'єктне діалогічне спілкування.

Суттю діалогічного підходу в дослідженні естетичних поглядів є те, що дві людини входять у діалогічне спілкування з метою спільного дослідження проблеми прекрасного та виявлення естетичної позиції партнера як значущої для власного внутрішнього світу. Обов'язковою умовою цих діалогів є етична позиція обох учасників «Ти — ОК» і «Я — ОК», що була сформульована як фундаментальний постулат транзакційного аналізу. Спілкування окресленого типу саме по собі має високий розвивальний потенціал і сприяє емоційній відвертості учасників та їх сприйнятливості до досвіду іншого.

З вищесказаного можна зробити висновки, що:

- 1) у наш час естетичний розвиток особи відбувається шляхом особистісного осмислення та інтерпретації естетичних поглядів

своїї та інших історичних культур у ході пізнання художнього досвіду людства та осягнення власної духовної сутності;

- 2) у сучасній культурі критерієм естетичного розвитку особи не може бути відповідність її естетичних оцінок загальноприйнятим судженням про художні твори. Таким чином можна досліджувати тільки репродуктивну складову естетичної культури реципієнта, залишаючи поза увагою діалогічно-творчий аспект естетичного розвитку;
- 3) досягнення індивіда в п'яти напрямках естетичного розвитку, описаних у статті, свідчать про рівень цього розвитку, а отже, являють собою критерії для відповідного дослідження;
- 4) визначення рівня естетичного розвитку особи потребує суб'єкт-суб'єктної методології дослідження, обов'язковою умовою якої є етична позиція учасників «Ти — ОК» та «Я — ОК»;
- 5) діалогічне спілкування, спрямоване на естетичний розвиток особи, доцільно проводити не лише у вербальній формі. Важливо задіяти інші модальності сприймання — зорову, слухову та кінестетично-відчуттєву — та інші засоби створення художніх образів.

Література

1. Анчаров М.М. Самшитовый лес: Роман, повести. — М.: АО Издательство «АСТ-ПРЕСС», 1994. — 382 с.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. — СПб.: Азбука, 2000. — 336 с.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса: 2-е изд. — М.: Худож. лит., 1990. — 543 с.
4. Библер В.С. Замыслы: В 2 кн. Кн. 1. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2002. — 879 с.
5. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. — М.: Русское феноменологическое общество, 1997. — 440 с.
6. Библер В.С. Самостоянье человека. Предметная деятельность в концепции Маркса и самодетерминация индивида. — Кемерово: АЛЕФ Гуманитарный центр, 1993. — 96 с.
7. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984. — 350 с.
8. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии — три стратегии психологического воздействия // Межличностное общение. — СПб.: Питер, 2001. — С. 26 — 38.
9. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века. — М.: Текст, 2008. — 189 с.

10. Лессинг Г. Э. Лаокоон, или О границах живописи и поэзии. — М.: ГИХЛ, 1957. — 520 с.
11. Платон. Собрание сочинений в 4 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1993. — 528 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2005. — 713 с.
13. Рудницька О.П. Педагогіка загальна та мистецька. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2005. — 360 с.
14. Фридрих Ницше и русская религиозная философия: переводы, исследования, эссе философов «серебряного века»: В 2 т. Т. 2. — Мн.; М. : «Алкиона» — «Присцельс», 1996. — 544 с.
15. Цвейг С. Вчерашний мир. — М.: Радуга, 1990. — 543 с.

2.5. ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В.Л. Злисков

Нові соціальні патерни поведінки та спілкування, які активно пропагуються через електронні ЗМІ зовсім не обов'язково є такими, що дозволяють автоматично розв'язати соціально-психологічні проблеми, що накопичилися в суспільстві в процесі соціально-економічної трансформації України. Це пояснюється не лише тим, що ринкові механізми «первісного капіталізму» є, як з'ясувалось, недовершеними. Більш значущим є факт відсутності своєрідного позитивного кодексу правил поведінки (на кшталт протестантської етики М. Вебера), якого всі мають дотримуватись, починаючи із верхівки українського істеблішменту. Відповідно, факт наявності глибокої кризи особистості та ідентичності (зокрема, професійної) у певній частини громадян України вже ніким не ставиться під сумнів.

Водночас криза ідентичності має місце не лише на теренах СНД та країн колишнього Варшавського договору. Як нам здається, цю проблему у більш узагальненому вигляді сформулював американський психолог Р.Дж. Ліфтон [13]. Він стверджує, що професійна ідентичність сучасної людини апіорі не може бути стабільною. Це зумовлено такими причинами:

- а) цифровою революцією в ЗМІ, коли людина, навіть перебуваючи у власній державі, відповідно — у певному культурному середовищі, обов'язково, хоча і різною мірою, опиняється під впливом іззовні цього середовища (спутникове телебачення, Інтернет, мобільний зв'язок тощо);
- б) глобальною соціально-політичною кризою, що виникла після розвалу СРСР та Варшавського договору та зникненням двополусної світової системи, що призвело до кризи свідомості не тільки мешканців пострадянського простору, але і західних громадян та жителів країн так званого третього світу, що змушені були «підлаштовуватись» під нову, достатньо аморфну «схему» світу — світ без чітко виписаного «образу ворога»;
- в) виникненням у сучасної людини екологічної свідомості, що знаходить свій прояв в очікуванні можливого «кінця світу» та появі неусвідомленого почуття провини за власну безпосе-

редню участь у техногенній діяльності, що «створює певний фон тривожності» [8] як одну із домінуючих настанов сучасного світогляду.

Якщо ж додати до вищенаведеного переліку ще й перманентну світову фінансову кризу, то можна зробити висновок, що у людства є більш ніж достатньо причин для переживання всесвітньої кризи ідентичності.

У сучасному суспільстві структура «Я» його індивідів набуває найбільшої когнітивної складності порівняно з будь-якою історичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи подолання її кризи також набувають значної складності. Оскільки, чим більше Я-Образів, тим складніше зберегти «саму ідентичність, усвідомлення належності кожного із своїх Я-Образів до єдиного комплексу Я» [8, с. 105].

Пізнання світу, що оточує сучасного індивіда, може відбуватись лише із визнанням значної кількості Я-позицій, що об'єднуються суб'єктом пізнання в єдине ціле.

Важко визначити, до якої саме галузі наукового знання належить термін «*ідентичність*». Ним широко користуються і філософи, і соціологи, і психологи, і психоаналітики. З цієї причини наше дослідження перебуває на точці перетину різних напрямків, і ми були поставлені перед фактом необхідності вивчати праці в зазначених галузях. Почнемо з філософії, зважаючи на характерну для неї всезагальність міркувань, і поступово будемо переходити до конкретних психологічних досліджень.

Сучасна філософія в багатьох працях описує ідентичність як щось таке, що ми можемо визначити, коли порівнюємо дещо з ним же самим, але існуючим в інший час і в іншому місці. Ідентичність — це також те, що ми бачимо в іншому місці й іншому часі, подібне вже наявному. Можна також відзначити, що завдяки ідентичності людина порівнює дійсний і колишній стан своєї особистості, порівнює свою особистість з особистостями інших людей. Коли вона усвідомлює свою особистісну подібність з іншою людиною, нехай віддаленою від неї у часі і просторі, то тим самим якимось стверджує свою ідентичність.

Ідентичність як характеристика особистості — це широке поняття, що охоплює всі якості рефлексованої особистісної подібності, зумовлені великим масивом біологічних, психологічних, соціальних і культурних чинників. Навіть у великій науковій праці було

б важко проаналізувати всю літературу, що присвячена вивченню ідентичності. Дж. Марсія [14] згадує понад 300 психологічних досліджень ідентичності за останніх 25 років перед публікацією його праці (1980). У наступні роки їх кількість істотно зросла. Можна сказати, що сформувався окремий науковий напрям — психологія ідентичності. Розглядаються ідентичності різного роду: ядерна ідентичність, статева ідентичність, рольова ідентичність, гендерна ідентичність тощо.

У працях, базованих на психоаналітичній парадигмі, переважають концепції ідентичності, в основі яких лежить поняття «Его», тобто ідентичності, що має безпосереднє відношення до особистісних динамічних структур. Хто саме уперше ввів термін «ідентичність» — дотепер залишається невідомим, але принаймні одним з піонерів у вживанні терміну був З. Фройд. У своїх працях він згадує ідентичність у кількох різних змістах. Деяким чином можна навіть казати про еволюцію поняття ідентичності в його працях. У «Тлумаченні сновидінь» (1900) він пише про пацієнта із підвищеним рівнем чутливості, який на підставі своїх зумовлених раннім досвідом не-свідомих чекань звертає особливу увагу на усе, що «сприяє повторенню і створює перцептивну ідентичність». У пізніший час Фройд уживає поняття «ідентичність» в етнічному сенсі, згадуючи «свідомість внутрішньої ідентичності», яка містить у собі почуття гіркої гордості, збережене його гнаним, розсіяним і часто зневажуваним народом. Більш розгорнуте трактування Фройдом ідентичності ми зустрічаємо у «Проекті наукової психології», виданому посмертно в 1950 р. Тут висловлено думку, що метою і завершенням усіх розумових процесів є досягнення стану ідентичності. Ця думка конкретизується на низці прикладів. В одному з них йдеться про те, як сприйняття понизливого елементу іншої людини пробуджує спогади про своє власне переживання болю.

На подальший розвиток поглядів про ідентичність істотною мірою вплинули філософські пошуки взаємин «Я» — «Інші» в екзистенціалістському руслі філософської антропології. Можливо навіть сказати, що ці дослідження і заклали основу сучасного розуміння ідентичності.

Карл Ясперс у своїй докторській дисертації «Загальна психопатологія» описує ідентичність як одну з чотирьох формальних ознак свідомості «Я». Перша ознака, виділена Ясперсом, є почуття діяльності — усвідомлення себе як активної істоти, друга — усвідомлення вла-

сної єдності: «У кожний даний момент я усвідомлюю, що я єдиний». Третя — усвідомлення власної ідентичності, що означає: «Я залишаюся тим, ким був завжди»; і четверта — це усвідомлення того, що «Я відмінний від усього іншого світу». Як приклад порушеного усвідомлення власної ідентичності в часі Ясперс наводить поведінку хворого на шизофренію, що стверджує про своє життя до початку психозу, що це були не він, а хтось інший.

Серед передумов формування сучасного концепту ідентичності маємо згадати також ідеї представників символічного інтеракціонізму, які продовжив і поглибив Джордж Мід [15]. Він стверджував, що особистість і суспільство мають спільний генезис, і, отже, уявлення про ізольоване і незалежне «єго» — це ілюзія. Особистість, на його погляд, фактично визначається соціальними умовами. Орієнтир для «Я-концепції» становлять уявлення індивіда про те, що думають про нього інші. Дж. Мід першим підкреслив значення суб'єктивно інтерпретованого зворотного зв'язку, що надходить до нас від інших людей, як головного джерела даних про власне «Я»: «що вони про мене думають». Він запропонував це в теорії «дзеркального Я», що виникає на основі символічної взаємодії індивіда з різноманітними первинними групами, членом яких він є.

Дж. Мід вважав, що становлення людського «Я» як цілісного психічного явища є не що інше, як те, що «всередині» індивіда відбувається соціальний процес, в рамках якого виникають виділені В.Джеймсом «Я», що усвідомлює (*I*) і «Я» як об'єкт (*Me*). Далі він припустив, що через засвоєння культури (як складної сукупності символів, що володіють загальними значеннями для всіх членів суспільства) людина здатна передбачати як поведінку іншої людини, так і те, як ця людина передбачає нашу власну поведінку. Дж. Мід припускав, що самовизначення людини як носія тієї чи іншої ролі здійснюється шляхом усвідомлення і прийняття тих уявлень, що існують в інших людей щодо цієї людини. Внаслідок цього у свідомості людини виникає те, що Мід позначав терміном *Me*, розуміючи під цим узагальнену оцінку індивіда іншими людьми, тобто «узагальненим (генералізованим) іншим». Іншими словами, *Me* є тим, як виглядає в очах інших «Я як об'єкт». Сукупність *I* і *Me* у Міда, як і в Джеймса, утворюють особистісне чи інтегральне «Я» (*Self*).

Ще один варіант перекладу цих термінів: під «*I*» можна розуміти імпульсивне «Я», а під «*Me*» — рефлексійне. Таким чином, «*I*» позначає унікальне «Я» в собі, а «*Me*» — безліч очікувань, що пред'яв-

ляються суспільством до людини. Дж. Мід вважає імпульсивне «І» постійним джерелом спроб ліквідувати самоконтроль індивіда. Рефлексія «Я», або «*Me*» відображає «керовану» сторону особи, що засвоєна від суспільства.

Дж. Мід пояснює, як відбувається розвиток міжособистісних стосунків у дитини в грі, коли спочатку вона грає на самоті, імітуючи інших, а потім — у груповій грі «програє» ролі учасників уявлюваної взаємодії. Така гра дає їй можливість випробувати тип відповідної реакції, що викликається в інших її діями. Відсутність властивих усім настановлень, почуттів і дій буде сильно обмежувати спілкування дитини з іншими людьми. Програвання дитиною ролей «значущих інших» допомагає їй навчитися керувати своєю поведінкою, сприймаючи себе з точки зору «генералізованого іншого». У такій грі відбувається засвоєння дитиною важливих деталей взаємодії. Поступові зміни у формі і характері гри супроводжуються розвитком образного мислення, мови і формуванням «Я-концепції». Відбувається поступова інтеріоризація соціальних вимог, норм і моделей поведінки, що перевтілюються в індивідуальні цінності і включаються в «Я-концепцію».

Дж. Мід виділяв усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність. Перша — базується на неусвідомлено прийнятих нормах та звичках, що надходять від соціальної групи, до якої належить особа. Друга — пов'язана із розвитком когнітивних процесів та появою рефлексії, коли людина починає аналізувати себе як особистість та власну поведінку.

Детальний опис поняття ідентичності був даний у працях Е. Ерік-сона. Він трактував ідентичність як складне особистісне утворення, що забезпечує особисту тотожність, цілісність (відчуття і усвідомлення себе незмінним не залежно від зміни ситуації і ролі), наступність свого минулого, сьогодення і майбутнього, а також — визнання певного ступеня подібності до інших людей при одночасному баченні своєї унікальності. За Еріксоном, досягнення ідентичності — це процес, що відбувається в руслі не лише індивідуальної, а й суспільної культури, забезпечуючи синтез двох ідентичностей — соціальної і особової.

Ідентичність, на погляд Е. Еріксона, «у найзагальнішому вигляді збігається, звичайно, багато в чому з тим, що багатьма дослідниками включається в поняття «Я» у всіляких його формах: «Я-концепції»,

«Я-системи» чи «Я-досвіду»» [11, с. 219]. Але треба сказати і про особливість підходу Еріксона до вивчення ідентичності, що полягає в потрійному розумінні ідентичності як почуття, процесу і структури. Які ж співвідношення між цими трьома складовими концепту ідентичності? Ідентичність виникає у процесі найбільш ранніх взаємин, на базі довіри і емпатії, що виникають між дитиною і матір'ю. На цій основі і закладається *почуття* ідентичності особистості як суб'єктивне відчуття тотожності, безперервності і цілісності свого існування в часі і просторі і визнання цієї тотожності навколишніми «значимими іншими». Потім, протягом усього дитинства, у складній послідовності взаємно змінюють один одного внутрішньопсихічні процеси: інтродекції, ідентифікації і формування ідентичності; на основі почуття ідентичності відбувається «пробна кристалізація» ідентичності. І хоча Еріксон вважав, що *процес* формування ідентичності триває все життя, до кінця дитинства досягається визначена цілісність, що містить у собі всі значущі ідентифікації, але змінені в процесі синтезу і ресинтезу «Его» в єдине і причинно пов'язане. Ця конфігурація є результатом синтезуючої функції на межі «Его» з оточенням, соціальною реальністю. Тобто ідентичність, як психічна *структура*, виникає в процесі взаємин, що встановлюються зі значимими іншими в період дитинства. Цей новий «гештальт» є щось більше, ніж сума його частин; він відображає поступову інтеграцію образів «Я». Ця конфігурація, як і почуття ідентичності, в основному не усвідомлюється і містить у собі, за Еріксоном, конституціонально зумовлені властивості, потреби лібідо, здібності, значущі ідентифікації, ефективні механізми захисту і послідовно прийняті ролі.

Центральним ядром особистості Е. Еріксон вважав так звану «психосоціальну ідентичність». Вона базується на прийнятті особистістю цілісного образу себе в поєднанні із її соціальними зв'язками і переживається як почуття відповідності вимогам суспільства. За Еріксоном, до структури ідентичності, поряд із природними задатками, базовими потребами, ефективними «психологічними захистами», успішними сублімаціями, постійними ролями, входять так звані «значущі ідентифікації», які і відіграють визначальну роль в тому, з якими саме моральними цінностями та нормами поведінки індивід вважає за потрібне солідаризуватись [11; 12].

Відповідно до визначень Еріксона, про почуття ідентичності свідчать три ознаки:

- відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості в часі: дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із сьогоденною самістю (*Self*);
- відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості в просторі: людина сприймає себе всюди та завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як такі, що внутрішньо зумовлені;
- ідентичність переживається серед інших людей, що є соціально значущими; взаємостосунки та ролі допомагають підтримати й розвинути почуття інтегрованої в часі особистості.

У 1968 році, узагальнюючи двадцятилітні праці, присвячені вивченню ідентичності, Еріксон видає книгу «Ідентичність: юність і криза» [11]. Цікаво зазначити: навіть тоді він вважав, що не може дати остаточного визначення даного поняття. За його припущенням, єдиний шлях визначити ідентичність — це спробувати зрозуміти, в яких контекстах вона могла б бути застосована.

Дж. Марсія [14], розвиваючи ідеї Е.Еріксона, створив свою концепцію, зосереджену на аспекті вирішення проблем становлення ідентичності у підлітковому віці. За цією концепцією, розв'язання кожної, навіть незначної життєвої проблеми вносить певний вклад у досягнення ідентичності. Ідентичність виявляється через спостережувані патерни розв'язання проблем. У міру ухвалення усе більш різноманітних рішень відносно себе і свого життя у підлітка розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, цілеспрямованості свідомості життя. Виділивши так звані «статуси ідентичності», пов'язані із способами розв'язання проблем, Дж. Марсія конкретизував теоретичну концепцію ідентичності Е.Еріксона.

А. Ватерман [17] виділяє два аспекти ідентичності: *процесуальний* та *змістовий*. У першому випадку розглядаються засоби, за допомогою яких людина засвоює життєві цінності, цілі, переконання. Як другий аспект А.Ватерман виділяє носіїв змісту, які впливають на формування ідентичності: це професія, політичні погляди, переконання, використовувані соціально-функціональні ролі. У працях цього автора у центрі уваги перебуває ціннісно-вольовий аспект ідентичності. Ідентичність пов'язана із наявністю чіткого самовизначення, що охоплює цілі й життєві цінності, яким людина слідує впродовж

всього життя. А.Ватерман вказує чотири сфери життя, найбільш значимі для формування ідентичності:

- 1). вибір професії і професійного шляху;
- 2). прийняття і переоцінка релігійних і моральних переконань;
- 3). вироблення політичних поглядів;
- 4). прийняття набору соціальних ролей, включно із статевими ролями й очікування відносно шлюбу та батьківства.

Розроблена представниками когнітивної психології Г. Теджфелом і Д. Тернером [16] теорія ідентичності виокремлює в останній дві підсистеми: *особову ідентичність* і *соціальну ідентичність*. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та етичних особових рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, класу, статі тощо.

Ці автори виділили у становленні ідентичності три етапи. На першому — відбувається соціальна категоризація пізнання соціальної структури навколишнього світу. На другому — людина обирає собі групу, яка їй найбільше до вподоби, та вивчає правила й цінності цієї групи. На третьому — у людини формується відчуття тотожності себе з цією групою, вона ідентифікується з нею.

Теорія Теджфела і Тернера містить такі основні постулати:

а). соціальні групи пов'язані із притаманною їм позитивною чи негативною оцінкою з боку суспільства; отже, соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною;

б). індивіди прагнуть до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності;

в). оцінка власної групи індивідом визначається взаєминами з деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно-значущих якостей та характеристик. Порівняння, результатом якого стає виявлення позитивної відмінності своєї групи від чужої, породжує високий престиж; у разі негативної відмінності формується низький престиж;

г). позитивна соціальна ідентичність базується на сприятливих порівняннях інгрупи з кількома релевантними аутгрупами: інгрупа має сприйматися як позитивно відмінна від релевантних аутгруп.

1985 року Дж. Тернер висунув свій варіант теорії ідентичності, яку він назвав «концепцією **деперсоналізації**». Деперсоналізація є наслідком процесу «*самостереотипізації*», завдяки якому люди ви-

ступають у власних очах, скоріш, як елементи соціальної категорії, ніж як унікальні особистості.

У ширшому плані ця версія базується на ідеї самокатегоризації, тобто когнітивного включення себе до певного класу подібних один до одного об'єктів, що є істотно відмінними від тих, що належать до іншого класу. Відповідно, для соціальної «Я-концепції» важливі, принаймні три рівні самокатегоризації:

а). вищий рівень — категоризація себе як групової істоти, що володіє спільними рисами, притаманними всім представникам людської сукупності;

б). проміжний рівень: інгрупова аутгрупова категоризація, базована на подібності (або відмінності) між людьми, визначеними як члени відповідних соціальних груп;

в). нижній рівень — особова самокатегоризація, базована на визнанні індивідом себе як особистості, що кардинально відрізняється від інших.

Можна зробити висновок, що ці три рівні визначають людську, соціальну і особову ідентичність і ґрунтуються, відповідно, на міжвидовому, міжгруповому і міжособовому порівнянні себе з іншими.

Наведемо тепер узагальнене визначення ідентичності з «Критичного словника психоаналізу» Райкрофта: «Ідентичність (identity) — почуття безперервності свого буття як сутності, відмінної від усіх інших. Згідно з Е. Еріксоном [12], багато аспектів розвитку «Его» можна сформулювати в термінах зростання почуття ідентичності; криза ідентичності, більш чи менш виражена, характерна для пізнього підліткового періоду і юності. Почуття ідентичності втрачається при стресах (приклад дисоціації свідомості, коли людина загнана в ситуацію, де в неї немає свободи вибору) і стає перекрученим при шизофренічному маренні тотожності, що лежить в основі почуття спустошеності та компенсується манією величності. Багато проблем ідентичності сконцентровані навколо питання про роль ідентифікацій. Ідентифікація — процес, за допомогою якого людина:

а) поширює свою ідентичність на когось іншого;

б) запозичує від когось;

в) плутає свою ідентичність з ідентичністю іншого.

Вважається, що нездатність до ідентифікації в дитинстві з батьками (особливо з батьками своєї статі) зменшує почуття ідентичності, але і невдалий відхід від ідентифікації з ними в підлітковому віці

приводить до того ж результату. Почуття ідентичності, ймовірно, є синонімом самосвідомості, і його можна розглядати як суб'єктивний еквівалент «Его», яке психоаналітична теорія схильна наділяти об'єктивністю. Не зрозуміло, чи є пошук ідентичності, яким стурбовано багато американських авторів, пошуком ролі чи пошуком заглибленої самосвідомості» [7, с. 51].

Для того щоб визначити, від яких детермінант залежить формування особистісної та соціальної ідентичності, потрібно було розглянути рушійні сили ідентифікації.

Нагадаємо, що у різних концепціях (психоаналіз, символічний інтеракціонізм, когнітивізм) як механізми ідентифікації розглядаються різні психічні процеси. Зокрема, у теоріях когнітивної спрямованості (Г. Теджфел, Д. Тернер) таким механізмом вважається когнітивний процес самокатегоризації. Теорії психоаналітичної спрямованості пов'язують центральний механізм ідентифікації з афективно-емоційною сферою (зокрема, за З. Фройдом ідентифікація є проявом найбільш ранніх емоційних зв'язків людини з людиною). Представники інтеракціонізму як основний механізм ідентифікації розглядають взаємозв'язок людей; вони підкреслюють, що соціальна ідентифікація неможлива поза реальною взаємодією між індивідом та групою.

Насамкінець зупинимось на становленні *професійної ідентичності*. За Е. Еріксоном, людина проходить тут ті ж етапи, що й у процесі соціалізації — довіра, автономія, ініціативність, досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграція. Для становлення професійної ідентичності важливе значення має ритуалізоване спілкування (наприклад, процедура захисту дисертацій), яка має важливе значення для «Я» всіх учасників взаємодії.

Професійна ідентичність, як зазначають Н.Л. Іванова та О.В. Конєва [3; 4], виступає інтегративним поняттям, в якому виражається взаємозв'язок особистісних характеристик, які забезпечують орієнтацію у світі професій, дозволяють досить повно реалізувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору.

Можна сказати, що професійна ідентичність виступає інтегративним показником особистості, в якому синтезовано (більшою чи меншою мірою) як реальні здатності, так і певні інтенції, що можуть розгорнутися в реальну структуру при найбільш сприятливому збігові обставин. Не випадково Л.Б. Шнейдер [9; 10] виділяє у

професійній ідентичності як функціональну, так і екзистенційну відповідність людини і професії.

Повертаючись до підходу Е. Еріксона, який значною мірою відійшов від психоаналітичного трактування ідентичності і у своїх підсумкових студіях визначив її як «психосоціальну», звернімо увагу на співвідношення особистісного та соціального аспектів професійної ідентичності. Згідно з позицією А.С. Борисюк [1], це означає ідентичність, пов'язану із соціальним контекстом професійного розвитку. Цим підкреслюється роль соціального оточення в особистісному розвитку і реалізації діяльності.

Психосоціальний ракурс розгляду проблеми професійної ідентичності як ознаки інтегративної особистості стає ще актуальнішим після появи теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела [16]. Соціальна ідентичність, що формується у процесі засвоєння діяльності і відповідній взаємодії, впливає на кооперацію, взаємини членів робочих груп і, як наслідок, — на професійний розвиток індивідів [4].

Згідно з моделлю, побудованою А.С. Борисюк [1], професійна ідентичність поєднує характеристики соціальної та особистісної ідентичності і містить у собі такі структурні компоненти: *особистісний* (когнітивний, ціннісно-мотиваційний) і *соціальний* (операційно-дієвий, афективно-оцінний), які інтегруються в життєвий та професійний досвід через утворення, що об'єднані у три підсистеми: ставлення *до себе як до професіонала, до засвоєної професії, до професійної спільноти*. Звичайно, така модель має дещо спрощений характер оскільки, як визнає її автор, що поділ компонентів на складові дещо умовний [1, с. 183]. Утім, надмірні претензії, як нам здається, можна зняти, якщо виходити з думки О. Донченко, що модель — це «...взірець як певна ієрархія цінностей, взірець як реальне або сконструйоване обличчя, що має мотивувати до наслідування» [2, с. 128].

Згідно з підходом В.В. Нуркової [5], модель ієрархічної системи різних за змістом видів ідентичності, доцільно представити у вигляді конусу, де основа — соціальна ідентичність, вище — персональна і ще вище — автобіографічна.

При формуванні моделі професійної ідентичності інтегративної (цілісної) особистості невідворотно виникає питання про інтенціональні сили розгортання структури ідентичності. Ми вважаємо, що у такій ролі має виступити процес самоідентифікації особистості.

При створенні моделі професійної ідентичності інтегративної особистості цій фазі має передувати фаза створення моделі самоідентифікації.

Пропонована нами модель самоідентифікації має спіралеподібний вигляд; вона передбачає три етапи цього процесу (залучення, переструктурування, визначення ієрархії) та системи норм (норм стандартів, норм ідеалів, норм індивідуального прогресу), що визначають як якісну специфіку перебігу кожного етапу, так і швидкість переструктурування ідентичності. Взаємодія цих компонентів на проміжних етапах самоідентифікації має визначити кінцевий результат — швидкість та специфіку переструктурування ідентичності. Мета цієї моделі — створення на її основі тренінгових програм, які не матимуть універсального характеру (його проголошення в деяких роботах трохи схоже на пропаганду панацеї), а розв'язуватимуть цілком конкретні проблеми, що стоять перед учасниками тренінгових груп (детальніше див. [6]).

Література

1. Борисюк А.С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога: дис... доктора психол. наук.: 19.00.05. — Івано-Франківськ, 2011. — 575 с.
2. Донченко О. Насильство, заборона і взірць як складові педагогічної свідомості // Соціальна психологія. — 2005. — № 6. — С. —132.
3. Иванова Н.Л., Конева Е.В. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство// Мир психологии. — 2004. — № 2. — С. 148–157.
4. Иванова Н.Л., Конева Е.В. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности. — Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2003. — 246 с.
5. Нуркова В.В. Роль автобиографической памяти в структуре идентичности личности // Мир психологии. — 2004. — № 2. — С. 77–86.
6. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога / За ред. В.Л. Зливкова. — К.: Педагогічна думка, 2011. — 160 с.
7. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа / Пер. с англ. — СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. — 288 с.
8. Труфанова Е.О. Идентичность и Я // Вопросы философии. — 2008. — № 6. — С. 95–105.
9. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: дис... доктора психол. наук: 19.00.13. — М., 2001. — 325 с.
10. Шнейдер Л.Б. Тренинг профессиональной идентичности: [Руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов]. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2008. — 208 с.

11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис /Пер. с англ.: 2 е изд. — М.: Флинта МПСИ Прогресс, 2006. — 352 с.
12. Erikson E.H. The problem of Ego identity // M. R. Stein, A. J. Vidich & D. M. White (Eds.). Identity and Anxiety. Survival of the Person in Mass Society. — Free Press of Glencoe, Illinois, 1960. — P. 37–87.
13. Lifton R.J. The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation. — Chicago: University of Chicago Press, 1999. — 272 p.
14. Marcia J.E. Identity in adolescence // J. Adelson (Ed.). Handbook of Adolescent Psychology. — New York: Wiley, 1980. — P. 159–187.
15. Mead H.G. Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist / Ed. by Charles W. Morris. — Chicago: University of Chicago Press, 1967. — 440 p.
16. Social Identity and Intergroup Relations / Ed. H. Tajfel. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010. — 546 p.
17. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research // Developmental Psychology. — 1982. — V.18. — No. 3. — P. 341–358.

Частина 3.

ПОБУДОВА ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ІНТЕГРАТИВНО-ОСОБИСТІСНОГО ПІДХОДУ В ПСИХОЛОГІЇ

3.1. ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР ОСОБИСТОСТІ

О.В. Завгородня

Проблема цілісного розуміння феномену особистості в просторі множинних взаємозв'язків зі світом, у співвіднесенні із специфікою форм та способів самоздійснення людини є предметом найактуальніших теоретичних та прикладних досліджень. Прагнення цілісного, всеохоплюючого осмислення людиною своєї природи та сутності було важливим в усі часи існування культури. На даний час це прагнення виявляється, зокрема, в тенденції до діалогу, взаємодії та можливої інтеграції різних напрямків та рівнів знань про людину у словесному полі психології. В історії психології інтегративна тенденція відзначається ще у В. Дільтая. Поняття «інтеграція» вживається в різних контекстах — «інтеграція свідомості» (К.Г. Юнг), «структурна інтеграція» (І. Рольф), «інтеграція травми» (С. Гроф), «інтегральна індивідуальність» (В.С. Мерлін), «Homo integer» (Н.І. Непомнящая), «інтегративний суб'єкт» (З.С. Карпенко) та ін. Сучасне посилення інтегративних тенденцій пов'язане із прагненням цілісного бачення психічної реальності та подолання різних форм редукціонізму. Редукціонізм призводить до спрощеного трактування психічних явищ. Насамперед це стосується особистості, яка розглядається або як лише соціальна якість, або як розгортання природної програми, або поле боротьби між соціальним та біологічним; при цьому ігноруються душевно-духовні виміри особистості. На сьогодні в науковій психології відзначається усвідомлення односторонності редукціоністських підходів до пізнання особистості, прагнення більш глибокого та повного її розуміння, звертання до можливостей різних традицій та наукових шкіл. Актуальним постає завдання системного аналізу проблеми особистості в руслі інтегративного підходу. Інтегративність трактується у двох основних аспектах. «По-перше, йдеться про аспект методологічний, або, можна сказати, гносеологічний — тобто про інтеграцію конструктивних складових концепцій..., що

відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості. По-друге, береться до уваги онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісного людського індивіда, на досягнення гармонійної єдності його соматичних, психічних і духовних властивостей» [3, с. 26].

У розділі поставлено завдання висвітлити такі питання:

- провідні характеристики особистості;
- сфери функціонування особистості;
- критерії психологічного здоров'я особистості, ознаки його розладів;
- умови, стадії та можливі деформації розвитку особистості;
- традиції розуміння особистості (когнітивна, герменевтична, екзистенційна), можливості та обмеження емпіричного дослідження.

3.1.1. Провідні характеристики особистості

Філософи трактували людське призначення в широкому діапазоні від песимізму до оптимізму, від погляду на людину як на «глухий кут» природи до сподівання на високе покликання людини і, можливо, ці погляди відображають широкий діапазон різних форм особистісної реалізації людини, а також її деформацій. Людина поклика на дотворювати, вдосконалювати світ (К.Г. Юнг), бути особистістю — духовно преображати, просвітлювати світ, гуманізувати природне і соціальне оточення (М.О. Бердяєв), бути світлом і теплом для інших людей (С.Л. Рубінштейн) — в цих та інших позитивних концепціях підкреслюється потенційна здатність людини до благотворного гуманізуючого впливу на світ — природу, культуру, інших людей і самого себе. Та коли глянемо навколо, то будемо змушені констатувати, що люди справді дуже змінили світ і самих себе, але в цих змінах багато чого є потворного та руйнівного. Отже, хоча всі люди покликані бути особистостями, але більш-менш повно реалізують це покликання одиниці.

Сказане не означає відсутності особистості у більшості людей. «Кожна людська особистість має цінність в собі і не може розглядатись як засіб.... Цим не заперечується онтологічна нерівність людей в дарах і якостях...» [8, с. 256]. Є.Є. Насіновська зауважує, що поняття «особистість» конструюється як предмет договору між дослідниками і може використовуватись у широкому і вузькому сенсі; в останньо-

му розумінні особистість — це суб'єкт вільного та відповідального вибору, здійснюваного на основі універсальних людських цінностей [27]. На думку Г.О. Балла, ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології відповідає якнайширше трактування поняття особистості (з одночасним виокремленням різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку); з цих позицій, люди не діляться на тих, хто є особистістю, і тих, хто не є нею, шлях до особистісного зростання (з урахуванням індивідуальних особливостей і водночас з орієнтацією на особистісний ідеал, яскраво репрезентований у житті й діяльності багатьох видатних людей) визнається принципово відкритим для кожної людини, а надання допомоги у рухові цим шляхом — «чи не головним обов'язком психолога» [3, с. 32].

Людська психіка є особистісною, навіть коли мова йде про деформацію та розпад особистості. Особистість можна розглядати і в контексті уявлення про оптимальну еволюційну спрямованість душевно-духовного розвитку людини, і як його бажаний результат. В останньому розумінні особистість можна окреслити як вищу форму існування людини, можливу для всіх людей, таку, що в кожному випадку реалізується своєрідно та різною мірою. Особистість, яка в повноті свого розвитку відзначається інтегрованою складністю, відрізняється від особистісно-дисфункційних — спрощених, деформованих та розщеплених форм існування людини. Оптимальне функціонування особистості характеризується гуманізуючим впливом на світ (природу, культуру, інших людей та самого себе), виявляється як прагнення та здатність бути об'єктом і суб'єктом такого (благодійного гуманізуючого) впливу.

В розумінні особистості ми спираємось також на філософсько-психологічну традицію, що трактує особистість не як соціально набуту якість, а в широкому екзистенційно-духовному сенсі; в такому розумінні особистість включає і духовну сутність, втілену в новонародженій дитині (повага до цієї сутності, врахування духовних потреб дитини є основою гуманного, тобто любовно-творчого, ставлення до неї), і позаіндивіду репрезентацію особистості в інших людях, у творах («душа в заветной лире мой прах переживёт»).

Розглянемо особистість у контексті таких понять, як «екзистенція» і «культура». Останнім часом психологи все частіше звертаються до духовно-екзистенційних аспектів психіки, акцентуючи недостатність біосоціальних визначень людини. Екзистенція та екзистенціювання — центральні поняття шерегу філософських та

психологічних концепцій. М. Гайдеггер характеризує екзистенціювання як «відкрите назовні стояння всередині», просвітлення сущого, розкриття буття. К. Ясперс трактує екзистенцію як трансцендентне джерело та вічну мету людини. В. Франкл звертається до поняття екзистенції для окреслення специфіки людського буття та прагнення людини до пошуку його смислу. На думку Ф.Ю. Василюка, ключовим моментом особистісного вибору є звернення до екзистенційної глибини, до вищих цінностей, уважне прислуховування, очікування внутрішньої смислової відповіді [11]. Екзистенція не здійснюється автоматично за наявності сприятливих умов, а являє собою більш глибоку буттєву можливість, що вимагає сили й рішучості цю можливість обирати і проживати (О.Б. Орлов, В.Б. Шумський) [26].

На основі праць М. Гайдеггера, С. К'єркегора, К. Ясперса, А. Маслоу, В. Франкла, Р. Мея, А. Ленгле та ін. можна виокремити такі характеристики екзистенції:

- незнищенність;
- потаємність, непідпорядкованість раціональному пізнанню;
- смислотвірну функцію;
- звернення людини до власної автентичності та глибини;
- зв'язок із сумлінням, вершинними переживаннями, натхненням, творчістю.

Екзистенція — глибинний поклик буття, звернене до людини послання, яке треба почути, — відповідно бути відкритим, чутливим. Також це вибір та відвага бути справжнім, автентичним, вірним буттєвому поклику, послідовним у його здійсненні. Отже, узагальнюючи, можна визначити екзистенцію як глибинне джерело автентичного, сповненого смислу індивідуального життя. Актуалізація цього джерела вимагає від людини відкритості й відваги.

Існує традиція духовно-екзистенційного розуміння особистості (І. Кант, М. Шелер, М.О Бердяєв, Е Муньє, С.Л Франк та ін.). В радянській психології внаслідок ідеологічної депривації навіть самого поняття «особистість» (за словами К.О. Абульханової [26]), його зміст було вихолощено, редуковано до соціального аспекту людини. Але вчені, які в силу власної духовності не могли ігнорувати екзистенційний вимір людини, для його позначення стали використовувати інші поняття («суб'єкт», «індивідуальність»).

Ми розглядаємо особистість як індивідуальне, різне за рівнем та формою виявлення в людині екзистенції, дане їй в переживаннях, у сенсах та їх життєвих виявах і втіленнях. Особистість — це екзистенційний вимір людини, який відображає динаміку і статику актуалізації екзистенції в індивідуальному житті. Оскільки мова йде про вимір (або якість), то хоча він може бути виражений різною мірою, цей вимір є універсальним, властивим кожній людині. За умови достатньої вираженості особистість преображає також соціальні та природні характеристики людини, перетворюючи їх на свої ресурси. Особистість не виникає з біологічного або соціального, але ґрунтується на них у своєму становленні та функціонуванні. Особистістю не стають (вона відпочатково є тією чи іншою мірою реалізована потенція), але особистість становиться, оформлюється, ускладнюється, вдосконалюється або спрощується, деградує, спотворюється. Рівень зрілості особистості визначається глибиною її переживань та сенсів, повнотою та унікально-індивідуальним характером їх виявлення. Особистість виступає чутливим рецептором, перетворювачем та транслятором надчуттєвої екзистенції у світ культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в унікально-індивідуальних формах є процес оригінального культуротворення. Культура і особистість тісно взаємопов'язані. «Культура — це не якась частина життя особистості, а її глобальна функція» [23, с. 535]. Актуалізація духовного потенціалу особистості пов'язана із «діяльнісним вживанням у світ цінностей, напружено-активною участю в реалізації цінностей, у творенні і співтворенні культури» [37, с. 6].

В цьому контексті розглянемо поняття *культури*. Існують його різні тлумачення; зокрема, культуру трактують переважно як соціальний або як духовно-екзистенційний феномен. У першому випадку акцентуються суперечності культурного і природного (З. Фройд), в іншому — культурного та духовного (М.О. Бердяєв).

З. Фройд звертає увагу насамперед на такі аспекти культури. По-перше, культурні обмеження, придушуючи природні потяги людини, призводять до того, що людина не може почувати себе щасливою. По-друге, спостерігається зв'язок між інтересами пануючої верстви та культурою, яка допомагає панівному прошарку підпорядковувати та тримати у покорі людську масу. По-третє, Фройд підкреслює суперечності між жінкою як виразником природно-статевої стихії та культурою. Учений ставить питання, чи можлива

в майбутньому гармонійна нерепресивна культура, чи буде культурна людина здатною до безпосереднього переживання щастя й кохання.

М.О. Бердяєв розглядає культуру насамперед як засіб для духовного сходження людини. На його думку, культура — велике благо, та коли вона, втрачаючи духовні орієнтири, перетворюється на самоціль, то стає перепорою свободі і творчості, чинником культурного рабства, зокрема у формах снобізму, естетизму, сцієнтизму.

У широкому розумінні культура є усе, створене людьми, не залежно від його гуманної або руйнівної спрямованості. У вузькому сенсі можна розглядати культуру як сприятливі для особистості розвивальні та гуманізуючі енерго-інформаційні потоки.

Ми визначаємо культуру в широкому сенсі як створену людьми попередніх поколінь мережу форм (програм, сценаріїв, патернів або моделей в широкому сенсі [3]), які освоюються, відтворюється, перетворюється представниками нових поколінь; в культурних формах люди означають та переозначають свої переживання та сенси. В динамічному аспекті культура — процес перетворення форм у постійно відтворюваних практиках, але за нових умов, що відображає властиву людям даної спільноти динаміку сенсів.

Особистість у своєму становленні розкриває для себе смисли, означені в культурних формах тими, хто їх створював. Культура — своєрідне смислове послання людей попередніх поколінь прийдешнім. Звідси — провідні функції культури: антиентропійна (творення культури як протистояння смерті) та інформаційно-енергетична (жива пам'ять, що спонукає до дії). «Пам'ять духовна, вона є зусиллям духу, який опирається розпаду» [6, с. 111], пам'ять забезпечує цілісність культури, а також спонукає до дії («попіл Клааса стукає в моє серце»). Втрата пам'яті — симптом згасання культури, а підміна пам'яті (перекручення правди, дезінформація) — ознака злостісного переродження її смислової серцевини, появи культури-покруча.

Культура в широкому розумінні має різні складові: евристичні, обмежувальні, руйнувальні. Якщо переважають останні, культура стає ворожою особистості. Зокрема, імперський дискурс культури⁵ може

⁵ Питанням складних зв'язків між, з одного боку, такими практиками, як «рабство, колоніальне й расове поневолення та імперське підпорядкування, і з іншого боку, поезією, прозою та філософією суспільства, яке ці практики здійснює» [28, с. 14]), присвячено значну частину постколоніальних досліджень культури.

бути зневажливо-знецінюючим щодо культур поневолених народів, руйнівним для автентичності та «кореневої системи» особистості представників цих народів, здійснювати на них нівелюючий знеособлюючий вплив, сприяючи формуванню в них комплексу меншовартості та їх ідентифікації з поневолювачем, із його культурними пріоритетами, оцінками, баченням історії тощо.

Розквіт культури характеризується домінуванням екзистенційних сенсів, розмаїттям та оригінальністю форм; занепад культури — сплюсненням сенсів, зниженням їх рівня до егоцентричних, а також нівелюванням та примітивізацією культурних форм.

Отже, особистість виступає органом екзистенціювання, а культура — способом, засобом та результатом — у формі твору. Але для творця культури більш важливим є невидимий екзистенційний результат. Як відзначив Р. Генрі, «мета роботи...не в тому, щоб отримати картину. Картина — лише побічний продукт й може бути корисною, цінною та цікавою лише як слід того, що відбулось із художником. Мета всякої роботи — досягнення стану вищого буття...» [21, с. 438–439].

Звертаючись до метафори коренів та крил, можна висловитись таким чином. Особистість вкорінена у бутті (як зауважує М. Волошин: «Всю історію людських діянь записано у згортках мого мозку, вся історія звірів жива у несвідомих скороченнях моїх м'язів, вогнище серця підтримує в моєму тілі температуру того океану, з якого вийшло все живе на землі» — цит. за [14, с. 51]), причому її корені індивідуально-неповторні, що є основою унікальності її самовиявлення. Стаючи суб'єктом культуротворення, особистість розгортає крила, набуває здатності злету та позаіндивідуального існування. Особистість (що вислизає з раціональних дефініцій) можна означити як індивідуально-унікальний голос (вияв) буття, можливий (здійснюваний) завдяки культурній суб'єктності людини.

3.1.2. Сфери функціонування особистості

Формально у структурі особистості можна виокремити два компоненти — *внутрішній* та *зовнішній* у їх взаємопроникненні та зв'язках. «Особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах, і домінує тут внутрішнє» [25, с. 75].

З позиції нашого підходу, особистість має як зовнішню, так і внутрішню спрямовані сфери функціонування (та відповідні лінії зростання). Це *інтраіндивідуальна*, *екстраіндивідуальна*, *трансіндивідуальна* та *метаіндивідуальна* сфери. Причому трансіндивідуальна сфера (освоєний простір колективного позасвідомого, джерело особливих переживань, в яких почуття самототожності виходить за межі індивідуального, охоплюючи все суще — людство в цілому, життя, дух і космос [18, с. 20]) є граничною глибиною інтраіндивідуальної, а метаіндивідуальна сфера (існування особистості поза індивідом в інших людях та продуктах творчості) є розширенням меж екстраіндивідуальної.

Первинно у новонароджуваної дитини ці сфери представлені в недиференційованій цілісності, у досуб'єктній потенційній формі. Досуб'єктній, оскільки дитина не освоїла їх в процесі своєї зовнішньої та внутрішньої активності. Новонароджений є носієм великого енергоінформаційного потенціалу, родової пам'яті, сконцентрованої в його колективному позасвідомому — основі трансіндивідуальної сфери.

Метаіндивідуальна сфера — також відпочатково досуб'єктна, становить собою поле очікувань, настановлень матері, інших близьких людей та більш віддаленого соціального оточення щодо новонародженого⁶. Ця сфера в подальшому розширюється та трансформується в результаті активності дитини.

Основою інтра- та екстраіндивідуальних сфер дитини є індивідуальне позасвідоме, починаючи з пренатального досвіду. Великий вплив на цей досвід мають очікування матері, бажаність/небажаність дитини, тощо. Становлення інтра- та екстраіндивідуальних сфер залежить від взаємодії з людьми, чії благоворні особистісні внески

⁶ Згідно з психоаналітичними дослідженнями, немовля представлено в глибинному психічному житті матері, по-перше, як її фантазії про вагітність та ідентифікації з власною матір'ю, по-друге, як її уявлення та мрії про вже зачатую дитину. В сучасному західному суспільстві це, переважно, бажана дитина, якій надається значна цінність (оскільки мало дітей). Вже після підтвердження вагітності дитина стає об'єктом прагнень батьків, які подумки вводять її в своє життя, в свою долю. Дитині обирають ім'я, планують її майбутнє. В уяві батьків вона стає носієм їх досвіду, таємниць, фантазій, мрій тощо. В зміні поколінь дитина репрезентує предків, традиції роду, їй передають міжпоколінний «мандат» родини. Тобто відбувається трансгенераційна передача, пов'язана з історією родини, яка визначає місце немовляти в уявленнях матері та інших членів родини, що, в свою чергу, впливає на становлення особистості дитини [30].

сприяють процесам внутрішньої диференціації, формуванню «Я» дитини, а також зростанню її життєвої компетенції.

Зовнішній напрямок особистісного зростання пов'язаний із пізнанням зовнішнього світу, розвитком соціальної та інструментальної компетентності, здатністю до постановки власних цілей та надзавдань, знаннями, досвідом, винахідливістю щодо засобів їх реалізації, а також зростанням впливу та особистісних внесків в інших людей — кристалізацією метаіндивідуальної сфери.

Внутрішній напрямок зростання особистості пов'язаний із самопізнанням, освоєнням індивідуального та колективного позасвідомого, зміщенням особистісного центру в глибину, посиленням значущості переживань, резонансних загальнолюдським та космічним подіям. При цьому почуття самототожності розширюється, «Я» набуває більшої глибини, трансформується інтраіндивідуальна сфера в процесі її інтеграції із трансіндивідуальною.

Зріла особистість має інтегроване осереддя, основні складові якого: центр на межі внутрішнього і зовнішнього (осередок суб'єктності) та глибинний центр (осередок єдності із сущим).

Метаіндивідуальна сфера особистості оформлюється в процесі індивідуальної активності людини та залишається після її смерті⁷. «Сутність людини дозріває у посмертній історії» [16, с. 17]. Від зовнішньої активності особи, рівня індивідуалізації її життєвої практики залежать кількісні характеристики метаіндивідуальної сфери (сила, широта, тривалість впливу), а від досягнутого рівня внутрішньої інтеграції залежать якісні характеристики (життєдайний, руйнівний, амбівалентний вплив).

Щоб уявити багатовимірний феномен особистості, дослідники часто звертаються до просторових метафор. На нашу думку, особистість може бути окреслена просторовими метафорами широти (діапазону), глибини, висоти:

- діапазоном емоційного досвіду, розуміння себе та інших людей;
- широтою мотиваційної сфери, діяльностей, кола спілкування;
- діапазоном особистісних внесків в інших людей;
- глибиною домінуючих переживань та самопізнання;

⁷ Посмертні метаособистості створюють своєрідний простір позачася, вічності, і, можливо, цей простір впливає не тільки на живих людей, але якимсь чином осідає в трансіндивідуальній сфері майбутніх поколінь.

- висотою цінностей, які вона утверджує своїм життям.

Одним із головних вимірів особистості, за О.М. Леонтьєвим, є багатство зв'язків індивіда зі світом. Це багатство характеризує людину, життя якої охоплює широке коло різноманітної діяльності та інтересів, порівняно з людиною вузькою, обмеженою. Другий вимір особистості — ступінь ієрархізованості діяльностей та їх мотивів. Внутрішні співвідношення головних мотиваційних ліній у сукупності діяльностей людини створюють, так би мовити, «психологічний профіль» особистості. Інколи він складається сплосченим, позбавленим справжніх вершин (тоді мале у житті людини сприймається як велике, а великого вона не бачить зовсім). Інша структура психологічного профілю особистості створюється сурядністю життєвих мотивів, яка часто поєднується із виникненням уявних вершин, створюваних лише «знаними мотивами» — соціально схвалюваними цінностями, позбавленими особистісного смислу. Однак така структура нестійка.

Просторову метафору особистості використовує також В.В. Налімов. Він описує особистість як ландшафт із «острівцями» проявлених праїснующих смислів. У процесі розвитку, наприклад, після успішної трансформаційної роботи або подолання кризи, виникає нова конфігурація особистості. Особистість набуває нових можливостей сприймання смислів у вигляді нових особливостей «рельєфу місцевості». Динамічні перетворення особистості пов'язані з феноменом свідомості, яку В.В. Налімов визначає як багатовимірний простір смислових фільтрів [24].

Грунтуючись на ідеях аналітичної та трансперсональної психології, можна стверджувати, що, крім *структури «вершинної»*, *зверненої назовні*, особистість також характеризується *структурою, спрямованою вглиб*, глибинною мережею, яка відображає особливості та рівень зв'язків із внутрішньою реальністю. Ця структура також може бути вузькою або широкою в основі, різнобічною або однобічною, сплосченою або глибокою. Здатність інтегрувати та виражати найглибші прошарки внутрішньої реальності є важливою характеристикою людини, можливо, мірою її «просвітленості» або мудрості. Ф.Ю. Василюк вважає мудрість основою внутрішньої свободи. На його думку, мудрість орієнтована на самозаглиблення та самопізнання, вона уможливує такий стан свідомості, в якому стає безпосередньо очевидною необґрунтованість претензій зовнішньої реальності на те, щоб вважатися єдиною та справжньою дійсністю

для особи. Самозаглибленням досягається не тільки «послаблення» зовнішньої реальності, а й зміцнення своєї внутрішньої ціннісної позиції. Адже саме перед лицем реальності, яка суперечить цінності або намагається її знищити, самозаглиблення спрямоване на мобілізацію усієї мотиваційної системи людини до стану готовності пожертвувати заради цінності будь-яким зі своїх мотивів, самим життям. Мудрість передбачає відмову від егоцентричної позиції, подолання обмежено-раціоналістичного погляду на світ, ідеальний характер мотивації [10]. Л.І. Анциферова визначає мудрість як вершинне утворення інтегрованої особистості [3].

Згідно з Юнгом, свідомість такої особистості повною мірою здійснює функцію «творчої трансформації світу внутрішнього у зовнішнє» [40, с. 208]. Власне, зв'язок із трансіндивідуальною глибиною є джерелом потужної енергії для універсальних гуманістичних цінностей, а внутрішньо-сплощена структура особистості виявляється в перевазі ситуативних та егоцентричних мотивацій, які дістають енергію лише в неглибоких прошарках психіки.

3.1.3. Психологічне здоров'я особистості

Психологічно здорова особистість тією чи іншою мірою функціонує в усіх охарактеризованих психічних сферах без хворобливої або ригідної фіксації на одній із них. Фіксація на одній із сфер становить своєрідну особистісну деформацію. Фіксація на метаіндивідуальній сфері при закритості та смисловій незначущості інших сфер породжує тип честолюбця, здатного заради слави пожертвувати усіма іншими цінностями (подібно до Герострата). Фіксація на екстраіндивідуальній сфері в просторі особистих взаємин при відносній закритості інших породжує тип Душечки А.П. Чехова або в трагічному варіанті — героїні драми «Брехня» В. Винниченка, яка вдається до самогубства, щоб не розвіювати ілюзій кількох закоханих в неї чоловіків (що вказує також на вихід героїні за межі сфери, в якій їй затісно, втечу в метаіндивідуальний простір). Фіксація на інтраіндивідуальній сфері при закритості інших породжує тип егоцентриста-відлюдника. Фіксація на трансіндивідуальній сфері при закритості інших породжує тип людини, яка загубила себе, втратила своє «Я» в колективному несвідомому.

Важливо розрізнати *психологічне здоров'я і особистісну зрілість*. Ці поняття взаємопов'язані, але не ідентичні, хоча іноді їх ототож-

нують. На основі праць гуманістично орієнтованих авторів виокремлюють такі ознаки особистісної зрілості: автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, синергійність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації, наявність власної життєвої філософії. На нашу думку, особистість у повноті свого розвитку відзначається високим рівнем сформованості свідомої саморегуляції, раціонально-вольової сфери, що забезпечує можливість соціальної адаптації та самоствердження, і водночас вільним непригніченим становленням емоційної сфери, активністю неусвідомлюваних психічних процесів, на чому ґрунтується здатність людини до глибоких переживань та інтуїції. Психологічно здорова людина внутрішньо характеризується динамічною цілісністю, синергією неусвідомлюваних та свідомих прагнень, пульсацією дисгармонійних та гармонійних психічних станів, творчою трансформацією глибоких переживань, зокрема страждання, душевного болю. Така людина поєднує в собі певні риси психічно нормальних у традиційному сенсі людей (сформованість механізмів свідомої саморегуляції) та деякі не характерні для них риси (активність неусвідомлюваних психічних процесів, чутливість, вразливість, здатність до глибоких та сильних переживань)⁸, які за певних умов можуть призводити до психічної дестабілізації. Поєднання цих рис посилює здатність людини любити, творити та чути голос сумління до рівня, суттєво вищого за середній. Водночас ці риси значною мірою є показниками і зрілості, і психологічного здоров'я дорослої людини. Тоді в чому відмінність цих понять?

Ми вважаємо, що психологічне здоров'я є однією з передумов досягнення особистісної зрілості, а особистісна зрілість сприяє збереженню психологічного здоров'я, зокрема в літньому віці. Особистісна зрілість неможлива поза самоусвідомленням, є результатом конструктивного самовизначення та самотворення. А психологічне здоров'я може бути «дарунком долі», цінністю якою людина не завжди усвідомлює і яке може втратити (подібно до фізичного здоров'я). Особистісна зрілість передбачає усвідомлення цінності психологічного здоров'я, зміцнення і збереження його, це, власне,

---

⁸ «Щоб успішно вижити в суспільстві, — зауважує Р. Трач, — людина змушена витискати (у психоаналітичному розумінні) свої справжні почуття, підсвідомо виробляти на показ фальшиве «Я» і працювати, як робот-автомат. Суспільство високо цінує саме таку «нормальну» людину — тому виховує дітей так, щоб вони не мали можливості ставати самими собою» [13, с. 26].

і пояснює тенденцію до зближення цих понять, коли мова йде про дорослих людей.

Але як охарактеризувати рівень психологічного здоров'я дитини, підлітка, людини з вадами розумового розвитку і т. п.?

Психологічне здоров'я можна охарактеризувати як стан оптимального опрацювання внутрішнього та зовнішнього досвіду, внутрішньої інтегрованості та конструктивного самовираження в життєвій практиці.

На нашу думку, критеріями психологічного здоров'я людини, не залежно від її віку, можна вважати:

- чутливо зацікавлене ставлення та інтерес до різних проявів життя, передусім — до самотності як власної, так і інших живих істот;
- вираженість пізнавально-творчої активності (відповідно до індивідуальних та вікових можливостей);
- самомотивованість життєвої практики (перевага внутрішньої мотивації щодо зовнішньої);
- конструктивність життєвої практики (руйнівний компонент підпорядкований конструктивному);
- благодійність впливу на оточення.

Відповідно, ознаками психологічного нездоров'я є байдужість, пасивність, перевага зовнішньої мотивації, страх самовиявлення, деструктивність та руйнівний (дегуманізуючий) вплив на оточення.

Маленька дитина у сприятливих умовах демонструє психологічне здоров'я, що пояснюється, зокрема, відносною нескладністю узгодження імпульсів її внутрішньої реальності та вимог зовнішньої. Розлади психологічного здоров'я пов'язані із непосильним для дитини зростанням зовнішніх труднощів та внутрішніх ускладнень.

3.1.4. Розвиток особистості та його деформації

На думку Л.І. Анциферової, цілком ймовірно, що в природі людини існують праформи її вищих прагнень, які виявляються у новонародженого в його тяжінні до ласки, до ніжності, до любові [3]. М.В. Папуча відзначає, що діалогічна єдність «Я — Ти» в межах цілісної людської істоти існує в перші дні після народження; вона ще не усвідомлюється, але вже переживається дитиною [25].

Особистість дитини за умови любовно-творчого ставлення до неї з боку дорослого та його гуманізуючого впливу актуалізується з потенційного стану та відзначається при цьому певними особливостями. Майже всі маленькі діти виявляють допитливість, спонтанну творчу активність, безпосередність, емоційну виразність, але за цими проявами не можна спрогнозувати, якою буде доросла людина в майбутньому, як реалізуватиме свій потенціал. Дитинство — час великих можливостей (зокрема, творчого розвитку) і великих (часто незворотних) втрат. Залежність дитячого світу від світу дорослих накладає велику відповідальність на останніх за те, яким чином дитина буде дорослішати, що в ній збережеться, що з'явиться нове, а що зникне назавжди. Та в повсякденні домінує стереотип, що дитина є нерозвиненою людиною, яка має здобути належні «дорослі» здатності та властивості, а згідно з рядом психологічних концепцій, дитина ще не має особистості. Не дивно, що дитинство виявляється культурно дискримінованим [12].

П.О. Флоренський згадує: «Я швидко навчився жити двома розумами: на поверхні — розумом дорослим, прийнявши з легкістю закони логіки, а в глибині — розумом своїм дитячим... Я відчував, що не варто говорити про інше, про моє розуміння світу вголос і замовчував його як таємницю своєї душі». Далі Флоренський зауважує, що в дорослому віці постійно звертався до дитинства, до дитячих захоплень [32]. Саме у збереженні дитинства, дитячої інтуїції на все життя Флоренський вбачав таємницю геніальності, в основі якої об'єктивне — цілісне, глибоке та реальне — сприйняття світу [33]. На думку О.М. Матюшкіна, охарактеризовані Флоренським два типи мислення, ймовірно, складають дві його загальні форми — науково-логічну та художньо-творчу, а описане в спогадах Флоренського повернення до дитинства — «недостатньо оцінений психологами факт, дуже значущий для обдарованих людей» [22, с. 140].

На нашу думку, своєрідність дитячої особистості⁹ полягає в її цілісності, синергії свідомого та позасвідомого, сприйнятливості-вразливості, спонтанності-експресивності, інтуїтивній проникливо-

⁹ Становить інтерес спільне та відмінне в особистостях дитини та ідеального типу дорослого — просвітлено-творчої людини. В обох випадках особистість є цілісною. Але у дитини гармонія позасвідомої та свідомої сфер подібна до гармонії мадонни з немовлям. Це гармонія симбіотичної єдності (до диференціації) свідомого і несвідомого, індивідуального і трансіндивідуального, «Я» і «Не я». Внутрішня гармонія просвітлено-творчої людини подібна до божественного шлюбу, в результаті якого

сті, динамічності уяви. Ця своєрідність (зокрема, здатність відчувати те, що існує в прихованій формі і може виявитись при певних умовах, сприйнятливість до латентних ознак, важливість яких може виявитись в майбутньому, здатність схоплювати і утримувати ціле раніше від частин) є необхідною передумовою творчого розвитку особистості.

Гальмування творчого розвитку може спостерігатись, зокрема, за таких умов: 1) значний непосильний для дитини тиск зовнішньої реальності, адаптація до соціуму ціною «зради» внутрішньої реальності, відмови від власної самотності та орієнтації у життєвій практиці на соціальні стереотипи; 2) значний тиск внутрішньої реальності в умовах недостатності зворотного зв'язку із значущими іншими, слабкий опір соціального оточення у випадках деструктивного самовиявлення і/або недостатня сформованість конструктивних форм самовиявлення, наслідком чого може бути деформування соціальних зв'язків, нездатність до життєдайного співбуття, свавільно-споживацьке ставлення до інших людей.

Існують різні концепції розвитку людини від дитинства до зрілості (З. Фройд, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Л. Колберг, Д.Б. Ельконін, Я.Л. Морено, В. Фовлер та ін.), які акцентують ті чи інші виміри цього розвитку — психосексуальний, психосоціальний, когнітивний, моральнісний, діяльнісний, релігійний та ін. Детальніше ми зупинимось на баченні розвитку особистості з позиції аналітичної психології (К.Г. Юнг, Е. Нойман), яке концентрує увагу на інтрапсихічних процесах розвитку.

Е. Нойман характеризує розвиток особистості таким чином. У дитинстві відбувається поступова диференціація свідомого психічного життя від позасвідомого, свідомого «Я» від позасвідомої Самості, усвідомлених змістів від неусвідомлених архетипів. Але до певного часу «Я» ще не зовсім відособлюється від самості. Таке життя на рухливій межі свідомого та позасвідомого підтримує «природну геніальність дитини» і наповнене спонтанною творчістю, яка виявляється у грі, фантазуванні, уяві.

Але поступово «Я» дитини відособлюється від позасвідомого (відповідно — від його творчих джерел), звертаючись до соціального життя, освоюючи соціальний простір. Відхід «Я» від позасві-

---

породжується новий світ. Це гармонія після диференціації та інтеграції свідомого і несвідомого, індивідуального і трансіндивідуального, «Я» і «Не я».

домого осередку архетипів означає велику втрату для подальшого життя людини.

В підлітковому віці «Я», осмислюючи себе, прагне адаптуватися до колективу, його цінностей і через них освоїти домінуючу культурну традицію. Батьківські архетипи дитинства у процесах свідомої ідентифікації заміщуються постатями близького і дальнього оточення, зокрема, учителем, старшим другом, авторитетом, кумиром і т.д. Підліток залучається до культури спільноти, але при цьому відбувається його «вигнання з раю» природної позасвідомої геніальності, оригінальність дитячої творчості відступає перед загальним каноном. Відбувається ще більша диференціація чуттєво-образного, інтуїтивного, емоційного та мисленнєвого способів психічного життя, а також певні способи висуваються на перший план як виявлення психологічного типу індивіда. Архетип відступає перед концепцією, а символ — перед абстрактним знаком. Нарощуючи раціональність, «Я» може захистити себе від тиску позасвідомого, який зростає у період статевого дозрівання. Але надмірний захист від позасвідомих емоційних та архетипових включень може тимчасово дезінтегрувати «Я»; у зв'язку з цим в період пубертату часто трапляються «невротичні дебюти». Бажано, щоб екстремізм свідомого мислення гармонійно компенсувався глибиною та інтенсивністю усвідомлених переживань. «Я» цього періоду значно зміцнює себе шляхом внутрішньої диференціації «основних керівних структур», якими є свідомість, мислення, воля. Ними регулюється зовнішнє «колективне» життя індивіда. Посилений раціональний самоконтроль та фіксація нормативних знань і стосунків можуть пригнічувати інтенції підлітка до неординарної самоорганізації.

Починаючи з юності і в зрілому віці визначальним стає процес досягнення синтезу між свідомим розумом і психікою в цілому, між «Я» та самістю, так щоб між раніше відособленими системами свідомості та позасвідомого могла утворитися нова цілісність [22]. У цьому процесі, який Юнг назвав *індивідуацією*, людина стає більш відкритою до внутрішніх Я-змістів і водночас до слабо прояснених символічних та емоційних змістів, які приходять із позасвідомого. В цілому акцент свідомої активності людини поступово зміщується ззовні всередину.

Процес звертання людини до своєї глибини Юнг називає *трансцендентною функцією* і зображує її у вигляді стрілки, яка іде згори вниз від «Я», що усвідомлює себе. Процес самопізнання полягає у

диференціації справжнього «Я» від маски (професійної, сімейної тощо), осмисленні витоків власних симптомів, символіки сновидінь, осягненні смислу архаїчних візій, які вторгаються у свідомість. Основне завдання цього періоду — *індивідуація*, прихід до цілісності, осягнення свого покликання.

Дорослий надає важливого значення і сфері «Я», і також архетипам, які знову актуалізувались і почали проступати в значущих для людини особах соціального оточення, їхніх діях, а також у власній особистості. Свідома думка мірою просування особистості вперед розширюється та поглиблюється, всі центральні постаті життя, ключові події, ситуації, вчинки, стосунки під впливом позасвідомого сприймаються як більш різноманітні, складні й неоднозначні. Ця зріла свідомість, вже не відчужена, як у пубертаті, від позасвідомого, спрямовується, поряд із побудовою інтегральних світоглядних, наукових, філософських концептуальних систем, на пошук об'єднувальних символів власного неповторного життя. В цьому полягає суть зрілої творчості особистості, в якій свідомий розум «Я» поєднується з багатством позасвідомих психічних форм. Самість зміщується з глибини позасвідомого на рівень творчого свідомого розуму і стає центром цілісної особистості, яка характеризується єдністю «просунутої» свідомості та продуктивного несвідомого. Цей етап характеризується концептуально-символічним самопізнанням. Кожна думка заломлюється через внутрішнє ціле як «розуміючу інстанцію». Ті життєві дані, що в ранніх стадіях зрілості відкривались у тонких відмінностях та протилежностях, пізніше, завдяки розумінню, набувають об'єднувального значення.

При гальмуванні об'єднувальних процесів, відособленні свідомого та позасвідомого спостерігається надмірне домінування «Я», його гіпертрофія, часом одержимість «Я» за рахунок «нелегально», тобто неусвідомлено проникаючих в сферу «Я» афективних компонентів позасвідомого; також зменшується або втрачається творча здатність при гіпертрофії розсудковості.

Як і Юнг, Нойман вважає основним символом індивідуації «мандалу», в чому вона б не виявлялась: в авторській науковій теорії, у філософському осяянні, у збудованому храмі, або у вчинку виняткової етичної цінності. В усіх цих подіях «самосимволізації» виявляється рефлексія як розуміння особистістю своєї цілісної сутності, яка може повно реалізувати себе.

Отже, згідно з аналітичною психологією, зріла особистість характеризується єдністю розширеної свідомості та продуктивного позасвідомого. Розвиваючи цю думку, можна стверджувати, що зріла особистість має інтегроване подвійне управління, основні складові якого: центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість або «Серце»¹⁰). Его — осередок суб'єктності, що здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом саморегуляції, а Самість — осередок єдності з усім сущим, центр любові і сумління. Індивідуальне позасвідоме такої людини «прозоре», духовно опрацьоване, проникле для сигналів Самості, що уможливило її плідний діалог з Его. Останнє зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення (завдяки чому суб'єктна активність надихається любов'ю та контролюється сумлінням). Така внутрішня структура зумовлює вираженість в людини конструктивних інтенцій, любовно-творче ставлення до сущого.

Як лінії розвитку та досягнення особистісної зрілості можна виділити деєгоцентрацію та індивідуалізацію.

Деєгоцентрація полягає в зміщенні мотиваційно-ціннісної домінанти в напрямку глибоких переживань, перевазі співпереживання, універсально милосердних та альтруїстичних прагнень, порівняно з егоцентричними та групоцентричними, що виявляється безпосередньо в почуттях та бажаннях і не підлягає прямій вольовій регуляції (не можна примусити себе співпереживати: або співпереживаєш, або ні). В онтогенезі важливим чинником деєгоцентрації є емпатійні взаємини дитини із значущим(и) дорослим(и) своєї статі, які

¹⁰ Серце — онтологічне ядро особистості; «в серці є мудрість, серце є орган совісті, яка є верховний орган оцінок» [6, с. 149]. На думку Ф. Лерша, «серце» виступає як здатність до зв'язків самотрансценденції, з якими, у свою чергу, зростає почуття відповідальності. Саме це почуття відповідальності укорінене в тому, що ми називаємо сумлінням, у хвилюваннях сумління відчуваємо — виконали чи ігнорували ми ті обов'язки, до яких закликала наше серце» [13, с. 23]. Слово «совість» поєднує в собі емоційний аспект («со» — вираження спільності) та когнітивний аспект («вість»). Згідно з О.О. Ухтомським, совість — найбільш глибокий «прозирач майбутнього», «тасмичний...голос всередині нас, що збирає усі успадковані враження від життя роду та попереджає особливими впливами та емоціями вищого порядку про необхідні наслідки того, що зараз робиться перед нами» [31, с. 458]. На думку І.О. Ільїна, саме совість є джерелом «якісності, відповідальності, свободи, предметності, чесності та взаємної довіри... те, що зовсім не осягає її променем, виявляється не доброякісним не лише в сенсі духовної цінності, але і життєво немічним, таким, що вищою мірою підлягає розпаду» [17, с. 155].

сприяють переживанню дитиною потреб та почуттів іншої людини як своїх; при цьому розвиток емпатії не входить у суперечність із становленням статевої ідентичності.

Проблема деєгоцентрації як подолання егоцентризму привертала увагу багатьох філософів та психологів. М.О. Бердяєв характеризує егоцентризм як концентрацію на своєму «Я», яке «не здатне вийти в іншого» [7, с. 77]. Егоцентризм гальмує розвиток особистості, стаючи перешкодою на шляху її самоактуалізації. Остання передбачає «забування» про своє Я та зосередженість на розв'язанні проблеми¹¹ [20]. Поза деєгоцентрацією блокується здатність людини до любові¹² та творчості.

Індивідуалізація особистості полягає у становленні самосвідомості й волі, русі людини від залежності до автономності, від конформності до вільного самовизначення, до власного світобачення, здатності здійснювати вибір, самостійно формувати свій життєвий шлях. «Якби автономність індивіда не була бажанням багатьох людей, то вона навряд чи змогла б пережити... придушення колективністю» [29, с. 82]. Усвідомлення унікальності власної позиції — основа автентичної активності людини. «Я для себе — центр виходу вчинку та активності утвердження та визнання всякої цінності» [5, с. 57].

Важливим чинником індивідуалізації є індивідуалізуючі (не симбіотичні і не відчужені стосунки та бачення в дитині неповторної індивідуальності) взаємини дитини із значущим(и) дорослим(и), особливо іншої статі, які сприяють усвідомленню своєї відмінності (в контексті становлення статевої ідентичності) та унікальності.

Індивідуалізація виявляється також у ставленні до свого внутрішнього світу, в більш індивідуалізованих та творчих способах опрацювання актуальних переживань. Можна виокремити такі способи опрацювання переживань.

¹¹ Зовні людина, зосереджена на розв'язанні проблеми, виношуючи ідеї задуму, може виглядати егоцентричною, але це не егоцентризм, зумовлений недостатнім особистісним розвитком або регресом, а концентрація на внутрішній «творчій дитині», її оберігання, плекання, в результаті чого «вона» дозріває і стає здатною відділитися від творця.

¹² За Платоном, любов — прагнення цілісності. Все у світі зберігається і єднається духом любові. Любов — основа внутрішньої єдності особистості, без любові вона розсипається у «дрібність психологічних елементів і моментів» [34]. «Особистість починається з любові» [19, с. 38] і посмертно живе в діяннях, які мають джерелом любовне ставлення до світу. Але не лише любов, а й «творчість протилежна егоцентризму: це забуття себе, спрямованість до того, що вище за мене» [7, с. 39].

- *«Химерний»*. Людина не володіє наявними в культурі способами означування внутрішньої реальності, опрацьовує актуальні переживання (зокрема, гострі, травматичні) химерно-неадекватним способом. Продуковані при цьому незрозумілі для інших означення переживань в комплексі з неадекватним трактуванням зовнішніх подій можуть започаткувати подальше химерне відображення реальності (в деяких випадках розвинутих у маячневу систему). Такий спосіб характерний зокрема для дітей, що пережили «передчасну травму»¹³. Цей спосіб можна вважати дезадаптивним.
- *Девіантний (маргінальний)*. Людина опрацьовує переживання з допомогою способів, означень, схем, які характерні для певної субкультури і зрозумілі в межах цієї субкультури. Цей спосіб не є результатом вільного вибору, а є наслідком недостатнього освоєння більш широких культурних способів опрацювання переживань, що найчастіше обмежує можливості соціальної адаптації людини. Цей спосіб можна вважати субадаптивним.
- *Конформно-мажоритарний*. Людина опрацьовує переживання з допомогою освоєних нею способів, характерних для більшості людей даної культури, накладаючи на свій досвід певні стереотипи, схеми і продукуючи означення, зрозумілі для представників цієї культури. Цей спосіб сприяє соціальній адаптації, але при цьому втрачаються глибина та унікальність індивідуальних переживань. Цей спосіб можна вважати адаптивним.
- *Альтернативний*. Людина опрацьовує переживання з допомогою обраних нею нестандартних способів, характерних для певного культурного кола. Девіантність в цьому випадку є вибором людини, її вільною преференцією як така, що більше відповідає її індивідуальності. Продуковані при цьому означення, інтерпретації, форми самовираження зрозумілі не всім, а «вибраним», причетним до обраного суб(супер)куль-

¹³ Згідно з D. Devereux, не так сила стресу, як відсутність захисту викликає переживання травми. Дослідник вводить поняття «передчасної травми», тобто такої, якої зазнають до того, як здатні скористатися культурними захистами. За допомогою цього підходу дослідник намагається пояснити сутність справжніх психозів: їх спричинює передчасна травма, як правило у віці немовляти, і хворий, не володіючи культурно сформованими формами психічного захисту, змушений виробляти власні, що й становить психотичну симптоматику [41].

турного кола. Якщо у випадку вимушеної девіантності людини, можливо, хоче, але не може бути «як всі», то в даному випадку (вільного вибору) людина може, але не хоче бути «як всі». Такий спосіб можна позначити як постадаптивний.

- *Індивідуалізований (креативний)*. Людина опрацьовує переживання індивідуалізованим способом, сформованим на основі освоєних нею існуючих в культурі способів, але реконструйованих, трансформованих відповідно до індивідуальності та унікальності власних переживань. При цьому продукуються позначення, інтерпретації, виразні форми, що поєднують як універсальні, так і унікально-індивідуальні виміри. Такі форми на поверховому рівні можуть бути зрозумілі для багатьох людей, а на глибокому — для осіб, духовно близьких автору. Цей спосіб також можна вважати постадаптивним.

В результаті індивідуалізації людина усвідомлює себе як представника певного часу, спадкоємця певних культурних традицій, носія тих чи інших обдаровань, усвідомлює свою відмінність від інших і неповторність своєї долі. Це зумовлює унікальність життєвого завдання людини, її покликання, в якому вона бачить звертання до неї особисто — і ні до кого іншого.

На думку В. Франкла, доки людина не пізнає, що саме визначає унікальність та принципову неповторність її власного існування, вона не зможе відчувати виконання свого життєвого завдання персонально обов'язковою та невіддільною частиною своєї долі [35]. «Тільки з мого єдиного місця я можу бути активним і повинен бути активним... (обов'язок реалізувати моє єдину позицію)» [5, с. 57].

Однак поза деєгоцентрацією «унікальне життєве завдання» людини матиме егоцентричне або групоцентричне мотиваційне підґрунтя та, відповідно, буде амбівалентним або руйнівним (великі та частково реалізовані, зокрема в ХХ столітті, проекти знищення людей, природи, культури).

На думку Е. Фромма, життєве завдання людини «цілком парадоксально поєднує в собі реалізацію індивідуальності, водночас вихід за її межі та досягнення універсальності. Тільки повністю розвинута індивідуальна самість здатна відкинути Его» [36, с. 372]. В цьому контексті Фромм звертається до думок Гете, який стверджував, що поки людина висловлює свої особисті відчуття, її ще не можна назвати поетом, але як тільки зуміє відчувати та висловити біль усього

світу, тоді вона дійсно поет, здатний бути невичерпним і завжди новим.

Трансценденцію можна розглядати як результат деєгоцентрації та індивідуалізації — вихід за межі Его, групоцентричного переживання та осмислення буття, наближення індивідуальної позиції до загальнолюдських універсалій. О.Б. Старовойтенко розглядає трансцендентність як звернення до сфери «абсолютної людяності», спосіб причетності до створення Людини, зв'язок особистості із світом усіх життів, культур, вірувань тощо.

Саморозвиток особистості здійснюється із спиранням на ті чи інші взірці, що втілюють ті чи інші цінності. Спосіб опрацювання переживань тісно пов'язаний із преференціями певних взірців (девіантних, характерних для більшості, індивідуалізованих). А глибина домінуючих переживань зумовлює внутрішнє тяжіння до тих чи інших цінностей (егоцентричних, групоцентричних, універсальних), які втілює взірець.

У повноті свого особистісного розвитку людина постає просвітлено-творчою, характеризується мудрістю та спонтанністю у своїх життєвих проявах, виконує «споріднену» («сродну», за Г.С. Сковородою) працю, має глибокі радісні взаємини із духовно близькими людьми та гуманізуючий вплив на відносно широке соціальне оточення.

«Кожна людина покликана стати особистістю, і для неї мають бути створені можливості стати особистістю....» [8, с. 256]. Заслугує на увагу думка Г.О. Балла [3, с. 32] про перевагу узагальнювального підходу (порівняно з диференціювальним) до низки психологічних понять як з методологічних, так і ціннісних позицій. Зокрема, гуманістичним засадам (згідно з якими шлях до особистісного зростання принципово відкритий для кожного) відповідає широке трактування поняття особистості, при чому з метою диференціації в межах цього широкого трактування постає завдання виокремлення різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку.

Розвиток особистості — багатовимірний процес, в якому можна виокремити два важливих психологічних виміри: *мотиваційний* (пов'язаний із впливом Самості) та *регуляційний* (залежний від сили Его) — і на цій основі побудувати типологію. Високий рівень розвитку мотиваційного компоненту характеризується домінуванням гуманної *емпатійно-альтруїстичної мотивації* (ЕАМ), тобто

свідомих прагнень і/або неусвідомлюваного бажання дарувати себе людям у формі служіння, любові, творчості (1); середній рівень визначається амбівалентним характером мотивації та вираженістю ЕАМ лише щодо людей своєї групи (2); низький рівень характеризується домінуванням егоцентричної мотивації, утилітарно-деструктивним ставленням до людей (3).

У формуванні регуляційного компоненту виокремлюємо такі рівні: високий — здатність до самостійної постановки та розв'язання завдань і надзавдань; регуляція поведінки на основі самосвідомості; здатність до наднормативної активності (А); середній — здатність до розв'язання завдань, поставлених реальними або ідеальними авторитетними особами; свідомо регуляція поведінки, що спирається на існуючі норми, правила (Б); низький — недостатня сформованість довільної регуляції поведінки; переважання імпульсивно-ситуативного реагування (В).

Виходячи з рівнів розвитку мотиваційного та регуляційного компонентів, можна змоделювати 9 (3×3) *особистісних типів* та порівняти їх з описаними у філософській та психологічній літературі. З дев'яти змодельованих нами типів лише в чотирьох (1А, 1Б, 2А, 2Б) переважає конструктивна складова.

1А. Альтруїстичний наднормативний тип (високий рівень розвитку як мотиваційного, так і регуляційного компонентів). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленої як особисте надзавдання, що реалізується у конструктивних вчинках. Цей тип близький за змістом етиці творчості за М.О. Бердяєвим, продуктивній орієнтації за Е. Фроммом, також орієнтації на буттєві цінності, за А. Маслоу.

Імперативом етики творчості, за Бердяєвим, є здійснення людиною Божого задуму про себе, реалізація даних їй талантів, творчої здатності. Творчість перемагає екзистенційну порожнечу, нудьгу, яку не може подолати проста доброчесність. Етика творчості — спрямована в майбутнє, вона йде від індивідуальності, але має соціальну значущість.

Для типу 1А характерні такі риси: 1) здатність до надситуативної активності, до постановки надзавдань; здатність діяти в умовах невизначеності та ризику; 2) емпатійне співчутливе ставлення до людей, толерантність, відсутність егоцентричної обмеженості та «помилки атрибуції», які полягають у приписуванні собі більш високих, шляхетних мотивів, а іншим людям — більш низьких мо-

тивів тих самих за змістом вчинків; 3) прийняття рішень за своїм індивідуально-глибинним сумлінням (яке відрізняється від моральних утворень, що формуються іззовні — почуття обов'язку, «авторитарного сумління», «супер-его»).

Така людина як особистість має інтегроване внутрішнє осереддя, що складається зі сильного Его (центр на межі внутрішнього і зовнішнього), актуалізованої Самості (глибинний центр) та прозорого¹⁴, прониклого індивідуального несвідомого між ними. Его — осередок суб'єктності, здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом самоконструювання, саморегуляції та ін. Самість — осередок єдності з усім сущим, завдяки їй суб'єктна активність надихається любов'ю та контролюється сумлінням. Сильне Его зумовлює виражену здатність людини до впливу на соціальне оточення, певні лідерські здібності і, можливо, харизму. Індивідуальне позасвідоме такої людини просвітлене, духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, прозоре для сигналів Самості (проходячи через індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості не викривлюються), що уможливорює плідний діалог Его та Самості. Его зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Така внутрішня структура зумовлює вираженість в людини творчих конструктивних (біофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, любовно-творче ставлення до всього сущого.

В такому випадку ймовірною буде шляхетна самореалізація особи та сприяння з боку духовно близьких людей.

1Б. Альтруїстичний нормативний тип (високий рівень розвитку мотиваційного компоненту та середній рівень регуляційного). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленої як необхідне з точки зору реальних або ідеальних авторитетних осіб завдання, що цілеспрямовано здійснюється в конструктивних діях. Цей тип близький: 1) євангельській етиці любові за М.О. Бердяєвим, згідно з якою цінними є тільки такі справи, що робляться не заради абстрактного добра, а породжені любов'ю, спрямовані на єднання людей; 2) моралі турботи за К. Гілліган, що формується на основі емпатійного ставлення до іншої людини, розумінні її як відмінної від себе, врахуванні її самобутності та виявляється в здатності до самовіддачі та служіння; 3) 1-й системі етичної свідомості за В.О. Лефевром,

¹⁴ «І душу виробив таку прозору, що вже свою не одкидає тінь» (В. Стус).

яка полягає в засудженні поєднання добра і зла («злих» засобів заради доброї мети), а також у прагненні до компромісу (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах компромісу) [39].

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме просвітлене, не обтяжене руйнівними комплексами, прозоре для сигналів Самості (проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості не викривлюються), що уможливлює діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість в людині конструктивних (біофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, совісність в ставленні до суцього. Водночас внаслідок недостатньої сили Его така людина не завжди може захистити себе, відстояти свої інтереси та цінності, реалізувати свої благі прагнення.

Ймовірною є самореалізація середнього рівня, особливо за умов сприятливого гуманного оточення. Водночас в менш сприятливих умовах недостатня самостійність робить таких людей вразливими щодо непорядних маніпуляторів, які зловживають їхнім альтруїзмом, використовуючи таких людей для власних цілей.

2А. Групоцентричний наднормативний тип (середній рівень розвитку мотиваційного компоненту, високий — регуляційного). Характеризується наявністю суперечливих мотиваційних тенденцій: альтруїстичні конструктивні інтенції переважно спрямовуються на одну групу людей, а агресивні, утилітарно-руйнівні — на іншу; домінують групоцентричні цінності та смисли. Суперечлива мотивація усвідомлюється як низка надзавдань (наприклад, старий світ зруйнувати, новий побудувати) і реалізується в наднормативній активності, наприклад, «шляхетного розбійника», революціонера-терориста тощо. Цей тип близький: 1) революційно-гуманістичній етиці за М.О. Бердяєвим, згідно з якою керуються не любов'ю до конкретного ближнього, а гуманними ідеями щодо абстрактного дальнього і заради останнього здатні жертвувати ближнім; 2) моралі справедливості за К. Гілган, що базується на чіткому усвідомленні свого «Я» та самостійно сформованих принципах справедливості, що не виключає дефіциту емпатійності та жорсткого ставлення до тих, хто має інші принципи, думає та діє інакше; 3) 2-й системі етичної свідомості за В.О. Лефевром [39], яка виявляється у схваленні поєднання добра і зла («злих» засобів заради доброї мети), а також у прагненні до конфронтації (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах конфронтації).

Внутрішньо така людина характеризується сильним Его, що зумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне оточення, певні лідерські здібності і, можливо, своєрідну харизму. Її індивідуальне позасвідоме частково обтяжене руйнівними комплексами, частково прозоре для сигналів Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості певною мірою викривлюються, що ускладнює продуктивний діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість в людини амбівалентних деструктивно-конструктивних інтенцій, суперечливість, прозріння і сліпоту, змішання любові і ненависті в ставленні до себе та інших.

Ймовірно для такої людини є успішне самоствердження амбівалентного змісту.

2Б. Групоцентричний нормативний тип (середній рівень розвитку як мотиваційного, так і регуляційного компонентів). Характеризується суперечливою мотивацією, яка врівноважується дотриманням норм та правил соціального оточення, реалізується частково в межах «дозволеного». Домінують групоцентричні цінності та смисли. Руйнівні інтенції спрямовуються на чужих або засуджених групою. Цей тип близький до охарактеризованої М.О. Бердяєвим етики закону. Етика закону є мораль соціальної буденності, вона організує життя людей, але байдужа до індивідуальності, її душевних борінь. Етика закону регулює зовнішні прояви поведінки, вона необхідна в суспільстві для узгодження суперечливих інтересів, але не спроможна змінити внутрішній стан людини, подолати екзистенційну порожнечу та нудьгу. Позитивний аспект підпорядкування нормам, що склались в спільноті (хоча вони можуть сприйматись як нераціональні або застарілі), на думку М.О. Лоського, полягає в обмеженні можливостей творення зла, оскільки спроба підняти над соціальною рутиною може сприяти появі нових форм не тільки добра, а й зла.

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме частково обтяжене руйнівними комплексами, частково прозоре для сигналів Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості певною мірою викривлюються, що ускладнює продуктивний діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість в людини амбівалентних інтенцій, змішання любові і ненависті.

Для цього типу ймовірно самовиявлення різне за етичним змістом в залежності від впливу соціального оточення.

Наступних три типи — 1В (*альтруїстичний імпульсивний*), 2В (*групоцентричний імпульсивний*), 3В (*егоцентричний імпульсивний*) — характеризуються недостатністю довільної регуляції та внутрішньо слабким Его, що ускладнює соціальну адаптацію людини та водночас зумовлює майже повну залежність від оточення.

Два типи (3Б, 3А) мають неконструктивну спрямованість.

3Б. Егоцентричний нормативний тип (низький рівень розвитку мотиваційного компоненту, середній — регуляційного). Характеризується утилітарно-деструктивним ставленням до людей, домінуванням егоцентричної мотивації, що усвідомлюється як завдання, необхідне з точки зору реальних або ідеальних авторитетів (наприклад, різні види «хрестових походів» та «полювань на відьом»), і реалізується у відповідних деструктивних діях (у практиці тоталітарних спільнот така поведінка дістає всілякого заохочення та сприяння).

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме непросвітлене, духовно неопрацьоване, обтяжене значними руйнівними комплексами, що стають на заваді діалогу Его та Самості. Проходячи крізь індивідуальне-позасвідоме, сигнали Самості спотворюються, що зумовлює вираженість в людини руйнівних (садистичних, некрофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, безсовісність і безлюбівність у ставленні до суцього.

Ймовірним для такої людини буде самоствердження середнього рівня, деструктивне за змістом.

3А. Егоцентричний наднормативний тип (низький рівень розвитку мотиваційного компоненту, високий — регуляційного). Характеризується домінуванням егоцентричної мотивації, усвідомлюваної як особисте надзавдання, що виявляється в деструктивних вчинках (класичним прикладом є вчинок Герострата). Такий людський тип описаний у філософській та теологічній літературі (І. Кант, М. Бубер, М.О. Лоський) під назвами «свавільний» або «сатанинський».

Людина такого типу не здатна до самовіддачі, емпатійного єднання із світом, «...вона знає лише охоплений лихоманковою суетою світ, який там зовні, та свою лихоманкову жагу використати цей світ ...» (М. Бубер) [9, с. 111]. Жадібність обертається переситом та прагненням руйнації. Відчуваючи гнітючу порожнечу, долаючи нудьгу через творення зла, людина немов мстить суцього за безплідність свого життя.

Внутрішньо така людина характеризується сильним Его, що зумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне оточення, певні лідерські здібності і, можливо, своєрідну харизму.

Водночас за характеристиками індивідуального позасвідомого даний тип подібний до попереднього.

Оскільки життєва успішність — це значною мірою функція сильного Его, то для такої особи ймовірний її високий рівень. Але такий успіх — результат свавільного самоствердження — деструктивний для інших людей (досягнення мети через знищення суперників, садистичне володарювання, здобуття руйнівної слави).

3.1.5. Традиції розуміння особистості, можливості та обмеження емпіричного дослідження

Когнітивна традиція вивчення психічної реальності характеризується акцентом на пізнавальних, діяльнісних та поведінкових виявах людини, прагненням учених виявити закономірності психічного розвитку, більшим інтересом до правил, ніж до винятків, до загального, ніж до унікального. Здійснюючи різні мисленнєві дії з об'єктом вивчення, висуваючи гіпотези, здійснюючи аналіз, роблячи висновки, людина отримує нове знання про об'єкт. Когнітивна традиція психологічного пізнання базується на застосуванні методів, спрямованих на виявлення закономірностей у повторюваних процесах. При цьому вважається, що розуміти явище — означає мати його робочу модель. Але існують такі ситуації, де розуміння знання виявляється недостатнім [15].

Герменевтична традиція спрямована на розуміння-інтерпретацію об'єкта через звертання до цінностей, норм, смислів. При цьому важливе значення мають особистість інтерпретатора, його психологічний стан, тобто тут важливі і інтелектуальні, і афективні чинники, які можуть зумовлювати викривлення сприйняття. Одне й те ж явище може мати різні інтерпретації, що також збагачує його розуміння. В герменевтичній традиції інтерпретація, зокрема історії свого життя, може сприяти його переінтерпретації. Так, перегляд минулого сприяє його подоланню [38]. В процесі інтерпретації конструється світ тексту, що впливає на внутрішній світ автора і читача. В герменевтичній традиції на перший план виступає ціннісне ставлення до об'єкта розуміння, що визначає суб'єктивний характер інтерпретації, залежність від особистісного знання, досвіду, пре-

ференцій, позиції. При цьому суб'єктивне — це не протилежність об'єктивному, а невід'ємна складова психологічного знання [15].

Розуміння поведінки людини, її ставлення до невідоротних життєвих подій, її вчинків та їх мотивації в контексті біографії можливе як низка інтерпретацій з різних позицій, які збагачують та роблять більш повним розуміння людини, сприяючи появі нових — більш глибоких інтерпретацій.

Екзистенційна традиція вивчення психічної реальності виявляється у спрямованості дослідників на розуміння унікального досвіду породження смислу. Головну роль тут відіграє розуміння-осягнення, базоване на інтуїції, переживанні, неусвідомлюваному знанні. Істина виявляється значно більшою, вищою, масштабнішою за все, що можна назвати, висловити словами. Проте «учене незнання» базується на рефлексії того, що у неусвідомлюваності істини присутнє в згорнутому вигляді знання про неї [15]. Таке розуміння полягає в тому, щоб інтуїтивно осягнути ціле ще до ясного усвідомлення його частин. «Осмислено оперувати знанням, водночас усвідомлюючи принципову неможливість знання про знання, здатен лише той, хто сприймає його разом з непізнаваним контекстом, тобто не знаючи розуміє... Розуміння виступає як вихід в ту сферу (на межу знання), в якій містяться, а точніше — народжуються всі можливі смисли взагалі» [2, с. 40]. Саме завдяки осягненню можливе розуміння особистості в її глибині та унікальності при усвідомленні неможливості повного й остаточного її розуміння. «В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова...» [4, с. 255].

Все це не означає, що для розуміння певних аспектів особистості не може бути застосоване емпіричне дослідження з врахуванням його обмежень. Унікальність організації та функціонування особистості не заперечує існування загальних закономірностей, що характеризують її виявлення в різних сферах, відповідно — важливості як ідіографічних, так і номотетичних методів дослідження. Оскільки особистість є багатовимірним явищем, то в залежності від того, який вимір або аспект вивчається, застосовуються різні методи.

Значний внесок у розуміння трансіндивідуальної сфери зробили У. Джеймс, К.Г. Юнг, А. Маслоу, С. Гроф та інші дослідники, зокрема, представники трансперсональної психології.

Для вивчення трансіндивідуальної сфери можливі переважно інтроспективні суб'єктивні описові методи (так, при вивченні до-

свіду людей, що пережили клінічну смерть, можна спиратись лише на їхні свідчення). Трансіндивідуальний досвід виразити словами можна тільки частково, і кожна розповідь про такий досвід є однією з інтерпретацій. Водночас глибока впевненість у справжності, істинності, надзвичайній важливості пережитого дається лише розумінням-осягненням.

Інтра- та екстраіндивідуальні сфери, що частково перекриваються, представлено багатьма аспектами (*індивідуальнісним* — відносно стійкою сукупністю індивідуальних характеристик особи у статистиці; *індивідуально-біографічним*, що репрезентує особистість в динаміці її життєвого шляху, пов'язаним із її розвитком, життєвими стратегіями, самореалізацією в конкретних соціально-історичних умовах; *індивідуально-діяльнісним* та *індивідуально-комунікативним*, пов'язаними із виявленням особистості в процесі діяльності та спілкування, у їх стратегіально-стильових характеристиках та ін.).

При дослідженні індивідуальнісного аспекту здебільшого застосовуються проєктивні, психосемантичні та опитувальні методи. Індивідуально-поведінкові, діяльнісні та пізнавальні аспекти широко вивчаються в руслі поведінково, діялісно та когнітивно орієнтованої психології; розроблено широкий діапазон методів та процедур емпіричного дослідження цих аспектів. Зокрема, індивідуально-діяльнісний аспект вивчається за допомогою спостереження процесу діяльності, варіювання умов роботи, зокрема введення ускладнюючих чинників, розв'язування завдань «міркуючи уголос», коментарів та ін.

Індивідуально-комунікативний аспект опрацьовується в соціальній психології в рольових концепціях особистості (Я.Л. Морено та ін.), у дослідженнях А.В. Петровського, В.А. Петровського, у «школі діалогу культур» та ін.

Індивідуально-біографічний аспект є предметом вивчення багатьох напрямків та шкіл психології (З. Фройд, А. Маслоу, Г. Оллпорт, Б.М. Теплов, Б.Г. Ананьєв, Г. Томе та ін.). При вивченні індивідуально-біографічного аспекту спираються переважно на ретроспективно-біографічний метод, зокрема, аналіз спогадів, автобіографічних матеріалів, свідчень інших людей. Також використовувався психобіографічний метод, прийоми напівструктурованого інтерв'ю та автобіографічного нарративу. Частково тут можливе розуміння-знання, але переважно, розуміння-інтерпретація.

Метаіндивідуальна сфера особистості була предметом уваги дослідників різних напрямків (психоаналіз, аналітична психологія, герменевтика, історична психологія та ін.), вивчалась також в соціально-психологічному ракурсі. При цьому феномени цієї сфери вивчаються шляхом дослідження впливу особи на інших людей через безпосередні особистісні внески або опосередковано — через продукти творчості: тут можливе застосування опитувальних, психосемантичних, описових методів, а також аналізу продуктів творчості, визначення свідомих і несвідомих настановлень, мотивів, які виявляються у змістовно-структурних преференціях автора, провідних в його творчості образах, архетипах та тенденціях, резонансних для інших людей. При цьому в оригінальних творах виражається *трансегодосвід* особистості; тобто трансіндивідуальна сфера може виявлятися через метаіндивідуальну. Розуміння-знання тут можливе на поверхновому рівні, зокрема щодо певних формальних ознак; ширше може бути представлено розуміння-інтерпретація. Що стосується оригінальних художніх творів, то хоча вони провокують нескінченну кількість інтерпретацій, цього не достатньо: лише особливий стан душі (вихід в сферу трансіндивідуального) людини, яка сприймає твір, дозволяє досягнути його, торкнутись глибини.

3.1.6. Висновки

1. Особистість можна розглядати як індивідуальне, різне за рівнем та формою виявлення в людині екзистенції, дане їй в переживаннях, сенсах, їх життєвих виявах та втіленнях. Особистість — екзистенційний вимір людини, який відображає динаміку і статику актуалізації екзистенції в індивідуальному житті. Оскільки мова йде про вимір (або якість), то хоча він може бути виражений різною мірою, цей вимір є універсальним, властивим кожній людині. За умови достатньої вираженості особистість преображає також соціальні та природні характеристики людини, перетворюючи їх на свої ресурси. Особистість не виникає з біологічного або соціального, але ґрунтується на них у своєму становленні та функціонуванні. Рівень зрілості особистості визначається глибиною її переживань та сенсів, повнотою та унікально-індивідуальним характером їх виявлення. Особистість виступає чутливим рецептором, перетворювачем та транслятором екзистенції у світ культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими

людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в унікально індивідуальних формах є процес оригінального культуротворення.

2. Особистість має як зовнішню, так і внутрішню спрямовані сфери функціонування (та відповідні лінії зростання). Це інтраіндивідуальна, екстраіндивідуальна, трансіндивідуальна та метаіндивідуальна сфери. Причому трансіндивідуальна сфера (освоєний простір колективного позасвідомого, джерело особливих переживань, в яких почуття самототожності виходить за межі індивідуального, охоплюючи все суще) є граничною глибиною інтраіндивідуальної, а метаіндивідуальна сфера (існування особистості поза індивідом в інших людях та продуктах творчості) є розширенням меж екстраіндивідуальної.

Психологічно здорова особистість тією чи іншою мірою функціонує в усіх охарактеризованих сферах без хворобливої або ригідної фіксації на одній із них. Фіксація на одній із сфер постає своєрідною особистісною деформацією.

3. Своєрідність дитячої особистості полягає в її цілісності, синергії свідомого та позасвідомого, сприйнятливості, зокрема до латентних ознак, вразливості, спонтанності, експресивності, інтуїтивній проникливості, динамічності уяви, здатності схоплювати і утримувати ціле раніше від частин.

Несприятливі для розвитку особистості дитини:

- 1) непосильний тиск зовнішньої реальності, адаптація до соціуму ціною «зради» внутрішньої реальності, відмови від власної самотності та орієнтація у життєвій практиці на соціальні стереотипи;

- 2) значний тиск внутрішньої реальності в умовах недостатності зворотного зв'язку із значущими іншими та недостатньої сформованості конструктивних форм самовиявлення, наслідком чого може бути деформування соціальних зв'язків, нездатність до життєдайного благотворного співбуття з іншими людьми, свавільно-споживачьке ставлення до них.

4. Зріла особистість має інтегроване осереддя, основні складові якого: центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість). Его — осередок суб'єктності, що здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом саморегуляції, а Самість — осередок єдності з усім су-

щим, центр любові й сумління. Індивідуальне позасвідоме такої людини «прозоре», духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, проникле для сигналів Самості, що уможливило її плідний діалог з Его. Сильне Его зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Така внутрішня структура зумовлює вираженість в людини конструктивних (біофільних) інтенцій, любовно-творче ставлення до сушого.

5. Більш повне та глибоке розуміння людини можливе за умов діалогу різних традицій (когнітивної, герменевтичної, екзистенційної), звертання до їх потенціалу та здобутків різних наукових шкіл, а також за використання методів, адекватних для пізнання різних сфер, аспектів та проявів особистості.

Література

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтологии. — М.: Изд.-во «Институт психологии РАН» . — Изд. 2-е, испр. и доп. — 2006. — 512 с.
2. Бакеева Е.В. Апофатическое мышление как «метод» понимания // Известия Уральского госуниверситета, 2004. — № 29. — С. 37–43.
3. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25–53.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — Изд. 2-е. — М.: Искусство, 1988. — 444 с.
5. Бахтин М.М. Работы 20-х. — К.: Next, 1994. — 384 с.
6. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. — М.: Правда, 1989. — 608 с.
7. Бердяев Н.А. Самопознание. — М.: Книга. 1991. — 318 с.
8. Бердяев Н.А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — 383 с.
9. Бубер М. Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — 464 с.
10. Василюк Ф.Е. Психология переживания. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
11. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования). — М.: Смысл, 2005. — 191 с.
12. Гомілко О. Метафізика тілесності. Концепт тіла у філософському дискурсі. — К.: Наукова думка, 2001. — 340 с.
13. Гуманістична психологія. Антологія: в 3-х т. Том 2: Психологія і духовність. (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / Упорядники: Г. Балл, Р. Трач. — К.: Пульсари, 2005. — 279 с.

14. Жарких В. Максимилиан Волошин о природе подсознательного // Искусство. — 1989. — № 2. — С.51–53.
15. Знаков В.В. Психология человеческого бытия // Психологический журнал. — 2008. — № 2. — С. 60–77.
16. Иванов М.В. Историческая психология личности: учебное пособие. — СПб.: ПГПУПС, 2006. — 182 с.
17. Ильин И.А. О совести. Путь духовного обновления // Собр. соч. в 10 томах. — Т.1. — М.: Русская Книга, 1993. — 149 с.
18. Майков В. Козлов В. Трансперсональная психология.: Истоки, история, современное состояние. — М.: ООО «Изд-во АСП», 2004. — 603 с.
19. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості. — К.: ТОВ «КММ», 2007. — 296 с.
20. Маслоу А. Психология бытия. — М.: Рефл Бук; К.: Ваклер, 1997. — 394 с.
21. Мастера искусства об искусстве. Т 5. Ч. 2. — М.: Искусство, 1969. — 542 с.
22. Матюшкин А.М. Психологические предпосылки творческого мышления // Мир психологии. — 2001. — №1. — С. 135–140.
23. Мунье Э. Манифест персонализма. — М.: Республика, 1999. — 559 с.
24. Налимов В.В. В поисках иных смыслов. — М.: Прогресс, 1993. — 180 с.
25. Папуча М.В. Діалог як психологічний механізм розвитку особистості // Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі. — Ніжин: Вид-во «Міланік», 2007. — С. 58–109.
26. Психология индивидуальности: новые модели и концепции / Под ред. Старовойтенко Е.Б., Шадрикова В.Д. — М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. — 384 с.
27. Психологические проблемы личности в культурно-историческом контексте (отчет о конференции) // Вопр. психол. — 2009. — № 3. — С. 159–161.
28. Сайд, Едвард. Культура й імперіалізм / Пер. з англ. — К.: Критика, 2007. — 608 с.
29. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монография. — М.: Академический проект; Гаудеамус. — 2007. — 310 с.
30. Уроки французского психоанализа: Десять лет франко-русских клинических коллоквиумов по психоанализу / Пер. с франц. — М.: «Когито-центр», 2007. — 560 с.
31. Ухтомский А.А. Интуиция совести. — СПб.: Петербургский писатель, 1996. — 149 с.
32. Флоренский П.А. Детям моим: Воспоминанья прошлых дней / Сост. А.С. Трубачев и др. — М.: Моск. рабочий, 1992. — 560 с.
33. Флоренский П.А. Письма из лагерей (фрагменты) // Дар. Русские священники о Пушкине. — М.: Русский миръ. Вече. 1999. — С.183–186.
34. Флоренский П.А. Сочинения в 2-х томах. Т 1. — М.: Правда, 1990. — 496 с.
35. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Мир философии. Ч.2. Человек. Общество. Культура. — М.: Политиздат, 1991. — С. 285–293.
36. Фромм Э. Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с.
37. Чавчавадзе Н.З. Феномен бездуховности // О духовности: Сб. научных статей. — Тбилиси, 1991. — С. 3–25.

38. Чепелєва Н.В. Теоретичні основи психологічної герменевтики // Актуальні проблеми психології. Т.2. Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелєвої. — К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка, 2001. — С. 63–75.
39. Шрейдер Ю.А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. — 1990. — №7. — С. 32–42.
40. Юнг К.Г. Структура души // Предмет и метод психологии: антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. — М.: Гуадеамус. 2005. — С. 187–208.
41. Devereux G. Cultural thought models in primitive and modern psychiatric theories // Psychiatry. — 1958. — Vol. 21. — P. 259–374.

3.2. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ІНДИВІДУАЛЬНИЙ МОДУС КУЛЬТУРИ І ЯК ІНТЕГРАТИВНА ЯКІСТЬ ОСОБИ

Г.О. Балл, В.О. Медінцев

Трактування категорії особистості — однієї з найважливіших у психології й в усьому людинознавстві — вельми різноманітні, раз у раз суперечать одне одному. Ми — див. також [6; 37; 47] — віддаємо перевагу трактуванню, що тісно по в'язує категорію особистості з категорією культури. Говорячи конкретніше, за допомогою категорії особистості характеризується втілення, або, краще сказати, буття культури¹⁵ в людському індивіді. Таке трактування ми намагаємося розробляти в *інтегративному* ключі, причому щонайменше у двох аспектах: а) *гносеологічному* (прагнучи до синтезу адекватних розв'язуваному науковому завданню компонентів різних концепцій особистості); б) *онтологічному* (розглядаючи людського індивіда в єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей). У зв'язку із цим ми говоримо про *інтегративно-особистісний підхід* [6] у психології.

3.2.1. Культура та її модули

Головними об'єктами людинознавства є, по-перше, *людські індивіди* і, по-друге, *людські спільноти* — сукупності взаємопов'язаних індивідів (від діад до цілого людства). Ці об'єкти можуть вивчатися у різних (хоч і взаємопов'язаних) аспектах, зокрема:

а) у *біологічному, медичному, валеологічному* аспектах, що стосуються функціонування вказаних індивідів і спільнот як, відповідно, живих істот та груп і популяцій, що з них складаються;

б) в *екологічному, економічному, технологічному* аспектах, що стосуються задоволення різноманітних потреб зазначених індивідів і спільнот в умовах їхнього життя на планеті Земля, з використанням для цієї мети штучних (створених або перетворених людьми) засобів;

в) у *соціальному й політичному* аспектах, які стосуються відносин і взаємодій індивідів і спільнот (таких, зокрема, як домінування, підпорядкування, експлуатація, піклування, боротьба, взаємодопомога та ін.);

¹⁵ Вираз «втілення культури в індивіді» зазвичай сприймається, навіть у супереч бажанню авторів, як фіксація обов'язкової первинності зовнішньої культури стосовно індивіда.

г) в аспекті *інформаційно-спонукального* забезпечення феноменів і процесів, про які було сказано у п. «а», «б» і «в» — шляхом збереження й оновлення засобів і способів діяльності. Останній виділений курсивом термін означає, що транслюється або формується не лише інформація як така, а й настановлення на її використання.

Вказане у п. «г» забезпечення — здійснюване завдяки людській психіці та штучним засобам, створеним, щоб допомогти їй, — саме й описується за допомогою категорії «культура», як ми її розуміємо.

Отже, ми виходимо з того, що людська *культура* охоплює сукупність складових буття людей, включених у їхню діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, способів, результатів та ін.), так і для їхнього відновлення. Інакше кажучи, культура забезпечує *репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу* функції людських індивідів, спільнот і людства в цілому. Їхні інші функції (згадані вище у п. «а», «б» і «в») опосередковуються культурою й у цьому сенсі є *культуровідповідними*.

Характеристики культури, що відповідають зазначеним вище функціям, вказувалися багатьма авторами. Наприклад, М.О. Бердяєв [11] говорив про консервативне і творче начала в культурі. В.М. Межуєв [39, с. 289] пише про традицію й новацію як складові культури. Разом із тим доречні й наведені вище подвійні терміни. Справді, соціокультурні *норми*, у всій їх різноманітності, слугують відтворенню (*репродукуванню*) форм, що склалися (говорять ще: «патернів» або «моделей» — див. нижче, підрозділ 3.2.3), буття людей у суспільстві. Подібно до цього, невіддільними одне від одного є *діалог і творчість* — пор. [14].

Можна погодитися з тим, що «сама культура в широкому антропологічному розумінні цього терміну дозволяє звести воєдино різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини й людських співтовариств» [45, с. 150]. Проте бажано: а) враховувати наявність у культурі складових протилежної спрямованості — пор. [44]; б) не протиставляти культуру природі, а пов'язувати її з певним етапом у розвитку життя й буття в цілому — пор. [28, гл. XIII]. Остання ідея конкретизується нижче.

З огляду на поширене (зокрема, у марксистській традиції) підкреслення соціальної сутності людини, слід нагадати, що *соціальність* (організація життєдіяльності у формі функціонування спільнот, від якого істотно залежить буття кожної особини) властива і тваринам.

Для людини специфічна не соціальність як така, а «соціокультурне — ... незрівнянно більш зріла форма соціальності, ніж біосоціальне» [17, с. 190]. Не треба, однак, абсолютизувати зазначену специфіку, утруднюючи цим аналіз генези культури й особистості, — тим паче що констатуються, принаймні у вищих тварин, зародкові форми даних феноменів [48].

Згідно з відомою філософською настановою, варто виокремлювати такі *модуси* людської культури: *а) всезагальний* (загально-людський); *б) особливі* (зокрема, етнічні, суперетнічні, субетнічні, а також властиві професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму, включно з малими групами, напр. сім'ями); *в) індивідуальні*. Пор. трактування особистості як «одиничного втілення культури, тобто всезагального в людині» [26, с. 261] і як «культури, відображеної в індивідуальній поведінці» [53], причому в останньому випадку малася на увазі насамперед особлива культура, властива певній соціальній спільноті. Насправді, звичайно, до становлення, функціонування й розвитку особистості причетні всі три вищезгадані типи модусів культури.

Подібно до того, як людський організм не тільки функціонує в природному середовищі, але і сам є частиною природи, — так і людина-індивід як носій *особистості* (як *особа* — див. нижче) не тільки перебуває в культурному оточенні, але й може бути розглянутий як *компонент культури*. Разом із тим він є носієм і «співавтором» (одним із творців) культури. Останню думку будемо виражати словами «є *агентом культури*». У разі, коли агент культури свідомо регулює своє функціонування у цій ролі, ми називатимемо його також «*суб'єктом культури*».

Розглядаючи культуру як «місце перебування й перетворення» особистості [10, с. 191], ми констатуємо (стосовно й особистості, й культури загалом) взаємопроникнення їх репродуктивно-нормативної та діалогічно-творчої сторін. Воно знаходить яскравий вияв, наприклад, у тому, що дитина освоює культурний досвід «не тільки у його *сталій формі*, але й як *креативний* потенціал роду...» [20, с. 11].

3.2.2. Особистість як якість особи

Окреслений вище підхід знаходить конкретизацію у визначенні *особистості* як такої *якості*¹⁶ *людського індивіда*, котра дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Різні індивіди проявляють цю якість різною мірою — як і один індивід на різних етапах життєвого шляху; пор. [30; 32]. З урахуванням сказаного поняття *особистість* (англ. *personality*, фр. *personnalité*, нім. *Persönlichkeit*, рос. *личность*) коректніше відносити саме до якості, а не до цілісного індивіда (*особи* — англ. *person*, фр. *personne*, нім. *Person*, рос. *лицо*), що володіє (більшою чи меншою мірою) цією якістю¹⁷; до речі, важливість розрізнення даних понять відзначалася вже давно — див. [54]. Пор. також розрізнення *особистої* й *особистісної ідентичності* [49]. Звичайно, важко обійтися без вживання слова *особистість* (як і його іншомовних відповідників) для позначення конкретної людини, що володіє обговорюваною якістю, особливо якщо вона досягла високого рівня розвитку. Але таке вживання можна вважати метафоричним.

Розгляд особистості як якості, що різною мірою сформувалася в різних індивідів, дозволяє уникати непродуктивних дискусій із приводу того, наприклад, з якого віку дитину можна «вважати особистістю». Окреслений підхід відкриває шлях до аналізу зародкових форм особистості, виокремлюваних і у філогенезі (про що згадувалось у підрозділі 3.2.1), і в онтогенезі — див. [18, с. 316].

Вважаючи особистість якістю особи, зазвичай підкреслюють (див., наприклад, [30]), що вона являє собою *системну* якість. Можна, однак, висловити сумнів щодо необхідності тут прикметника «системна». Підстави для цього надає філософська традиція, яка розрізняє логічні поняття «якість» і «властивість» (що враховують і деякі дослідники особистості — див. [23, гл. 10]). Ми вважаємо корисним висунуте у розвиток цієї традиції положення, згідно з яким «про якість можна судити лише з того, яку роль стосовно інших речей, явищ, процесів відіграє річ, що має дану якість» [1, с. 32].

Справді, виокремити об'єкт, що має певну якість, серед інших об'єктів можна тільки завдяки тому, що ця якість (яка, нагадаймо, може бути розвинена різною мірою) відображає деяке *відношен-*

¹⁶ Застосовуване нами трактування поняття «якість» розкривається нижче.

¹⁷ Існує також традиція, що йде від християнської антропології та продовжена екзистенційною психологією, використання німецького терміну «Person» (а іноді й російського «лицо») для позначення духовної сутності людини — див. [34; 40].

ня між даним об'єктом та іншими об'єктами («відношення» тут — логічне поняття, яке характеризує, на відміну від «властивості», сукупність, що складається як мінімум із двох об'єктів; у математичній логіці властивість есплікується як одномісний предикат, а відношення — як n -місний предикат, де $n \geq 2$). Зазначене відношення конституює *систему*, що охоплює розглянутий об'єкт як один з її компонентів, і тільки в рамках такої системи може бути встановлена якість об'єкта. Ця якість часто виражається в узагальненій оцінці об'єкта (у найпростішому варіанті — позитивній або негативній), що виноситься виходячи з існуючих у культурі критеріїв, які утворюють у цьому випадку провідну ланку вищезгаданої охоплювальної системи. При такому підході слово «системна» у терміні «системна якість» надлишкове: адже будь-яка якість будь-якого об'єкта є системною в окресленому розумінні.

Викладені міркування легко ілюструються на людинознавчому матеріалі. Одним і тим же властивостям осіб і спільнот (зокрема тим, які виражаються у певних кількісних показниках) даються різні якісні оцінки залежно від норм, що діють в охоплювальній системі. Наприклад, людина, не придатна, за станом здоров'я, до військової служби, цілком може стати видатним вченим, письменником і т. п. Така характеристика сукупності осіб, як їх рівність або нерівність у цивільних і соціальних правах, дуже по-різному залежить у різних соціумах від властивостей цих осіб (статі, віку, походження, майнового стану тощо). Вироблення (і зміна) критеріїв якісної оцінки різноманітних об'єктів — стосовно й порівняно простих якостей (наприклад, яка відстань є близькою, а яка — далекою), і дуже складних (як, скажімо, позитивна або негативна оцінка суспільного діяча) — слугує одним з важливих різновидів культурних процесів.

Зрозуміло, відмінність між властивістю і якістю відносна. Адже встановити наявність в об'єкта (зокрема, в особі) деякої властивості й кількісно охарактеризувати (виміряти) останню можна теж тільки завдяки певним відношенням між розглянутим та іншими об'єктами. Але ідентифікуючи деяку характеристику об'єкта як його *властивість*, ми маємо право забути про те, зі спіранням на яке відношення були встановлені її наявність і міра («сторони відношення нібито зняті у властивості» [1, с. 39]). Фіксуючи ж *якість* об'єкта, ми пам'ятаємо про те, зі спіранням на яке відношення вона розглядається (у рамках якої системи вона має місце).

Психологічне трактування особистості як якості особи бажано не обмежувати фіксацією функції цієї якості, що виражає відношення між цією особою й культурою (нагадаємо, ця функція дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури); слід також з'ясувати шляхи реалізації даної функції. Тому будь-які більш-менш стійкі *властивості особи*, що слугують засобами такої реалізації, можна вважати *компонентами особистості* як якості особи. Але ці компоненти проявляють себе по-різному в залежності, насамперед, від властивої особі *спрямованості* (підсистеми особистості, що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові). Прикладом може служити роль психомоторної досконалості («вправності рук») у діяльності кишенькового злодія, з одного боку, і циркового ілюзіоніста, з іншого.

Особистість (як вона трактується у цьому розділі) — аж ніяк не єдина якість особи. До її якостей можна віднести, наприклад, такі характеристики, що відображають певні сторони зафіксованої вище визначальної функції особистості, як *особистісна свобода* й *особистісна надійність* [5], *адаптаційний потенціал* [15], *суб'єктність* [22; 33], *психологічна суверенність* [41]. Якостями особи доречно вважати і її *здібності* — за їх трактування (див. [4; 29; 31]), яке охоплює не тільки функціональні можливості особи (актуальні й потенційні), але й інші її властивості (насамперед, мотиваційні, зазвичай описувані під назвою *схильностей*), істотні для оволодіння тією або іншою діяльністю, її здійснення й удосконалювання в ній. Здібність як якість особи відображає відношення не між нею і культурою в цілому (як це має місце для *особистості*), а між особою і якоюсь сферою культури, наприклад сферою певної професійної діяльності й підготовки до її здійснення.

Ми вказали на надлишковість характеристики особистості як *системної* якості особи (вважаючи всі якості системними в розумінні, розкритому вище). Але ми не відмовляємося від прагнення окреслити специфічне місце особистості серед різних якостей особи, які цікавлять психологів: просто ми прагнемо чіткіше розкрити цю специфіку. Мабуть, вона полягає в тому, що особистість є *інтегративною* якістю особи на відміну від її *парціальних* якостей, зокрема згаданих у попередньому абзаці. Відповідно до сказаного про відносність відмінності між властивостями і якостями, характеристики особи, що становлять зміст її парціальних якостей, можуть бути інтерпретовані і як властивості особи, що виступають компонен-

тами особистості. Таку подвійну інтерпретацію можна поширити на характеристики, що їх психологи називають *особистісними рисами* й *особистісними факторами* — за всієї різноманітності змістів цих понять у різних психологічних школах і підходах.

До сказаного слід додати, що доступні психологам методи реально дозволяють охарактеризувати — і при розгляді поняття «особистість», і стосовно конкретної особи — тільки деяку сукупність складових особистості; збагнення ж особистості як цілого — це *методологічний ідеал*, який, будучи в абсолютному вимірі недосяжним, здатний скеровувати здійснюваний психологом теоретичний і емпіричний пошук.

Таким чином, збагачується, порівняно зі сказаним на початку розділу, поняття «інтегративно-особистісний підхід у психології». Стає актуальним наполягання не тільки на цілісності (інтегративності) реальної особи і на необхідності інтеграції конструктивних результатів, отриманих на основі різних концепцій особистості. Ці аспекти інтегративності доповнюються розглядом інтегративного потенціалу категорії «особистість», орієнтованої на максимально повне втілення — у його різноманітних вимірах — *індивідуального* (відповідного окремій особі) *модусу людської культури*.

Гуманістична орієнтація в галузі освіти, виховання, психологічної допомоги тощо передбачає спрямованість: а) на гармонійне вдосконалювання цілісної *особи*; б) на підвищення рівня її власне *особистісного* розвитку, що потребує якомога більш повного й органічного (відповідного ресурсам і потенціям особи) її «входження в культуру», причому не тільки як носія, але і як суб'єкта останньої. Утім, точніше говорити про входження в систему, компоненти якої представляють репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу сторони культури у її загальнолюдському, особливих (національних, професійних та ін.) та індивідуальних (особистісних) модусах.

3.2.3. Модельне трактування культури і особистості

Додаткові можливості для аналізу особистості й культури в цілому дає розгляд останньої як *системи моделей*. При цьому ми звернулися до узагальненої інтерпретації поняття моделі, фактично використаної у працях М.О. Бернштейна, Ю.М. Лотмана, Я.О. Пономарьова та ін. і експлікованої в [16; 2]. У сучасній культурології та психології (див., напр., [51]), а також в епістемології історії [46]

використовують також термін «*патерн*», семантично близький до терміну «*модель*» у його узагальненому значенні.

Згідно з обговорюваною інтерпретацією, *моделлю* вважається будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу (модельовану) систему. При аналізі культури як системи моделей корисно розрізнати:

- а) моделі, *вторинні й первинні* щодо модельованих систем. З різноманітних моделей, які водночас є вторинними щодо раніше виниклих модельованих систем і первинними щодо систем, які виникнуть пізніше, складається, власне, вся культура;
- б) моделі *ідеальні, матеріалізовані й матеріальні*. Не відтворюючи тут теоретичну характеристику цих типів моделей (див. [3]), звернімо увагу на специфіку проміжного типу — матеріалізованих моделей. Вони існують у матеріальній формі, але її особливості (наприклад, те, чи записана математична формула олівцем на папері, крейдою на класній дошці чи електронним променем на екрані монітора) мало впливають на функціонування таких моделей.

Досить поширене зведення культури до сукупності ідеальних моделей (норм, ментальностей, вірувань, ідеологій, теорій і т.п.) не видається нам оптимальним варіантом: воно утруднює розкриття механізмів функціонування культури. Ми віддаємо перевагу підходів, за яким до складу культури включають не тільки ідеї, а й «їх втілення в інституціях, практиках і артефактах» [51, с. 341]. Вважаємо також за доцільне включати до складу культури й носіїв згаданих ідей.

Якщо обмежують сферу культури лише ідеальними моделями, то абстрагуються, зокрема, від тієї обставини, що культура створюється, підтримується й удосконалюється матеріальними живими істотами (власне, людьми, оскільки йдеться про людську культуру) — з використанням, звичайно, технічних та інших культурних засобів, які, у свою чергу, є продуктами людської діяльності. Пор. констатацію того, що «культура людства творилася за умови певної стійкості й сталості біологічного людського типу» [19, с. 22].

Разом з тим у всіх моделях, з яких складається людська культура, так чи інакше відображаються особливості ідеальних моделей, представлених у *свідомості* людей, а саме:

- а) те, що вони несуть про модельовані ними системи ієрархічно-структуровану інформацію (*знання*, у широкому розумінні, які можуть існувати у вербальній, образній або змішаній формах);
- б) *рефлексивність* цих знань (відповідно до одного з постулатів гуманістичної психології [51], «люди обізнані й обізнані про те, що вони є обізнані, — тобто вони свідомі»). Людсьми здійснюється рефлексія не тільки 1-го, але й більш високих порядків. Так, у випадку рефлексії 3-го порядку «я усвідомлюю усвідомлення своєї свідомості» [42, с. 24];
- в) описувана за допомогою категорії «*значення*» підготовленість знань до *комунікації* з іншими людьми (та із самим собою як іншим), необхідна, зокрема, для свідомої діяльності: адже «коли я дію на предмет, то я завжди *маю на увазі*... іншу людину, якій моя діяльність адресована» [13, с. 55];
- г) описувана за допомогою категорії «*смысл*», у її психологічній інтерпретації, *небезсторонність* цих знань, тобто їх пов'язаність із властивими індивідові потребами різного рівня — від вітальних (які є базовими) до вищих духовних. При цьому діапазон доступних індивідові рівнів становить важливий показник його особистісного розвитку.

Як відзначає В.П. Зінченко, «у живому знанні є злитими значення й укорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений *смысл*» [25, с. 33]. Така злитість безпосередньо характеризує знання, що фігурують у найпоширеніших дискурсах (повсякденних, міфологічних, художніх та ін.). Особливий випадок становлять наукові дискурси, де орієнтація на ідеал раціонально обґрунтованої істини є певною засторогою проти еклектичного, неконтрольованого злиття значень зі смислами, тож кращими постають такі варіанти, характерні відповідно для природничонаукової й гуманітарної традицій: а) зосередження «афективно забарвленого *смыслу*» не стільки на об'єкті пізнання, скільки на самій пізнавальній діяльності; б) доповнення ідеалу раціонально обґрунтованої істини ідеалом «правди, більшої, а не меншої, ніж істина» [7], коли «афективно забарвлений *смысл*» об'єкта пізнання зберігається, але додаються зусилля до того, щоб цей *смысл* якнайменше спотворював значення цього об'єкта.

У контексті модельної інтерпретації культури особистість та інші абстраговані від реальної живої людини (особи) її якості трак-

туються як ідеальні моделі (або системи таких моделей — пор. [37]). Носій цих якостей («тілесний індивід з усіма його природженими й набутими властивостями» [30, с. 385]) може бути трактований як та чи інша матеріальна *модель* залежно від того, у співвіднесенні з якою *модельованою системою* і *агентом культури*, який використовує модель, він розглядається. (*Модельне відношення* — див. [2] — є тернарним, тобто пов'язує три системи, назви яких виділені в попередньому реченні.) Наприклад, людина, чия особистість сформувалася під потужним впливом якоїсь релігії або ідеології, виявляється для її дослідника вторинною матеріальною моделлю цих утворень. Для юнака, який, за В. Маяковським, шукає, «делать бы жизнь с кого», людина, обрана ним за взірць, постає первинною матеріальною моделлю образу «Я-ідеального», що формується у психіці юнака (утім, опосередкувальними ланками тут, як правило, виступають моделі, сформовані в рамках мистецтва, пропаганди й т. ін.).

Вказана у підрозділі 3.2.2 визначальна функція особистості (що дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури) реалізується у різних (хоча й взаємозалежних) «просторах»: *інтраіндивідному*, *інтеріндивідному* (у просторі актуального спілкування з іншими індивідами) і *метаіндивідному* — через здійснювані поза таким спілкуванням внески у формування особистостей інших індивідів [43]. Однак ««іншобуття» індивіда в інших людях» [43, с. 292], зокрема те, яке досягається завдяки створеним цим індивідом моделям (*творам*, у найширшому сенсі) не слід розуміти спрощено. Адже твір здійснюється «щораз заново» [12, с. 290]. Задум твору (наприклад, літературного) у свідомості його автора, написаний твір, цей твір у сприйнятті певного читача і т. д. утворюють ланцюг моделей, через послідовне формування яких функціонує культура. Кожна наступна модель у ланцюзі має своїм джерелом попередню — але не тільки її. Механізм функціонування культури можна уявити як складне переплетення подібних ланцюгів. Ланками цих ланцюгів є й особистості (а також особи як носії особистостей). Передбачення О.С. Пушкіна «весь я не умру» виправдалося повною мірою. Але, як відомо, у кожного із шанувальників поета — свій Пушкін.

Один із варіантів конкретизації викладених положень передбачає постулювання того, що кожна особа володіє унікальним *культурним простором*, який складається з двох сфер — *інтракультурної* (внутрішньої) і *екстракультурної* (зовнішньої); детальніше див.

розділ 3.3. В уявленні про культурний простір особи знайшли втілення дві ідеї, зазвичай пов'язуванні з категорією «культура»: розгляд культури як єдності колективного та індивідуального буття і як багаторівневої системи.

Інтракультурну сферу (*інтракультуру*) особи утворює багаторівневий «внутрішній соціум», що має унікальну для кожної особи структуру (детальніше див. [36; 37; 38]). Агентами внутрішнього соціуму особи є, зокрема, значущі для неї люди, разом із їхніми творами (точніше, відповідні моделі у психіці вказаної особи). Що ж до екстракультурної сфери (*екстракультури*) особи, то її утворюють різні форми репрезентації цієї особи та її творів в інтракультурах інших осіб. Є важливим, що зміст екстракультури особи лише частково залежить від неї самої — хоча б тому, що елементи цієї екстракультури, входячи до складу інтракультур різних осіб, взаємодіють із іншими компонентами цих інтракультур.

Кожна особа як суб'єкт культури причетна до формування не лише власних творів, які з'являються у межах її культурного простору. Володіючи культурним простором, вона бере участь у творенні багатьох культур.

3.2.4. Категорії та поняття у дослідженні особистості

Розробка стисло викладеного вище трактування категорії особистості супроводжувалася методологічною рефлексією. Наведемо деякі міркування, що стали її підсумком.

На нашу думку, потребує уточнення поширений погляд, за яким *категоріями* деякої наукової галузі вважаються найбільш важливі для неї *поняття*. Спробою здійснити таке уточнення — стала *дворівнева модель категорійно-поняттєвого апарату психології* [8]. У трактуванні категорій ця модель іде за М.Г. Ярошевським, який писав: «Категорійний апарат психології... і є той, вирощуваний зусиллями поколінь дослідників психічної реальності, «магічний кристал», завдяки якому ця реальність стає все більш видимою для наукового бачення і все більш доступною для науково-практичного освоєння. Історично склалося так, що різні «вузли» категорійного апарату психології стали — кожний — центрами роботи різних напрямів і шкіл: категорія дії — функціоналізму й бігевіоризму, категорія образу — структуралізму й гештальтпсихології, категорія мотивації — психоаналізу і т. д.» [50, с. 21]. За усієї важливості трактованих таким чином кате-

горій, логічних вимог до наукових понять вони не задовольняють і, власне, не повинні задовольняти: адже їх призначення інше. За своїми логічними, семантичними і психологічними характеристиками категорії примикають не до наукових понять як таких, а до *концептів* [21; 27] — складових індивідуальної й суспільної свідомості, тісніше пов'язаних із повсякденним мисленням і більшою мірою насичених «афективно забарвленими смислами», про які згадує В.П. Зінченко (див. підрозділ 3.2.3.).

Репрезентуючи у рамках певної наукової галузі (зокрема, психології), якийсь аспект буття, кожна категорія знаходить конкретизацію у наукових поняттях, що є компонентами концепцій, гіпотез, теорій. Наприклад, у межах діяльнісного підходу розглянута М.Г. Ярошевським психологічна *категорія* дії знаходить конкретизацію у таких *поняттях* теорії діяльності О.М. Леонтьєва, як «операція», «дія», «окрема (особлива) діяльність» (ясно, що «дія» як категорія і «дія» як поняття теорії діяльності — це омоніми, котрі аж ніяк не можна змішувати). Порівняно з категорією поняття, які конкретизують її, є чіткішими за змістом і більшою мірою задовольняють логічні вимоги (бодай послаблені у гуманітарних дисциплінах порівняно з «точними» науками). Такі поняття — разом з термінами, якими вони позначаються (і які несуть на собі, крім іншого, специфіку національних мов), — утворюють *поняттєво-термінологічне поле* даної категорії.

Втім, у попередньому абзаці описано *бажаний* стан, від якого реальний стан справ (зокрема, у психологічній науці) суттєво відрізняється: і в конкретних дослідженнях, і в навчальній літературі поняттєва конкретизація категорій, якщо й здійснюється, то, як правило, не рефлексується. Ми спробували здійснити таку рефлексію: у контексті описуваної дворівневої моделі розгляд особистості як пов'язаного з людським індивідом модусу культури становить наше трактування *категорії* особистості, а характеристика особистості як інтегративної якості особи — це пропонується *поняттєва* конкретизація зазначеного трактування. Спирання на поняття моделі додатково уточнює цю конкретизацію.

3.2.5. Деякі перспективи

Перспективу розвитку викладеного вище підходу до характеристики категорії особистості та її поняттєвої конкретизації ми бачаємо:

- у з'ясуванні співвідношення цього підходу з відомими у психології інтегративними концепціями особистості й індивідуальності (зокрема, побудованими О.Ф. Лазурським, Ф. Лершем, Г. Оллпортом, Б.Г. Ананьєвим, В.С. Мерліним), а також з концепціями, в яких зосереджено увагу на генезі й розвитку особистості — див., зокрема [24, 29, 35];
- у розгляді інших, крім *особистості*, інтегративних якостей людського індивіда (такою якістю, наприклад, можна вважати *здоров'я*) і з'ясуванні їх співвідношення з особистістю;
- у розробці (з можливим спиранням, зокрема, на [2]) формалізованої версії пропонованого підходу.

Література

1. Ахлибининский Б.В., Храленко Н.И. Теория качества в науке и практике: Методологический анализ. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. — 200 с.
2. Балл Г.А. Система понятий для описания объектов приложения интеллекта // Кибернетика. — 1979. — № 2. — С. 109–113.
3. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. — М.: Педагогика, 1990. — 184 с.
4. Балл Г.О. Здібності учня та принципи їх урахування в підготовці до професійної праці // Професійно-технічна освіта. — 1998. — № 1. — С. 45–48.
5. Балл Г.А. Психология в рационалистической перспективе. — К.: Основа, 2006. — 402 с.
6. Балл Г. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25–53.
7. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал учёного // Психол. журн. — 2011. — Т. 32. — № 3. — С. 26–45.
8. Балл Г.А. «Отношение» в контексте двухуровневой модели категориально-понятийного аппарата психологии // Мир психологии. — 2011. — № 4. — С. 39–53.

9. Балл Г.А., Мединцев В.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица // Мир психологии. — 2010. — № 4. — С. 167–178.
10. Батракова С.Н. Методологические проблемы становления педагогического процесса формирования целостной личности // Мир психологии. — 2004. — № 4. — С. 183–193.
11. Бердяев Н.А. Философия неравенства. — М.: ИМА-пресс, 1990. — 288 с.
12. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры. — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
13. Библер В.С. Самостоянье человека: «Предметная деятельность» в концепции Маркса и самодетерминация индивида. — Кемерово: Алеф, 1993. — 96 с.
14. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. — М.: Русск. феноменологич. общ-во, 1997. — 440 с.
15. Богомолов А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа // Психологич. наука и образование. — 2008. — № 1. — С. 67–73.
16. Войтко В.І., Балл Г.О. Узагальнена інтерпретація поняття моделі // Філософська думка. — 1976. — № 1. — С. 58–64.
17. Воскобойников А.Э., Журавлёв В.В. Перспективная ретроспектива // Обществ. науки и современность. — 1999. — № 5. — С. 188–191.
18. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 3. — 368 с.
19. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. 5. — 369 с.
20. Давыдов В.В., Кудрявцев В.Т. Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной школьной ступеней // Вопр. психологии. — 1997. — № 1. — С. 3–18.
21. Демьянков З.Г. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопр. филологии. — 2001. — № 1. — С. 35–47.
22. Дерябо С. Личность: от субъективности к субъектности // Развитие личности. — 2002. — № 3. — С. 261–265.
23. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. — СПб.: Питер, 2001. — 560 с.
24. Завгородняя Е.В. Понимание личности: попытка интегративного подхода // Горизонты образования. — 2009. — № 2. — С. 7–22.
25. Зинченко В.П. Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологич. наука и образование. — 2000. — № 2. — С. 18–44.

26. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. — М.: Политиздат, 1974. — 271 с.
27. Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: Подходы к изучению // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. науч. трудов: Изд. 2-е, доп. — М.: ИНИОН РАН, 2008. — С. 127–155.
28. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию: Изд. 3-е, испр. и доп. — М.: Академический проект, 2000. — 314 с.
29. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Радянська школа, 1989. — 609 с.
30. Леонтьев А.Н. Избр. психологические произведения: В 2 т. — М.: Педагогика, 1983. — Т. I. — 392 с.
31. Леонтьев А.Н. Глава о способностях (рецензия на рукопись Н.С. Лейтеса) // Вопр. психологии. — 2003. — № 2. — С. 7–13.
32. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. — М.: Смысл, 1997. — 64 с.
33. Леонтьев Д.А. Что даёт психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности // Эпистемология и философия науки. — 2010. — № 3. — С. 136–153.
34. Лэнгле А. Person. Экзистенциально аналитическая теория личности: Сб. статей: Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Генезис, 2008. — 160 с.
35. Максименко С.Д. Генезис существования личности. — К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. — 240 с.
36. Медінцев В. Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід // Соціальна психологія. — 2007. — № 6. — С. 17–31.
37. Медінцев В. Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості // Соціальна психологія. — 2008. — № 5. — С. 23–38.
38. Мединцев В.А. Субъектно-диалогическая модель внутреннего пространства личности // Вопр. психологии. — 2011. — № 3. — С. 73–85.
39. Межуев В.М. Идея культуры: Очерки по философии культуры. — М.: Прогресс-Традиция, 2006. — 408 с.
40. Мухина В.С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты). — Екатеринбург: ИнтелФлай, 2007. — 1072 с.
41. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. — СПб: Питер, 2008. — 400 с.
42. Петров И.Г. Время и пространство материального взаимодействия и вневременное, непространственное нематериальное отношение (парадокс, его смысл и значение) // Мир психологии. — 2009. — № 1. — С. 16–25.

43. Петровский В.А. «Существование личности» как психологическая проблема // Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология. — М.: Издат. центр «Академия», 2001. — С. 286–294.
44. Подъяков А.Н. Противодействие обучению и развитию как психологическая педагогическая проблема // Вопр. психологии. — 1999. — № 1. — С. 13–20.
45. Разлогов К.Э. Глобальная или массовая? // Обществ. науки и современность. — 2003. — № 2. — С. 143–156.
46. Старжинский В.П., Табачков А.С. История и теория: на пути преодоления непредсказуемости прошлого // Вопр. философии. — 2010. — № 1. — С. 33–42.
47. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности. — М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2007. — 310 с.
48. Флиер А.Я. Принадлежит ли культура только человеку? // Обществ. науки и современность. — 2006. — № 3. — С. 155–161.
49. Чепелева Н.В. Теоретичні засади наративної психології // Наративні психотехнології / За заг. ред. Н.В. Чепелевої. — К.: Главник, 2007. — С. 3–37.
50. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: Изд. 2-е, доп. — М.: Политиздат, 1974. — 447 с.
51. Adams, G., Markus, H.R. Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture // The Psychological Foundations of Culture / Ed. by Mark Schaller, Christian S. Crandall. — Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004. — P. 333–360.
52. Five basic postulates of humanistic psychology / Adapted by Tom Greening from J.F.T. Bugental (1964) // Journal of Humanistic Psychology. — 2005. — V. 45. — No. 2. — P. 139.
53. Honigsmann, J.J. Culture and Personality. — New York: Harper, 1954. — X, 499 p.
54. Nuttin, J. La structure de la personnalité. Paris: PUF, 1971. — 256 p.

3.3. ОСОБИСТИСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ЯКІСТЬ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИ

В.О. Медінцев

Поняття «особистість» вже тривалий час залишається одним з провідних та водночас найбільш спірних у психологічній науці, що підтверджує і часте застосування цього терміну в літературі (причому не тільки у науковій), і значна кількість авторитетних — що ввійшли до підручників — теорій особистості, і перманентна дискусія стосовно змісту цього поняття у психологічній літературі. Із розширенням обсягу досліджень особистості усе більш очевидною видається необхідність пошуків засад, на яких стало б можливим (раціонально виправданим, методологічно коректним) об'єднання накопиченого багатого знання в цій проблемній царині в *інтегративно-особистісному* підході.

Думаю, у контексті названої теоретико-методологічної проблеми заслуговує на увагу і залучення для її вирішення інструментарію діалогічної методології. Сьогодні існують — і у формах теоретичного дискурсу, і у вигляді терапевтичних та консультативних процедур — багато підходів до трактування і використання діалогічної методології в психології. Поеднує їх розуміння авторами міжособистісних взаємодій як діалогів між суб'єктами, у тому числі внутрішніми суб'єктами особи. При цьому істотні розходження можна спостерігати головним чином у трактуваннях — моделюванні — як структури суб'єктів діалогів, так і процесів діалогічних взаємодій. У деяких підходах розглядають внутрішню соціальність людини як детермінанту її особистості. Та підхід до проблематики інтегративно-особистісного моделювання, як видається, можливий також із таких діалогічних позицій, за якими категоріально-поняттєва система психологічного дискурсу буде скоординованою з категорією «культура».

3.3.1. Простір особи як культура

У рамках суб'єктно-діалогічного підходу до моделювання простору особи, що розвиває автор статті, внутрішня соціальність людини, як було показано в [8], розглянута як певною мірою подібна до структур зовнішнього для особи соціального світу. Тобто категорія «соціум» (і пов'язані з нею поняття: «соціальна група», «лідерство»,

«керівництво» та ін.) є однією з істотних складових суб'єктно-діалогічного моделювання простору особи. Разом із тим як наступний крок у напрямку розробки інтегративно-особистісного підходу видається плідним розглядати цей простір також і в контексті, можливо, найбільш загального в гуманітарних науках, поняття «культура». При такому розширенні методологічного поля дослідження соціальність суб'єкта стає однією із складових більш масштабної структури, частиною більш загальних процесів, що відбуваються у психіці особи та далеко поза нею. Щоб показати, які додаткові складники отримає суб'єктно-діалогічна модель простору особи у розширеній в такий спосіб перспективі дослідження, необхідна визначеність щодо змістовної інтерпретації самої категорії «культура» у пропонованому методологічному контексті.

Наукова проблематика культури, як відомо, неосяжна, а її «вік», мабуть, дорівнює вікові самої науки. Як, мабуть, і всі категорії в гуманітарних науках, поняття «культура» отримало безліч трактувань, врахувати які навряд чи можливо, а наводити — навіть найбільш значущі (скажімо ті, що ввійшли до підручників) — навряд чи є наразі доречним. Тому в контексті моделювання простору особи єдино прийнятним шляхом пов'язати психологічну проблематику з культурологічною вбачається наступний: показати такого роду зв'язок на прикладі одного із широких трактувань поняття «культура» (що, зрозуміло, зовсім не виключає надалі звертання до інших філософських і культурологічних його інтерпретацій).

Отже, серед наукових дискурсів, пов'язаних із проблематикою культури, певне місце займають і ті, у яких автори розглядають зв'язок розуміння культури як системи якостей *людських співтовариств* із розумінням *людського індивіда* як носія культурних форм. Зокрема, досить відомими є міркування радянського філософа Е.В. Ільєнкова про те, що особистість можна розглядати як одиничне втілення культури, тобто втілення загального в одиничному [5]. Розвиваючи це положення, а також сформульоване Д.О. Леонтьєвим визначення особистості, Г.О. Балл і я запропонували трактування останньої як такої інтегративної якості особи, яка дозволяє цій особі бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури (див. підрозділ 3.2.2 цієї книжки). Змістовно близькі наведеним ідеї, висловлені й у працях Ю.М. Лотмана із семіотики культури і моделювання штучного інтелекту, у яких він говорить про можливість розглядати культуру як колективний інтелект, а також

про ізоморфізм останнього з інтелектом індивідуальним. У зв'язку з цим Лотман вбачає нову методологічну перспективу в дослідженнях індивідуального інтелекту, перевага якої полягає в тому, що: «Постаючи пристроєм, створеним історією людства, він (тобто колективний інтелект. — **В. М.**) у набагато більшій мірі експлікований, механізми його виявлені в мовах культури і закріплені численними текстами, на відміну від схованих мов людського мозку» [7, с. 557]. Походження багатоскладникового внутрішнього світу людини — психологічного, а не суто інтелектуального, за Ю.М. Лотманом, — теж зумовлено культурними процесами, до яких залучена особа: «...у ході розвитку культури виявляється можливим виникнення усередині індивідуальної свідомості людини психологічних «особистостей» із усіма складностями комунікативного зв'язку між ними...» [7, с. 580]. Видається, що мова тут йде про такий психологічний підхід, можливий варіант якого ми і розглядаємо.

Зрозуміло, розробляючи діалогічний підхід, не можна не враховувати положення діалогічної доктрини В.С. Біблера, хоч це і непросто: змістові і значеннєві глибини його дискурсу навряд чи можливо адекватно формалізувати в рамках будь-якої — у тому числі психологічної — методології. Проте, така спроба видається плідною. Отже, відомим є наступне потрійне визначення культури, запропоноване В.С. Біблером: (1) «Культура є формою одночасного буття і спілкування людей різних — минулих, теперішніх і майбутніх — культур, форма діалогу і взаємопородження цих культур (кожна з яких є... Див. початок визначення)» [3, с. 289]; (2) «Культура — це форма самодетермінації індивіда в обрії особистості, форма самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; тобто культура — це форма вільного вирішення і перевірення своєї долі у свідомості її історичної й загальної відповідальності» [там само]; (3) «Культура — у своїх творах — дозволяє нам — авторів і читачеві — наче заново породжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття <...> предметною підставою всіх «зрізів» і «проекцій» ідеї культури виступає сфера творів як неподільних одиниць («атомів», «монад») нескінченного культурного буття» [там само, с. 290].

За першим визначенням, культура — це діалогічно взаємодіючі форми буття людей у синхронічних і діахронічних людських співтовариствах, кожна з культур несе в собі субкультури. Подібним чином у суб'єктно-діалогічній моделі ми розглядаємо соціальність (одну зі складових культури) особи, її внутрішню багатоскладовість і убудованість у

зовнішню соціальну ієрархію. Відповідно, і культурний простір особи буде тепер розглянуто як «уписаний» у багаторівневу систему культури людства як одна із її складових культур.

У зв'язку із другим визначенням відзначаю, що в підході, що розвивається автором цього розділу, передбачено більш широке тлумачення культури як індивідуально-психологічної форми буття людини. *Простір особи* психологічно «ширший» за *обрій особистості*, з яким В.С. Біблер пов'язує лише найбільш значні події внутрішнього світу людини: вирішення і перевирішення нею своєї долі. У *просторі особи*, будемо вважати, відбуваються усі без винятку психологічні акти, у т. ч. неусвідомлювані, усе те, що один з персонажів Ф.М. Достоєвського назвав (мовою оригіналу): «... проявление всей жизни, то есть всей человеческой жизни, и с рассудком, и со всеми почёсываниями» [4, с. 471]. (Примітним в цьому висловлюванні є слово «почёсываниями», яке, мов свого роду метафора біологічного в людині, на подив виразно кореспондує з деякими сучасними науковими позиціями з питань генезу культури, зокрема, з ідеєю походження культури з актів тілесного самоочищення [16]).

За третім визначенням, предметними складовими культур є *твори*, що протиставлені Біблером продуктам (споживання) і знаряддям (праці) — також предметам культурного буття. Однією з особливостей твору культури є його адресованість слухачеві, читачеві — в адресованому творі втілено буття автора. Мова тут йде, як видається, насамперед про твори мистецтва, науки і релігії (у чому можна переконатися, читаючи роботи В.С. Біблера). У контексті психологічної проблематики простору особи як складової культури особи є сенс більш широко й у той же час майже буквально (творити — твір) трактувати це поняття як все створене, продуковане людиною у різних сферах і формах її життєдіяльності. Усі твори, будемо вважати, також адресовані і можуть бути розглянуті, поміж іншим, як семіотичні складові (певні засоби вираження) у зовнішніх і внутрішніх діалогах особи. Така інтерпретація поняття «твір», проте не така вже й далека від біблерівської, якщо врахувати його уточнення (мовою оригіналу): «<...>в ключе актуального создания произведений возникает (решающая для XX века) форма понимания бытия, космоса, вещей, «как если бы...» они были произведением» [3, с. 291]. Дещо детальніше пропонуване трактування поняття «твір культури» буде розглянуто нижче.

Вже виходячи досить далеко за межі розробленої В.С. Біблером філософської ідеї культури в більш широкий методологічний кон-

текст, є сенс розглядати культуру у двох аспектах: як *процес* «окультурення» конкретних осіб або людських співтовариств і як *певні результати* цього процесу. Результати культурних процесів — це твори культур (те, що створено культурами), а процес, відповідно, — творчість. Якщо розглядати «творчість» у більш-менш загальноприйнятому науковому трактуванні, то основний зміст цього поняття — процес створення людиною чогось нового, зокрема, нових культурних форм, якостей (істотними, у тому числі в контексті підходу, що тут розвивається, видаються аспекти проблематики творчості, на які звернув увагу Г.О. Балл у [2]). Цей культурний творчий процес, якщо розглядати його в діалогічній парадигмі, є діалогічним (утворення нового відбувається у діалозі культур), і його плоди — твори — діалогічні (їх зміст діалогічний, вони являють собою свого роду репліки у діалогах між культурами).

У запропонованому методологічному контексті культурний простір особи — це сфера, у межах якої в процесах діалогів між квазі-суб'єктами культури відбувається створення нових культурних форм, у тому числі: нових форм самого цього простору, що виявляється у структурних і функціональних трансформаціях внутрішнього соціуму, а також у розбудові різного роду ідеальних моделей, частина з яких згодом може бути втілена у матеріальних творах культури. Культурні простори осіб «перетинаються» своїми зовнішніми складовими — що детальніше буде показано далі, — а виходить, кожна особа як суб'єкт творчого процесу причетний до створення аж ніяк не тільки власних, у рамках свого культурного простору продукованих творів, — доки він має культурний простір особи, він бере участь у творенні одночасно багатьох культур.

3.3.2. Твори

Спираючись на основні положення трактування В.С. Біблером поняття «твір», видається за можливе увести їх у контекст психологічного підходу, що розвивається тут, у такий спосіб. Культурність твору є подвійною: твір — це і продукт індивідуальної культури людини, і складова культурного фонду тих або інших людських співтовариств. Як продукти індивідуальної культури, продуковані у внутрішніх діалогах особи, твори постають формами самовираження особи («у твір трансльованого Я», за В.С. Біблером). У той же час, твори індивідуальної культури, будучи адресованими, можуть бути розглянуті

як свого роду репліки в зовнішніх (у тому числі в інтерперсональних) діалогах. Як складові культурних фондів людських співтовариств, твори, продюзовані Іншими в минулому, і ті, що продюкують сучасники, постають найважливішим соціокультурним фактором становлення культурного простору особи. При цьому кожна особа робить свій внесок у загальний фонд багатьох зовнішніх щодо неї культурних співтовариств.

Як і культуру загалом, твори можна розглядати як *процеси*, з одного боку, і як безліч *фактів* буття (феноменів) культури, з іншого. Процесуальність у трактуванні поняття «твір» відображує розуміння його мінливості і принципової незавершеності. Розвиваючи біблерівську ідею твору культури в обраному тут напрямку, вважаю методологічно виправданим говорити про невизначену кількість синхронічних і діахронічних *фаз* (скажімо поки так) буття будь-якого твору, адже: «Твір здійснюється — щораз заново — у спілкуванні «автор — читач» (у найширшому сенсі цих слів). Це — спілкування, втілене в «пло(т)ськість» (плоть...площина...), що припускає і конститує — знову і знову — уявлюваного автора й уявлюваного читача» [3, с. 290]). І напевно чи «нам дано передугадати», скільки відбудеться таких спілкувань, у яких кожен твір отримує змістовні метаморфози, пов'язані з контекстом його сприйняття і з особливостями змісту культурного простору особи конкретного реципієнта.

Говорити ж про твір і про його зміст як про певний здійснений факт (феномен) буття культури, таким чином, можна лише умовно, з розумінням того, що при цьому ми абстрагуємося від безлічі інших можливих його змістів, від їх процесуальної мінливості, суб'єктивної і ситуативної зумовленості. У контексті загальнонаукової методології тут має місце проблематика континуальності і дискретності самого буття і його явищ.

Слід зазначити, що запропоноване трактування творів культури багато у чому збігається із трактуванням «артефактів» М. Коулом у його відомій книзі [6]. Він розуміє артефакти як «продукти історії людства, які одночасно і матеріальні, і ідеальні». Таке двоїсте розуміння змісту поняття «артефакт» є загалом прийнятним і для нашого трактування твору культури. Значна частина наведених автором прикладів артефактів застосовна і до «творів культури». Проте використана М. Коулом типологія артефактів, уведена раніше М. Вартофскі (М. Wartofsky), напевно чи прийнятна для підходу, що тут розвивається, — причина полягає у суттєвих концептуальних

розходженнях підходів. Підтримуючи значною мірою зауваження з приводу трактування М. Коулом поняття «артефакт» і типології артефактів, висловлені Б.Г. Мещеряковим і В.П. Зінченком [9], відзначаючи їх плідність для формування змісту поняття «твір», хочу разом з тим звернути увагу на одне, як видається, неприйнятне твердження авторів: «Загальновідомо, що природа не робить людей, люди роблять себе самі» [там само, с. 116]. Мені, зокрема, більш плідною видається позиція з цього приводу, яка відбиває погляди значної частини психологів другої половини 19 ст.: «Дух — не суспільство і не тіло: дух є вся сума психічних фактів, що відрізняють індивідуальне існування *живих творів природи*» (курсив — **В.М.**) [13]. Розуміння людини як твору природи аж ніяк не виключає можливостей розглядати впливи як на свого творця, так і на себе саму. Пропонуючи — утім, з помітною іронією — розглядати як артефакти людини її знаряддя, засоби, діяльність, контекст, «другу природу», «першу природу» (натурфакти), автори цього коментаря по суті описують той зміст поняття «твір», що ми і розглядаємо в контексті суб'єктно-діалогічного підходу. Тобто для всього перерахованого, як і взагалі для всіх складових буття, космосу, речей можлива така форма розуміння: «так, наче б...» вони були твором (див. вище). У рамках такого підходу природа («оскільки людина і її одухотворяє, ідеалізує, олюднює, дає їй ім'я, обожнює, руйнує» [9, с. 116]) залучена до культурних процесів (до творчості) осіб і соціальних груп, деякі складові цих процесів з тих або інших причин розглядають як окремі факти культурного фонду (як твори). Зрозуміло, що ці питання надалі варто розглянути більш докладно.

3.3.3. Сфери культурного простору особи

У суб'єктно-діалогічному підході особа — це суб'єкт різних зовнішніх щодо нього культурних співтовариств і унікальна — наскільки можна вважати унікальною кожна людину — форма власного внутрішнього культурного простору. Важливою рисою такого підходу до розуміння особистісних властивостей є моделювання не тільки внутрішніх *інтракультур*, а й зовнішніх *екстракультур*. Останні — це такі культурні утворення, що репрезентують дану особу у внутрішніх культурах інших людей; за їхньої участі відбувається психологічне взаємопроникнення, при якому одна особа постає представленою у внутрішньому світі іншої як внутрішній суб'єкт останньої.

У такому методологічному трактуванні культурного простору особи, вважаю, збережено дві основні ідеї, що, як правило, пов'язують із категорією «культура»: культура як єдність колективного й індивідуального буття і як багаторівнева система (що, до речі, відображено і В.С. Біблером у його визначеннях культури, які покладено в основу підходу).

Отже, *інтракультурну* складову (царину) простору особи утворює внутрішній соціум (докладніше див. [8]), що має унікальну для конкретної особи структуру і характер (культурної) творчості. Ті або інші форми і результати творчого процесу можна розглядати як твори (факти культури).

Екстракультурну царину простору особи утворюють різні форми представленості інтракультурного простору у внутрішніх культурних просторах інших людей. Тобто я як власник — у чомусь типового, у чомусь унікального — культурного простору існую (представлений) ще і у внутрішніх культурних сферах людей, які знають мене, — таким чином я виявляюся залученим до процесів функціонування їхніх внутрішніх світів і якоюсь мірою несу за них відповідальність. Якусь частину людей, що знають мене (або про мене), знаю і я, тобто їхні культурні простори представлені в моєму внутрішньому світі у формі суб'єктів внутрішнього соціуму й у такий спосіб беруть участь у моєму внутрішньому культурному процесі. Подібно до того, як у моєму внутрішньому соціумі різні суб'єкти Інші мають різні соціальні статуси і, відповідно, чинять більший або менший вплив на мої внутрішні діалогічні процеси, я як суб'єкт внутрішнього соціуму Інших також різною мірою є для них значущим. Важливим є і те, що принципово зміст екстракультурної частини мого простору лише *почасті* залежить від мене самого, постаючи одночасно «продуктом» внутрішнього світу інших, які володіють лише їм притаманними культурними просторами.

Перетворення у моїй екстракультурі відбуваються діахронно зі змінами в інтракультурі (з тим або іншим запізненням), ці зміни з певними перетвореннями відображаються в більшості зі складових, що функціонують у інтракультурах Інших людей. Тобто, якщо, прикладом, я опублікував нову статтю, то, по-перше, пройде час, перш ніж її прочитають колеги, які мене знають за попередніми публікаціями і в інтракультурних просторах яких я представлений як суб'єкт (і як культура). По-друге, я як їхній внутрішній суб'єкт у процесі сприйняття читачами мого нового тексту буду тією чи іншою мірою

змінений (уявлення про мене буде доповнено новими елементами, у той чи інший бік зміняться якості колишніх). По-третє, ряд осіб, що знають мене, узагалі не довідаються про цю публікацію, і відповідна складової моєї екстракультури залишиться незмінною. Моя творча активність, породжуючи твори, породжує і зміни як у моїх інтракультурах, так і почасти в моїх екстракультурах. У такий спосіб я «керую» одночасно безліччю складових своєї екстракультури, хоча керування це опосередковано низкою не залежних від мене факторів.

Запропоноване трактування двох сфер культурного простору особи, думаю, можна розглядати і як своєрідний розвиток ідеї В. Джеймса про те, що особа має таку кількість соціальних Селф, скільки існує людей, що несуть у своїй свідомості її образ, і, крім того, скільки існує соціальних груп, думкою про себе членів яких дана особа дорожить [18]. Слід зазначити, що істотно інший розвиток тієї самої ідеї запропоновано Г. Германсом у його теорії діалогічної Селф: залишаючись єдиною, вона може лише поперемінно займати зовнішні і внутрішні *позиції* (Я як амбіційний службовець — внутрішня позиція; Я як мій друг Іван — зовнішня) [17]. Тобто позиційні метаморфози діалогічної Селф тут представлені як процеси суто внутрішні для даної особи.

Інтракультури. У гуманітарній науковій літературі (у культурології, зокрема) склалася більш-менш стійка термінологія для типів культур, при тому що існують різні підходи до критеріїв типологізації, а кількість такого роду досліджень постійно зростає (з недавніх праць на цю тему див. [11; 12]). Не вдаючись тут у деталі проблематики типологізації культур, відзначу, що дуже поширеними термінами-предикатами для них залишаються такі: *історичні, етнічні, професійні, побутові*. До названих варто додати і той тип, який порівняно нещодавно стали аналізувати в дослідженнях культурологічного характеру, — «*соматичні*» (або «*тілесні*») культури [14; 15]. Мабуть, згодом предметами вивчення стануть й інші типи культур.

Слід зазначити, що при такому підході для багатьох осіб наведені типи культур можна розглядати як складові їхньої професійної інтракультури (тобто в рамках відповідних соціальних *ендонідгруп*, див. [8]), — наприклад, історичні для істориків, етнічні для етнографів, соматичні для лікарів та валеологів. А з огляду на розгалуженість сучасного наукового знання, можна сказати, що усім — принаймні, інтелектуальним і творчим *професійним* культурам — властива такого

роду полікультурність вже хоча б тому, що її формування є результатом відповідної системи підготовки фахівців.

Наразі є необхідним, хоча б і стисло, окреслити основні можливі різновиди інтракультури.

Соматичні. У фундаментальному методологічному плані проблематика соматичної культури (культурності тіла) є, можливо, ключовою у сучасній антропології, якщо розглядати ідею, за М.Н. Елпштейном, «природи як умови культури» [16]. Різні версії і сторони цієї проблематики вже досить широко представлені в науковій літературі (див. огляд підходів до цього питання, наприклад, у [15]). Не претендуючи, зрозуміло, на якісь відкриття у цій царині, вважаю доцільним у розробці пропонованого підходу використовувати деякі вже висловлені ідеї з приводу культури тілесності, за умови що вони не суперечитимуть вихідним твердженням і прийнятому в суб'єктно-діалогічному підході методів їх конкретизації.

До проявів соматичної культури відносять (зокрема, С.В. Чебанов) такі *побутові* феномени, як процедури обмивання й очищення тіла; чхання і кашлю; характер організації відхожих місць і ритуали, пов'язані з їх відвідуванням; способи утилізації виділень людини. Для всіх цих явищ і дій, з ними пов'язаних, існують певні культурні традиції, символічні інтерпретації і навіть фольклор [14]. Як прояви культури тілесності розглядають семіотичні функції низки соматичних структур (семіотику правого і лівого, верху і низу, задуги і передуги), а також семіотику оголеності й прихованості тіла, дотики або споглядання окремих його частин, ігри з тілом партнера або зі своїм власним, вікову динаміку семіотики тіла й ін.. Окрім цього, у колі розглянутих явищ тілесної культури знаходяться традиції дієтичних норм (зокрема, заборон), канонів одягу, ритуальної чистоти [там само].

З огляду на сказане про явища, що віднесені до соматичної культури, й орієнтуючись на принципи суб'єктно-діалогічного підходу, будемо вважати, що:

- у внутрішньому культурному просторі існує соматична підгрупа або певна їх кількість, функціонування яких визначає форми соматичних проявів особи. Їх склад у процесі генезису набуває змін, однак активне формування починається за участі близьких — як правило, батьків;
- творчість у внутрішніх діалогічних взаємодіях у межах соматичної підгрупи втілюється у створюваних у цьому процесі фор-

мах, у яких особа виконує соматичні дії, починаючи з різного роду найпростіших (кашлю, чхання, «почісувань» — згадаємо фразу Ф.М. Достоевського) і до форм виконання нею багато-складникових систем дій: ритуальних прийомів їжі і дотримання дієт, дотримання здорового способу життя, хворіння і т. ін. Можна сказати, що разом із фізичним та психологічним розвитком особи відбувається окультурювання принаймні частини фізіологічних механізмів її організму, починаючи з рефлексів деяких систем м'язових скорочень, зокрема, чхання, прийому їжі, міміки і жестів, ходи.

Суб'єкти соматичної підгрупи, як і всі інші, можуть входити також і до складу інших спеціалізованих енопідгруп, але вже в інших своїх якостях — відповідно до тематичної спеціалізації тих культурних співтовариств.

Побутові. До них віднесемо коло осіб (і, відповідно, внутрішніх суб'єктів) і системи діалогічних взаємодій, пов'язаних із харчуванням, облаштуванням житла, підтримкою фізичної форми, дозволяям й іншими такого роду обов'язковими сторонами устрою життя для більшості людей. Звичайно, перелік, зрозумілих навіть як обов'язкові, складових побутової культури може істотно відрізнитися в осіб різного статку, в різних ситуаціях (мирний час, війна, тюремне ув'язнення тощо), і більш широко — у належних до різних історичних, етнічних, конфесіональних та ін. культур. Межі між індивідуальними соматичними й побутовими культурами навряд чи можна окреслити чітко. Приміром, у принципі соматичну процедуру прийому їжі доросла людина здатна облаштувати і в багатьох випадках так чи інакше робить це як складний культурний ритуал. Тоді такі його складові, як предметне забезпечення (меню, посуд, меблі), дотримання або недотримання встановленого ритуалу прийому їжі, скоріше, варто трактувати як прояви побутової, а не соматичної, інтракультури. Коло осіб, що забезпечують її функціонування, також може бути різним, залежно від устрою життя й ситуативних обставин.

Професійні. Як правило, виконання людиною своїх професійних обов'язків відбувається у складі певної малої соціальної групи. Як культурне утворення (один з «осередків» Культури) ця група продукує відповідні до її спеціалізації твори. У інтракультурному просторі особи цій — *метасоціальній* для неї — групі відповідає певна підгрупа, склад якої може істотно відрізнитися від пер-

шої. Приміром, у професійній інтракультурі вченого як внутрішні суб'єкти діалогів, зрозуміло, присутні не тільки його безпосередні колеги по роботі, а й безліч авторів, знайомих лише за їхніми творами, у тому числі, мислителів різних історичних культур. Зрозуміло, що продукovanі професійною інтракультурою твори можуть бути розглянуті як внесок особи у творчий продукт тієї малої соціальної групи і відповідної професійної культури, у яку вона входить як один з учасників, — однак це не виключає можливості самостійної соціокультурної значущості цих творів у контексті тих або інших метакультур.

Факультативні. Виконання цілої низки цивільних функцій — участь у самоврядуванні, у політичному житті суспільства, у діяльності конфесії, у вихованні дітей — є сенс відокремити як від професійних, так і від побутових форм соціокультурного функціонування людини. У цих, розташованих за формальними критеріями поза рамками будь-якої конкретної професійної культури, формах людського буття, звичайно, також є необхідними певні, близькі до професійних, якості. Від їх обсягу і психологічного змісту значною мірою залежить гармонійність і функціонування самого культурного простору особи, і її життєдіяльності у соціальному оточенні. Подібно до розглянутих вище типів, факультативні інтракультури утворені відповідними енопідгрупами внутрішніх суб'єктів, пов'язаних з виконанням особою, зокрема, названих соціальних функцій — культурним змістом їхньої діалогічної активності є творчий процес і твори як його результати. Які ж це твори? Наприклад, дидактичні прийоми у вихованні своїх дітей і творчий розвиток цих прийомів одночасно з психічним розвитком дітей і самого вихователя; вироблені форми участі у самоврядуванні за місцем проживання й у соціально-політичному житті суспільства (у тому числі соціальні уявлення про прийнятність одних та неприйнятність інших форм); твори самодіяльної художньої та технічної творчості й т. ін.

Етнічні й історичні. У складі інтракультур цього типу будемо розглядати представників відповідних метакультур сьогодення і минулого. Особа, як правило, має уявлення про певні етнічні й історичні культури, і це означає, що в її внутрішньому культурному просторі функціонують відповідні енопідгрупи, які у процесі діалогів у рамках своєї підгрупи і діалогів з іншими підгрупами продукують специфічні твори. Персональний склад цих підгруп формується і поповнюється в ході освіти (систематичної та самоосвіти), у ситуа-

ціях сприйняття творів мистецтва, матеріалів із засобів масової інформації, досвіду особистого діалогічного спілкування та ін. Скажімо, якщо я цікавлюся — читаю, міркую, обговорюю з колегами — історією і літературою Давньої Греції, то володію досить розвинутою і активною відповідною інтракультурою. Те саме можна віднести і до етнічних інтракультур, причому і для перших, і для других персональний склад істотно більший, тематико-значеннєві складові внутрішніх діалогів більш різноманітні, і в цілому активність істотно більш висока в тих інтракультурах, які відповідають уявленням особи про свою етнічну й історичну приналежність у порівнянні з уявленнями про всі інші історичні й етнічні культури. Утім, не слід виключати можливого іншого співвідношення для професіоналів у цих сферах знання та практики.

Результати творчості історичних і етнічних інтракультур варто розглядати, по-перше, як внесок даної, однієї з периферійних, інтракультури у твори, продуковані у рамках широкої внутрішньої кооперації (як один з голосів внутрішнього діалогу), і, по-друге, як твори, продуковані нею як основним суб'єктом творчого процесу за участі інших — у цьому випадку периферійних — інтракультур. У другому випадку це можуть бути, приміром, дискурси професіоналів і непрофесіоналів стосовно відповідних питань — діалоги, пов'язані зі сприйняттям творів мистецтва з яскраво вираженою історичною або етнокультурною проблематикою.

На завершення цього, дуже стисло, переліку та опису провідних типів інтракультур хочу знов наголосити ось на чому. Як добре відомо, будь-яка типологізація людських індивідів або соціальних спільнот у людинознавчих науках хибує на певне спрощення структур і процесів безконечно різноманітного і складного життя, у тому числі того феномену, що досить часто називають *психологічною реальністю*. Повною мірою це зауваження є слушним також і стосовно наведеної вище типології інтракультурної сфери простору особи — за умов детальнішого аналізу цієї сфери з тих же методологічних позицій та зіставлення отриманих структурних і процесуальних елементів моделі з тими чи іншими психологічними феноменами стане наочною картина взаємопроникнення всіх означених складових внутрішнього культурного простору особи. Одним з яскравих прикладів такого взаємопроникнення видається неможливість на даному етапі дослідження виокремити як певний тип, *сексуальну* культуру людини, при тому що індивідуально- та соціально-психо-

логічна значущість цієї складової людського життя видається очевидною.

3.3.4. Особа, її культурний простір, особистість

Отже, запропоновано розглядати культурний простір особи таким, що складається з фізично-внутрішніх для неї *інтракультур* і фізично зовнішніх *екстракультур*. Останні набувають локалізації в культурних просторах Інших людей — в такий спосіб змодельовано взаємопроникнення (сполучення, інтерсекцію і т. д.) внутрішнього світу людини та її безпосереднього і віддаленого соціокультурного оточення (на рівні *метакультур*). Особа робить свій внесок у творчі процеси, що відбуваються в її оточенні й побіжно збагачує зміст власних культурних просторів.

Слід зазначити, що така структура культурного простору особи має риси методологічної подібності і навіть може бути розглянута як своєрідний розвиток ідеї В.О. Петровського про трирівневу побудову простору особи, у якому ним виокремлено *інтраіндивідний*, *інтеріндивідний* і *метаіндивідний* рівні [10]. Відзначу, що диференціація двох останніх рівнів мені видається недостатньо переконливою і що функціонально (та почасти структурно) їм обом у пропонуваній моделі можна поставити у відповідність екстракультурну царину простору особи.

Питання трактування генезису простору особи, думаю, варто розглянути надалі більш детально в окремому тексті, однак деякі принципові моменти можна визначити вже зараз. По-перше, культурний простір особи є динамічним: його обсяг і якість у певні періоди життя людини можуть набувати суттєвих змін як у психологічно позитивну, так і в негативну сторони. По-друге, генетичні й ситуативні зміни в обсягу і в якості екстракультури особи відбуваються діахронно зі змінами у її інтракультурі (тобто з деяким запізненням). Ці зміни відтворюються в більшості зі складових даної екстракультури, що функціонують у складі інтракультур Інших людей. Будемо вважати, що ці трансформаційні процеси пов'язані, однак вони не ізоморфні, а гомоморфні (мають риси подібності, а не взаємодозначної відповідності). Коротко кажучи, творча активність суб'єктів культурного простору особи, породжуючи нові твори, тим самим породжує і перетворення як у її власних субкультурах, так і почасти у її екстракультурах. У такий спосіб особа керує

одночасно безліччю складових своєї екстракультури, хоча керування це опосередковано активністю індивідуальних культур реципієнтів. Такими є ключові ідеї підходу до трактування генезису і — ширше — динаміки культурного простору особи.

Тепер, після розгляду моделі цього простору, можна запропонувати трактування категорії «особистість». На початку статті було показано, що, розвиваючи принципи суб'єктно-діалогічного моделювання культурного простору особи, залучаючи для цього, як видається, найбільш інтегральну категорію в гуманітарних науках — категорію «культура», — автор ставить за мету розробку варіанта *інтегративного* підходу до дослідження особистості. У зв'язку з цим як методологічний орієнтир було обрано формулювання, за яким особистість — це системна якість, що забезпечує особі здатність бути суб'єктом культури. Однак з урахуванням використаних у пропонованому дискурсі трактування поняття «культура» і моделі культурного простору категорія «особистість» буде інтерпретована інакше. Один з нюансів відмінності полягає у визнанні кожної особи суб'єктом культури — як носія внутрішніх і зовнішніх сфер культурного простору і як такої, що функціонує в метакультурному оточенні (а формулювання з використанням поняття «здатність» можна трактувати і так: у деяких така здатність є, інші нею не володіють). Інакше кажучи, замість пошуків відповіді на питання, *чи володіє* особа *здатністю* бути суб'єктом культури, запропоновано вивчати, *яким саме суб'єктом культури* постає ця особа.

Що стосується зв'язку між поняттями «особистість» і «культурний простір особи», то тепер (і з урахуванням матеріалу, викладеного вище в цій книжці) вказаний зв'язок можна показати в кількох тезах.

1. Модель культурного простору особи є теоретико-методологічним інструментом *діалогічного інтегративного* підходу до вивчення структури, творів (у прийнятому тут трактуванні) і закономірностей творчого процесу в культурному просторі особи.
2. Такий простір складають суб'єкти культури різних масштабних рівнів, які спільно здійснюють творчі процеси у тому числі процеси самоорганізації.
3. Особистість охоплює певні характеристики фізично-внутрішніх і фізично-зовнішніх складових культурного простору особи: суб- і екстракультури, що розуміються як квазі-суб'єкти.

4. Особистість — інтегральна якість культурного простору особи.

Як вже було відзначено, ряд ідей пропонованого підходу тією чи іншою мірою є змістовно близькими психологічним дискурсам кількох шановних авторів, у тому числі ідеям В.О. Петровського, на ще одну з яких хочу звернути увагу зараз. Мова йде про тезу, за якою особа присутня у тому психологічному просторі, що вона може освоїти фізично або мисленням [10]. Насамперед відзначу, що протиставлення фізичного й мисленнєвого способів освоєння простору, мабуть, варто трактувати як метафору — інакше ця теза викликає подив. Що можна сказати про присутність особи у просторах, орієнтуючись на розглянуту вище модель? Як було показано, особа за допомогою своїх екстракультур є присутньою і в тих просторах, які він думкою не освоював, — «у розумах і серцях» не знайомих йому людей, у тому числі людей інших історичних епох. До того ж, мені здається методологічно малопродуктивним обмежувати простір, який особа як багатоскладова і багаторівнева система культур *може освоїти* в принципі, — простір цей може бути безмежним. Більш продуктивним було б розглядати вже освоєний особою простір і, приміром, *простір найближчого освоєння* (за аналогією з відомим генетичним принципом Л.С. Виготського). Опис особистості людини в принципі не може бути вичерпаним — не тільки зовнішні, але й внутрішні межі її культурного простору є неосяжними. Що, зрозуміло, не скасовує необхідності удосконалювати, зокрема, цю модель і розробляти на її основі емпіричні процедури досліджень особистості, які уможливлять її досконаліше вивчення.

3.3.5. Підсумок

У межах культуро-діалогічного підходу людський індивід постає чіткіше вписаним у сучасну наукову картину світу, згідно з якою той є утвореним взаємодіючими елементами — елементарними частками, біологічними клітинами, живими істотами, природними та рукотворними матеріальними речами, планетами, космічними системами. У світобудові, що так розуміється, людина займає своє онтологічне й еволюційне місце як взаємодіючий елемент, утворений із взаємодіючих елементів.

Предметна царина психологічних наук охоплює як окремих осіб (індивідуальна психологія), так і, з одного боку, людські співтовариства (соціальна, крос-культурна й ін.), а з іншого — біологічні

складові людини (сучасні когнітивні науки). У низці класичних психологічних підходів психіку в цілому — або тільки свідомість, або тільки мислення — розглядають як полісуб'єктні утворення (Мід, Юнг, Джеймс, Германс, автори діалогічних підходів у психотерапії). Але необхідно рухатися далі. У руслі ідей культуро-діалогічного підходу можна поступово добудовувати ланки, які зв'язали б *суспільний організм, людський організм і організми мікросвіту людини*. Поняття *культурний простір* і є необхідним для цього теоретичним конструктом (пор., наприклад, «as the Life to mind joint point... Mind to culture joint point» [19]).

У *культуро-просторовій моделі* можна відтворити всі види психологічних взаємопроникнень, що є методологічно подібним до польового трактування фізичного світу. І мова йде саме про усі мислимі форми психологічних взаємопроникнень: онтологічні і генетичні; меншого — в більше й більшого — в менше. Поясню останнє: не тільки особа є частиною зовнішнього соціуму, але й цей зовнішній соціум є представленим у внутрішньому світі особи, є у цьому сенсі його частиною — і так на будь-якому масштабному рівні всієї предметної царини психології в максимально широкому охопленні останньої.

Подальший розвиток підходу (у найближчій перспективі), як зараз видається, слід вести кількома напрямками: 1) знайти форму компактної презентації системи квазісуб'єктів, у якій були б відображені також і взаємодії між ними, трактовані як типи діалогів; 2) розглянути можливість використання методів завдання математичних просторів для моделювання культурного простору особи; 3) показати подібності й відмінні риси культуро-діалогічного підходу, з одного боку, і існуючих когнітивних підходів і теорій особистості — з іншого.

Література

1. Балл Г.О. Принципи сучасного гуманізму та психологія // Горизонти образования. — 2007. — № 3. — С. 7–18.
2. Балл Г.О. Чи є творчість атрибутом особистості? (Спроба реалізації діалогічного дискурсу в теоретичних людинознавчих студіях) / Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки: Монографія / За ред. Г.О. Балла. Автори: Балл Г.О., Медінцев В.О., Нікуленко О.О., Російчук Т.А. — К.: Педагогічна думка, — 2007. — С. 88–96.
3. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — 413 с.

4. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15 томах. — Л.: Наука, 1989. — Т. 4. — 726 с.
5. Ильенков Э.В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1984. — 320 с.
6. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. — М.: Когито Центр, 1997. — 432 с.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера. — СПб.: Искусство СПб, 2000. — 704 с.
8. Медінцев В.О. Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід // Соціальна психологія. — 2007. — № 6 (26) — С. 17–31.
9. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Л.С. Выготский и современная культурно-историческая психология (Критический анализ книги М. Коула) // Вопросы психологии. — 2000. — № 2. — С. 102–117.
10. Петровский В.А. «Существование личности» как психологическая проблема // Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология. — М.: Издат. центр «Академия», 2001. — С. 286–294.
11. Сараф М.Я. Опыт типологии культуры. — Голицыно, 2003. — 100 с.
12. Теоретическая культурология. В горизонте классической идеи культуры / Сб. ст. под ред. Румянцева О.К. — М.: Академический проект, 2005. — 606 с.
13. Троицкий М.М. Современное учение о задачах и методах психологии (Речь, произнесенная на первом публичном заседании Психологического общества 14 марта 1885 г.) // Вопросы психологии. — 1995. — № 4. — С. 93–107.
14. Чебанов С.В. Динамика центра и периферии как проявление формы культуры: бытовое и профессиональное как предмет культурологии // Теоретическая культурология. В горизонте классической идеи культуры / Сб. ст. под ред. Румянцева О.К. — М.: Академический проект, 2005. — С. 293–304.
15. Чебанов С.В. Интерпретация тела и постижение жизни // Логос живого и герменевтика телесности / Сост. Румянцев О.К. — М.: Академический проект, 2005. — С.339–406.
16. Эпштейн М.Н. Самоочищение. Гипотеза о происхождении культуры // Вопросы философии, — 1997. — № 5. — С.72–79.
17. Hermans, H. The Construction and Reconstruction of a Dialogical Self // Journal of Constructivist Psychology. — 2003. — 16 (2). — P. 89–130.
18. James, W. The Principles of Psychology (1890). — Dover Publications, 1950. — Vol. I. — 696 p.
19. Henriques, G.R. The Problem of Psychology and the Integration of Human Knowledge // Theory & Psychology. — 2008. — Vol. 18(6) — P. 731–755.

Наукове видання

*Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня, В.Л. Зливков,
Ю.М. Крилова-Грек, В.О. Медінцев, Т.Д. Морозовська,
С.О. Мусатов, О.О. Нікуленко, І.Є. Розділенко, Т.А. Російчук*

ІНТЕГРАТИВНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ПРАКТИЦІ

Монографія

За редакцією Г.О. Балла

Ідея обкладинки — *Тетяни Білецької*
На титульній сторінці — малюнок художника
Геннадія Задніпряного

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Верстка *О. В. Шевко*
Коректор *С.М. Надутенко*
Оформлення обкладинки *І. С. Павлова*

Підп. до друку 20.12.2012. Формат 60х84 $\frac{1}{16}$.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 11,97.
Замовлення № 1764. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net

